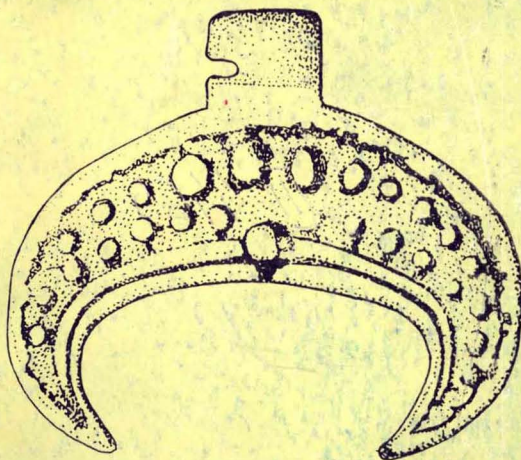

Ion Tentiuc

**POPULAȚIA DIN
MOLDOVA CENTRALĂ
ÎN SECOLELE XI-XIII**

EDITURA HELIOS

Ion TENTIUC

**POPULAȚIA DIN MOLDOVA CENTRALĂ
ÎN SECOLELE XI-XIII**

**Ed. HELIOS
IAȘI • 1996**

VASILE CHIRICA - editor
BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS
IX

Ion TENTIUC

**LA POPULATION DE LA MOLDAVIE CENTRALE
PENDANT LES XIE - XIIIE SIÈCLES**

Coperta:

Waltraud DELIBAŞ

Tehnoredactare computerizată:

Isabella PRISTAVU

ISBN - 973 - 95892 - 9 - 4

Academia Română - Filiala Iași
Institutul de Arheologie
IAȘI

Ion TENTIUC

**POPULAȚIA DIN MOLDOVA CENTRALĂ
ÎN SECOLELE XI-XIII**

**Ed. HĚLIOS
IAȘI • 1996**

**Lucrarea a fost realizată în cadrul Institutului de
Arheologie din Iași și a Institutului de Arheologie
și Istorie Veche din Chișinău**

Academia Română-Biblioteca Iași INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE BIBLIOTECĂ
Nr. 101.

EXTENSIE A DIAPAZONULUI COGNITIV PENTRU SPAȚIUL MOLDAV DIN PERIOADA PRESTATALĂ

Primele secole ale mileniului II prezintă un interes special pentru destinul istoric al poporului român, situându-se în preajma momentului întemeierii statului de la est de Carpații Orientali, a cărui decodificare exigentă este nerealizabilă fără o cunoaștere aprofundată a fenomenelor derulate anterior. Dat fiind că perioada premergătoare creării statelor medievale românești păstrează încă numeroase aspecte insuficient clarificate, datorită penuriei și ambiguității informației narative, Ion Tentiuc, meritoriul autor al prezentului volum, și-a propus să suplinească carențele lor printr-o infuzie consistentă de material arheologic.

Lucrarea sa prezintă analitic rezultatele cercetărilor de teren, din colecțiile muzeelor și institutelor de arheologie și din biblioteci, efectuate cu pasiune și profesionalism în diverse centre de pe ambele maluri ale Prutului, pe parcursul a peste un deceniu, de când se preocupă constant de prospectarea secolelor XI-XIII, investigații cărora a reușit să le confere o formă concludivă. Ca student al Facultății de Istorie a Universității de Stat din Chișinău și, ulterior - din 1984 -, ca cercetător la Institutul de Arheologie și Istorie Veche al Academiei de Științe a Republicii Moldova, Ion Tentiuc a avut ocazia să lucreze pe mai multe șantiere arheologice și chiar să dirijeze cercetările de teren și săpăturile de la Durlești, Mărculești, Măndrești, Molești etc., valorificate prin studii pertinente în revistele de specialitate, prin comunicări susținute la manifestări științifice de prestigiu din România, Republica Moldova și Ucraina, ca și în paginile acestui volum.

Pe baza materialelor avute la dispoziție, autorul a expus în amănunțime caracteristicile așezărilor, locuințelor și a construcțiilor adiacente, realizând o competentă tipologizare a acestora în urma

analizei circumstanțiate a vestigiilor publicate, dar și a propriilor observații de teren. De asemenea, el s-a preocupat de prezentarea detaliată a ocupațiilor de bază ale populației locale de la răsărit de arcul carpatic: agricultura, creșterea animalelor, meșteșugurile, îndeletnicirile casnice, comerțul și circulația monetară. Contrar aserțiunilor subiective, colportate în anumite cercuri istoriografice din străinătate, datele ample și variate referitoare la muncile agricole fac dovada predominării acestora în ansamblul ocupațiilor comunităților românești. În altă ordine de idei, prin realizarea unei tipologii riguroase a întregului material aferent aspectelor de ordin funerar, s-a surprins o diversitate de practici de înmormântare și de cult, specifice atât populației românești cât și grupurilor alogene, stabilite temporar în regiunile de la vest de cursul Nistrului. Totodată, s-au studiat problemele legate de structurile social-politice, precum și acelea consacrate raporturilor localnicilor cu Imperiul bizantin, cu slavii răsăriteni și cu nomazii turanici târzii, scoțându-se în evidență influența benefică exercitată de civilizația Bizanțului și natura complexă a contactelor dintre români și neamurile din vecinătatea lor.

În interpretarea vestigiilor recuperate prin cercetările arheologice, autorul s-a ciocnit de teoriile părtinitoare adoptate în ultimele decenii de apologeții doctrinelor panslaviste radicale, care au ignorat tendențios existența elementului românesc la est de lanțul carpatic în primele secole ale mileniului II. Pe bună dreptate, s-au reliefat ingerințele factorului politic în reconstituiri de ordin istoric, de natură să producă grave deformări ale realităților trecutului.

Lucrarea monografică întocmită de Ion Tentiuc concentrează un mare volum de muncă, desfășurată cu ambiție, pasiune și competență de către un cercetător experimentat și inventiv, dornic să depășească tot ce s-a întreprins înaintea sa, niciodată dispus să adopte concluziile celor ce l-au precedat în investigații decât după ce le-a reexaminat în detaliu argumentările. Amplul efort depus pentru adunarea, clasarea și interpretarea unui material arheologic vast, în parte inedit, ca și pentru coroborarea sa cu informațiile izvoarelor scrise, a condus spre rezultate de reală însemnătate în prospectarea evoluției societății de la răsărit de Carpații Orientali.

Victor SPINEI.

INTRODUCERE

Marile și simplele adevăruri, potrivit cărora fiecare generație are dreptul și obligația să-și facă o imagine proprie asupra trecutului neamului din care provine și că nu există nici o știință în care orizontul să trebuiască schimbat mai des decât știința istorică, ne-au îndemnat să abordăm o temă cu multiple implicații - artificial complicată în conjunctura politică a timpului - *problema populației din partea centrală a spațiului carpato-nistrian din secolele XI-XIII*, perioadă anterioară cristalizării statalității în această regiune.

Reconstituirea cadrului economic și social al populației românești, începînd cu primele informații - scurte, lacunare și deseori controversate - ale cronicilor și până la apariția unor ample studii academice de sinteză, a încetat de a mai fi o temă pur istorică, trezind interesul geografilor, etnografilor, antropologilor, filologilor etc., implicând numeroși cercetători din țară și de peste hotare. Studiarea exhaustivă a izvoarelor istorice privind proveniența popoarelor din sud-estul Europei, și - în acest context - al românilor din spațiul carpato-nistrian-danubian, a condus la creșterea importanței cercetărilor arheologice, în special datorită faptului că natura neînsuflită are capacitatea de a asimila, a păstra și a transmite informația despre lumea înconjurătoare.¹

Materialele arheologice descoperite în cadrul așezărilor și necropolelor, de cele mai multe ori, sunt unicele surse care ne pot furniza date importante despre viața comunităților omenești.² Cu

¹ A.D. Ursul, *Informatzija. Metodologiceskie aspekty*, Moskva, 1971, p.132-212; Idem, *Problemy informatzii v sovremennoj nauke. Filosofskie ocerki*, Moskva, 1975, p.3-62.

² M. Petrescu-Dîmbovița și colaboratorii, *Șantierul Hlincea - Iași*, în SCIV, IV, 1953, 1-2, p.312 și urm.; Idem, *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în SCIV, V, 1954, 1-2, p.233 și urm.; Idem, *Șantierul Hlincea-Iași*, în SCIV, VI, 1955, 3-4, p.687 și urm.; M. Petrescu-Dâmbovița și Em. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dănești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.56; I.G. Hâncu, *Selišče Lukaševca v XI-XV vv.*, în AEIM, 1964, p.132-165; Idem, *Poselenija XI-XV vv. v Orgeevskich kodrach Moldavii*, Chișinău, 1969, p.113; Idem, *Limbari - srednevekovyj mogil'nik XII-XIV vekov v*

toate acestea, informația pe care o oferă izvoarele arheologice nu poate releva totdeauna o imagine integrală despre trecutul comunităților umane. Decodarea ei, însă, permite cunoașterea unor importante structuri și procese ale realităților trecutului, a unor laturi ale vieții care mult timp nu puteau fi studiate de către cei interesați.

Pe baza materialelor arheologice descoperite în ultimele decenii ne propunem o încercare de reconstituire a complexelor culturii materiale și ale unor aspecte ale proceselor etnogenetice, afectate în această perioadă de invaziile nomade.

Pentru a se atinge scopul propus a fost utilizată metoda analizei comparative a complexelor arheologice, la baza căreia stă

Moldavii, Chișinău, 1970 p.78; Idem, *Rezultaty archeologiceskich raskopok selišča X-XIV vv. u s. Hansca v 1970-1971 gg.*, în AIM v 1970-1971 gg., Chișinău, 1973, p.177-198; Idem, *Balkano-Dunajskaja kul'tura lesostepnoj Moldavii v X-XIV vv.*, în E.A. Rikman, I.A.Rafalovič, I.G. Hâncu, *Očerki istorii kul'tury Moldavii (II-XIV vv.)*, Chișinău 1971, p.119 și urm.; Idem, *Căprăria - pamjatnik kul'tury X-XII vv.*, Chișinău, 1973, p.62; Idem, *Pamjatniki Balkano- Dunajskoj kul'tury (X-XIV vv.)*, în *Drevnjaja kul'tura Moldavii*, Chișinău, 1974, p.148 și urm.; D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.723-731; Idem, *Câteva observații în legătură cu căldările de lut de la Răducăneni*, în SCIV, XIV, 1963, 1, p.196-205; V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în SCIV, XXI, 1970, 4, p.595 și urm.; Idem, *Săpăturile de salvare de la Oltenești*, în *Carpica*, V, 1972, p.133-141; Idem, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est- carpatic în secolele XI-XIII*, în *Hierasus*, Anuar '78, Botoșani, 1980, p.217 și urm.; Idem, *Considerații cu privire la populația locală în zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *Cls*, SN, XII-XIII, Iași, 1981-1982, p.173 și urm.; Idem, *Moldova în secolele XI-XIII*, București, 1982, p.383; ediția a II-a, *Moldova in the 10th-14th Centuries*, București, 1986, p.277; ediția a III-a, Chișinău, 1994, p.495; Idem, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.238; Gh. Postică, *Issledovanie mnogoslnojnogo poselenija Hansca*, în AO v 1980 g, Moskva, 1981, p.394; Idem, *Glinjanye kotly na teritorii Moldavii y rannesrednevekovyj period*, în SA, 1985, 3, p.227 și urm.; Idem, *Formarea poporului român și continuitatea lui pe teritoriul Moldovei în secolele V-XIII*, în *Cugetul*, 1990, 1; Idem, *Satul Petruha - argument al continuității românilor din Moldova*, în PEE, 1991, p.66-68; Idem, *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994, p.238; I. Tentiuc, *Rascopki poselenii u s. Durlești*, în SPDRM, Chișinău, 1988, p.77-88; Idem, *K voprosu o variante kul'tury Răducăneni na teritorii Moldavii*, în AEIM, 1989, p.25-27; Idem, *Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni na teritorii Moldavii*, în AEIM, 1990, p.66-78; I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *Raskopki proizvodstvennykh kompleksov na pamjatnike La Vie bliz Durlești*, în AIM v 1986 g., Chișinău, 1992, p.223-237.

principiul desprinderii din suma tuturor elementelor materiale a trăsăturilor caracteristice care alcătuiesc specificul cultural al acestor monumente. Ținând cont de faptul că elementele de bază poartă semnificație etnică, noi le considerăm hotărâtoare în rezolvarea problemelor apartenenței lor și a evoluției de mai departe a monumentelor de acest fel.

Scopul principal al lucrării este lărgirea spectrului cunoașterii și completarea surselor documentare privind istoria Moldovei prestatate, urmărind în special identificarea pe teren și studierea arheologică a urmelor materiale ale populației din partea centrală a spațiului carpato-nistrian în primele secole ale mileniului al II-lea al erei noastre. Încercarea de a reconstitui mediul de viață social-economică, politică și culturală este explicată de apariția în ultimii ani a noi și diverse materiale factologice.

Limitele cronologice și geografice. Perioada propusă ca obiect de studiu în lucrarea noastră corespunde cu începutul secolului al XI-lea și cu mijlocul celui de al XIII-lea. Dacă limita superioară reprezintă un reper temporar recunoscut, cu fenomene ale căror repercursiuni au fost resimțite atât în regiunile cercetate de noi cât și în întreaga Europă - marea invazie mongolă de la 1241 -, cea inferioară nu este marcată de vreun eveniment cu răsunet în istoria Europei sau a poporului român. Cu toate acestea, anul o mie reprezintă în plan european un moment de răscruce în evoluția comunităților umane, însumând transformări economice, sociale și mentale de importanță globală.

Pentru populația românească din regiunile est-carpatice această perioadă constituie epoca primelor mențiuni documentare scrise, apariția în sursele scrise și utilizarea constantă, fără întreruperi, a etnonimului "vlah", "voloh" = român, în circuitul istoric european. Intervalul de timp avut în vedere se mai caracterizează și prin sensibile restructurări demografice, care, cuprinzând practic tot spațiul est-european, au fost resimțite și în cele mai multe regiuni din Europa Centrală și de Vest, afectând și regiunile locuite de românii de la est de Carpații Orientali.

Cât privește coordonatele geografice, acestea în partea de vest și de est sunt delimitate de repere naturale, râurile Siret și respectiv Nistru. În partea de nord limita a fost fixată de-a lungul unei linii convenționale care traversează județul Iași de la vest spre est, de la

râul Siret spre râul Bahlui, suprapunând partea de sud a depresiunii Jijia-Bahlui, până la Prut. La est de Prut linia delimitează dealurile Ciuluc-Solonețului de Podișul Bâcului, până în regiunea orașului Orhei de pe râul Răut. La est de Răut traseul ajunge până în regiunea Oxintea din lunca Nistrului. În partea de sud linia trasată de noi începe în regiunea lacului de acumulare Răcăciuni de pe Siret, de unde este direcționată la est până la satul Vetrișoara de pe Prut. La est de Prut traseul merge pe linia Valului lui Traian de Sus, care brăzdează Basarabia începând de lângă orașelul Leova spre râul Botna și orașelul Căușeni, până în lunca Nistrului.

În partea de vest a râului Siret, cât și în afara limitelor de nord și de sud indicate de noi, așezările datate cu secolele XI-XIII sunt întâlnite mult mai puțin frecvent decât în interiorul regiunii cercetate, ele indicând într-un fel concentrarea comunităților umane în special în zonele protejate de păduri, într-o perioadă de grave bulversări etnice. Aceste așezări, amplasate în afara limitelor convenționale care conturează, după părerea noastră, întinderile împădurite, în scurte perioade cronologice înaintau spre stepă sau se retrăgeau spre codru, în dependență de climatul politic din regiune. În procesul cercetărilor, însă, noi nu ne-am limitat doar la spațiul geografic limitat, indicat mai sus, cuprinzând de fiecare dată și informațiile privitoare la zonele limitrofe.

Menționăm că arealul cercetat a fost inclus în epoca modernă în componența diferitelor state, fapt ce a dus la valorificarea istorică calitativ diferită, cu numeroase aspecte insuficient explorate, cu persistența anumitor idei, interpretări și ipoteze eronate sau contradictorii, cu încadrări cronologice neadecvate ale unor evenimente istorice și cu atribuiri nefondate ale materialelor arheologice.

Tema aleasă pentru studiu, deși a mai fost abordată în diverse lucrări, nu a fost epuizată, cercetările arheologice oferind noi și variate aspecte interpretative. Numărul limitat de izvoare scrise, aparenta varietate a materialelor arheologice, i-a făcut pe unii specialiști să facă determinări arbitrare, declarând toate monumentele din regiune ca aparținând slavilor.

Astăzi devine stringentă necesitatea de a reconstitui cât mai veridic aspectele de viață proprii spațiului geografic în cauză, de a reexamina critic materialul arheologic.

Coroborarea materialului documentar narativ și diplomatic cu cel acumulat în urma investigațiilor arheologice, dar și cu cel de ordin lingvistic, antropologic, paleofaunistic etc., indică existența unor posibilități reale de a judeca obiectiv fenomenele și aspectele culturale, etnice și demografice ce au avut loc în regiunile de la est de Carpații Orientali în secolele XI-XIII.

La elaborarea temei propuse am întâmpinat dificultăți sub aspect metodologic și al informației. Cunoașterea și aplicarea unei metodologii științifice riguroase, ca și accesul la informații complete asupra temei sunt condițiile principale prin care se poate ajunge la rezultate corecte și cuprinzătoare.

Baza metodologică și documentară a lucrării. Istoriografia determină drept metodologie a științei istorice "cele mai generale, cele mai fundamentale principii teoretice, de la care pornește istoricul în activitatea sa de cercetare".³ Irevocabil în cercetările istorice este principiul istorismului și cel al obiectivității. Ca principiu metodologic al cercetărilor istorismul prezintă în primul rând o modalitate de cercetare a fenomenelor, a apariției, dezvoltării și a legăturii lor indisolubile cu condițiile concrete, create în perioada cronologică într-un spațiu geografic definit. Istorismul include în sine cerința de a evidenția trăsăturile generale și particulare ale fenomenelor. Principiul obiectivității cere cea mai amplă și multilaterală analiză a datelor istorice, a evenimentelor și proceselor.

Lucrarea este scrisă pe baza materialelor arheologice acumulate într-o perioadă de peste 40 de ani. La depistarea, clasificarea și publicarea unor materiale a contribuit și autorul lucrării. În procesul cercetării fenomenelor istorice, care au avut loc în perioada cronologică și spațiul geografic pe care ni l-am propus pentru studiu, am prelucrat majoritatea materialelor arheologice disponibile, utilizând metoda degajării statistice a unor asemenea categorii de izvoare, cum ar fi complexele de locuire și meșteșugărești, necropolele, inventarul agricol și cel casnic, piesele vestimentare și de podoabă, dar și analiza și sinteza fenomenelor ce țin de structura spirituală a populației din spațiul est-carpatic. Pentru prima dată sunt incluse în circuitul științific materiale depistate de noi în cadrul investigațiilor monumentelor arheologice de la Durlești - Valea

³ V.A. El'čaninov, *Metodologičeskie problemy istoričeskoj nauky*, Barnaul, 1990, p.6.

Istoricul cercetării. Atribuirea, în anii '50-70, a tuturor așezărilor descoperite la est de Carpați slavilor a făcut imposibilă evidențierea culturii materiale a romanicilor de răsărit, provocând controverse în mediul cercetătorilor. Se vorbea despre exclusivitatea culturii materiale a slavilor în această regiune, ajunși la nivelul unei dezvoltări "înfloritoare a forțelor de producție, cu cultură materială strălucitoare". Aceste declarații au trezit suspiciuni chiar și în rândurile celor mai consecvenți panslaviști, care au încercat să atenueze întrucâtva pornirile fantasmagorice ale colegilor lor.

Pe de altă parte, se impunea problema explicării persistenței populației băștinașe, romanice în aceste teritorii, care, contrar vicisitudinilor istoriei, au creat în primele secole ale mileniului al II-lea uniuni statale la est, sud și vest de Carpați.

În pornirile de negare absolută a prezenței unei populații băștinașe sedentare, s-a încercat a se demonstra lipsa cvasitotală a culturii materiale a romanicilor, în special declarând că "păstoritul transhumant" era ocupația de bază a acestora. Observăm, totuși, anumite schimbări ale opiniilor cercetătorilor, legate de ocupațiile de bază ale volohilor. Astfel, dacă în "Cursul de istorie a Moldovei", apărut la Chișinău în anul 1949, se susținea că ocupația de bază a acestora era agricultura ... alături de care un rol nu mai puțin important îl juca creșterea vitelor,⁴ în "Istoria RSS Moldovenești" din 1965 se susține că "slavii locuiau în special în teritorii deschise, ocupându-se cu agricultura, iar volohii tindeau mai mult spre ținuturi deluroase și muntoase, unde își pășteau turmele".⁵

Dând tribut teoriilor existente cu privire la soarta populației din aceste teritorii, autorul capitolului respectiv din lucrarea enunțată, I. Hâncu, este de părere că "populația locală romanizată în perioada marii migrații a popoarelor a fost doar parțial exterminată ori s-a retras în regiunile de munte, acoperite cu păduri și la sud de Dunăre". Se pare, afirmă autorul, că populația romanizată în secolele VI-IX s-a păstrat în special în regiunile deluroase și muntoase ale Carpaților și Balcanilor, dar și în câmpia Dunării de Jos, fapt ce a determinat o dezvoltare social-economică diferită. Populația din regiunile

⁴ *Kurs istorii Moldavii, časti I (ot drevnejšich vremen do velikoj oktjabr'skoj sotzialisticeskoj revoljutzii)*, Chișinău, 1949, p.421 (manuscris).

⁵ *Istoria RSS Moldovenești*, vol.I, Chișinău, 1965, p.60.

muntoase s-a ocupat în special cu creșterea animalelor, iar cei din câmpie cu agricultura. Către secolele X-XI, în opinia autorului, cultura materială a populației locale are anumite trăsături slave, iar purtătorii culturii balcano-dunărene aparțineau diferitor seminții, printre care erau slavii și volohii.⁶

Altfel vedea problema populației locale N. Mohov, care, în capitolul imediat următor al "Istoriei RSS Moldovenești", susținea că regiunile de silvostepă din partea de nord a spațiului carpato-nistrian erau locuite de resturi ale populației slave și de volohii pătrunși din Carpați. Se afirma că în secolele XII-XIV volohii erau în mare parte crescători de animale, însă duceau o viață sedentară, ocupându-se într-o măsură mai mică și de agricultură.⁷

G.F. Cebotarenco consideră că, din punct de vedere etnic, teritoriul dintre Prut și Nistru în secolele X-XII avea un aspect mozaicat și că în nordul Moldovei, pe Nistru, au locuit triburi slave și vechi-rusești, care au dominat regiunea până la invazia mongolilor; în partea centrală și de sud cultura materială ar reflecta prezența slavilor de est și a celor de sud, precum și unele infiltrații ale nomazilor, în special ale cumanilor sedentarizați în această regiune după mijlocul secolului al XI-lea.⁸

Informațiile trunchiate ale izvoarelor scrise cu privire la ocupațiile vlahilor, în special a celor din Balcani, îi determină pe unii autori să declare aceste seminții drept păstori transhumanți. În secolele XI-XIII în ținuturile de la est de Carpați, "rărite" considerabil, după cum susțin autorii, de către nomazii turanici, pătrund noi valuri de slavi, în special așa zisii "izgoi halicieni", astfel încât se păstrează în general în toate sferele vieții trăsături slave.⁹

O concepție aparte, fondată pe cercetarea nemijlocită a monumentelor din partea centrală a Moldovei din perioada în discuție, pe analiza surselor documentare, se întâlnește la I. Hâncu, care a încercat să atragă atenția asupra faptului că în cultura materială a monumentelor balcano-dunărene din Moldova secolelor

⁶ *Ibidem*, p.59.

⁷ *Ibidem*, p.79-80.

⁸ G.F. Cebotarenco, *Naselenie tzentral'noj čeasti Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja v X-XII vv.*, Chișinău, 1982, p.38-57.

⁹ G.B. Fedorov, *Osnovnye itogi i zadači izučeniia drevneslavjanskoi kul'tury jugo-zapada SSSR*, în *Tezisy dokladov pervogo simpoziuma po arheologii i etnografii jugo-zapada SSSR*, Chișinău, 1964, p.31-32.

X-XIV există elemente ale populației romanice băștinașe sedentare,¹⁰ alături de cele slave și tiurce. Investigațiile i-au permis autorului să constate că de cele mai multe ori aceste elemente sunt definitorii determinând coloratura etnică a populației locale.

Opinia lui I. Hâncu a fost însușită de Gh. Postică¹¹ și de alți cercetători.¹² Studiarea de către Gh. Postică a materialelor de la Hansca, obținute pe parcursul a două decenii de investigații a așezării și a necropolelor adiacente și compararea acestora cu obiectivele identice din regiunile est și sud-carpătice, a dovedit clar că "din punct de vedere arheologic spațiul pruto-nistrian nu se deosebește de cel carpato-danubian din secolele V-XIII" și că "vestigiile arheologice medievale timpurii din stânga Prutului, după caracteristicile lor de bază, se încadrează perfect în cercul antichităților cunoscute la vest de acest râu, parcurgând aceleași etape de dezvoltare: secolele V-VII - etapa civilizației romanice de tipul Costișa-Botoșana-Hansca; secolele VIII-XI - etapa civilizației de tipul Dridu; secolele XI-XIII - etapa civilizației românești de tipul Răducăneni; prima jumătate a secolului al XIV-lea - începutul generalizării civilizației medievale românești".¹³

Unele contribuții la evidențierea monumentelor aparținând culturii Dridu și Răducăneni în spațiul pruto-nistrian a adus și I. Tentiuc. În studiul *Unele aspecte ale cercetării culturii Răducăneni pe teritoriul Moldovei* sunt analizate materialele arheologice din așezările Durlești - Valea Babei, Durlești - La Vie, Molești, Hansca, Logănești și altele, datate în secolele XI-XIII ajungându-se la concluzia că acestea își găsesc cele mai apropiate analogii în materialele așezărilor de la vest de Prut: Răducăneni, Oltenești, Dănești etc., care aparțin culturii Răducăneni.¹⁴

¹⁰ I. Hâncu, *K voprosy o sud'bach romanizirovannogo naselenija Dunajsko-Dnestrovskich zemel' v VI - XI vv. (volochi i slavjane)*, în *Tezisy pervogo simpoziuma po arheologii i etnografii jugo-zapada SSSR*, Chișinău, 1964, p.37-38; Idem, *Pamjatniki Balcano - Dunajskoj kul'tury...*, p.147-148.

¹¹ Gh. Postică, *Glinjanaja posuda tzentral'noj Moldavii kontza I - načala II tysjaceletija n.e. kak istoričeskij istočnik*, Avtoreferat dissertatzii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Moskva, 1988, p.14-17.

¹² I. Tentiuc, *Raskopki poselenij u s. Durlești...*, p.77-88; Idem, *K voprosy o variante kul'tury Răducăneni...*, p.25-27.

¹³ Gh Postică, *Românii din codrii Moldovei...*, p.121-122.

¹⁴ I. Tentiuc, *Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni...*, p.66-78.

Mai puțin încorsetată de dogme, literatura medievală românească a elucidat problema populației locale din perioada evului mediu timpuriu cu mai multă prudență și imparțialitate, chiar dacă la începutul anilor '50 în unele lucrări s-au făcut resimțite anumite influențe venite din est. Istoriografia românească a perioadei cercetate de noi face parte din literatura unei probleme mai largi - problema originii și continuității românilor, cu o amplă bibliografie, a cărei analiză a fost întreprinsă cu multă conștiință de cauză de către A. Ambruster,¹⁵ V. Spinei,¹⁶ L. Bârză și S. Brezeanu,¹⁷ în ale căror lucrări au fost analizate în special izvoarele scrise despre originea și continuitatea românilor nord-dunăreni, informațiile călătorilor străini, opiniile cercetătorilor străini referitoare la problema în cauză.

Investigațiile arheologice care au luat amploare în România în anii '50-70 au permis cercetătorilor să aducă noi dovezi asupra continuității populației românești în regiunile carpato-dunărene și carpato-nistriene. Studiul programatic publicat de I. Nestor a indicat corect direcția cercetărilor și a subliniat importanța materialelor arheologice pentru rezolvarea problemelor nominalizate.¹⁸

Cunoașterea aprofundată a realităților arheologice și istorice de pe întreg spațiul României, dar și a regiunilor limitrofe, a oferit posibilitatea cercetătorilor M. Petrescu-Dîmbovița, D.Gh. Teodor, V. Spinei ș.a. de a demonstra, pe baza unui material concret, existența a numeroase vestigii de civilizație medievală românească la est de Carpați.¹⁹ Cercetările arheologice au permis să se publice în anul 1970 un amplu repertoriu în care autorii aduc importante contribuții la descoperirea, cartarea și ancorarea cronologică corectă a unui

¹⁵ A. Ambruster, *România românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p.279.

¹⁶ V. Spinei, *Informații istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, în *AIAX*, XIV, 1977, p.4; Idem, *Moldova...*, ed. a III-a, p.17-106; Idem, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, I, în *SCIV*, XXIV, 1973, 1, p.57-81; II, în *SCIV*, XXIV, 1973, 2, p.259-282.

¹⁷ Ligia Bârză, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991, p.14-79.

¹⁸ I. Nestor, *Contributions archéologiques au problème des Proto-Roumaines. La civilisation de Dridu. Note préliminaire*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p.371-372.

¹⁹ M. Petrescu - Dîmbovița, D.Gh. Teodor și V. Spinei, *Some Problems Concerning the History of Moldavia from the 10-th until 14-th Century*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p.302-303.

număr impresionant de așezări și necropole din primele secole ale mileniului al II-lea.²⁰

Primele lucrări, în care au fost analizate materialele arheologice din secolele X-XIII și a fost argumentată științific apartenența lor la populația românească sunt publicate de către D.Gh. Teodor, care abordează problemele culturii Dridu la est de Carpați, etapele evoluției acesteia, în special în faza sa finală, cuprinsă între sfârșitul secolului al X-lea și primele decenii ale secolului al XI-lea.²¹ Cât privește perioada secolelor X-XIII, autorul încadrează vestigiile arheologice ale acesteia, ca fenomen al culturii materiale a populației băștinașe, în "etapa Răducăneni".²² O particularitate a acestei etape este prezența în complexul ceramic, pe lângă multitudinea de forme de vase, care continuă tradiția perioadei precedente de tip Dridu, a unui număr considerabil de căldări de lut.²³

Apariția în ansamblul de descoperiri a unor trăsături distinctive, întrucâtva deosebite de cele din secolele IX - începutul secolului al XI-lea, a permis cercetătorilor să nominalizeze complexe arheologice din secolele XI-XII drept cultura Răducăneni.²⁴

În ceea ce privește analiza detaliată a situației economice și sociale a populației românești de la est de Carpați, din secolele XI-XIII, a cercetării monumentelor arheologice și a documentelor scrise,

²⁰ N. Zaharia, M. Petrescu - Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p.122 și urm.

²¹ D.Gh. Teodor, *Le haut féodalisme sur le territoire de la Moldavie à la lumière des données archéologiques*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p.332 și urm.; Idem, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV*, XIX, 1968, 2, p.238 și urm.; Idem, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI-X e.n.*, în *Carpica*, II, 1969, p.301 și urm.; Idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p.100-143; Idem, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, în *ArhMold*, XI, 1987, p.165.

²² D.Gh. Teodor, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p.334.

²³ Idem, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p.196-205; Gh. Postică, *Glinjanye kotly...*, p.227-240; V.Spinei, *Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum*, în *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten (Varia Archaeologica Hungarica, III)*, 1990, p.327-342; G.F. Cebotarenco, *Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr-Prut-Gebietes im 8.-12. Jh.*, în *vol. cit.*, p.47-75; I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *Raskopki...*, p.223-237.

²⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, D.Gh. Teodor, V. Spinei, *Some Problems the History of Moldavia...*, p.302 și urm.; V. Spinei, în *Hierasus*, Anuar '78, p.222-225; Idem, în *Cls S.N.*, XII-XIII, 1981-1982, p.173-200.

contribuții relevante a adus V. Spinei. Pornind de la descoperirile arheologice referitoare la populația băștinașă, autorul a știut, prin utilizarea cu mult spirit critic a izvoarelor scrise, să restaureze în linii clare și destul de exacte imaginea unei perioade considerată multă vreme întunecată. Concludente în acest sens sunt lucrările monografice de proporții "Moldova în secolele XI-XIV" și "Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele XI-XIII. Români și turanici" în care sunt analizate practic toate aspectele ce țin de viața economică și socială a populației din Moldova și de relațiile ei cu seminiile alogene pătrunse în ținut. Aceste lucrări au fost precedate de un șir întreg de studii și articole, în care au fost abordate cele mai diverse aspecte ale vieții comunităților locale, cum ar fi realitățile vieții economice, sociale, spirituale etc.²⁵ Pe baza materialelor disponibile, V. Spinei a emis ipoteza că unele așezări din partea centrală a spațiului pruto-nistrian ar putea fi atribuite culturii Răducăneni și că este foarte posibil ca în zonele Moldovei, unde nu au fost semnalate descoperiri de tip Răducăneni, cultura materială a populației locale să îmbrace alte trăsături.²⁶ Anumite referiri la monumentele arheologice din spațiul est-carpatic, la problemele legate de populația din această regiune, au mai făcut P. Diaconu²⁷ și Maria Comșa.²⁸

²⁵ V. Spinei, în SCIV, XXI, 1970, 4, p.604 și urm.; Idem, în *Carpica*, V, 1972, p.133-141; Idem, *Fragen der Geschichte der Moldau im XI.-XIII. Jahrhundert - historische und archäologische Daten*, în *Deutsch-rumanisches Colloquium junger Historiker, Kulturhistoriker und Zeitgeschichter (Südosteuropa - Studien, 22)*, München, 1974, p.26 și urm.; Idem, în *Hierasus. Anuar '78*, p.217-242; Idem, *Săpăturile arheologice de la Băiceni-Dîmbul lui Pletosu în anii 1967-1968*, în *Cls. S.N.*, IX-X, 1978-1979, p.261-272.

²⁶ Idem, în *Cls. S.N.*, XII-XIII, 1981-1982, p.177.

²⁷ P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X-XIII)*, în SCIV, VII, 1956, 2-4, p.421-439.

²⁸ M. Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (Studiu preliminar)*, în SCIV, XIV, 1963, 1, p.107-122.

Lucrarea de față a fost elaborată sub conducerea științifică a prof. univ. dr. Victor Spinei și a fost susținută ca teză de doctorat în ședința publică din 9 octombrie 1995 la Facultatea de Istorie a Universității "Al.I. Cuza" din Iași. Referatele comisiei alcătuită din prof. univ. dr. Ioan Caproșu, decanul Facultății de Istorie, prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor, directorul Institutului de Arheologie a Academiei Române, filiala Iași, conf. dr. Gh. Pungă - Universitatea "Al.I. Cuza" Iași și conf. dr. Gheorghe Postică - Universitatea Liberă din Chișinău mi-au fost de un real folos atât pentru aprecierile favorabile care mi-au întărit convingerea alegerii corecte a metodelor de cercetare, cât și pentru observațiile critice care m-au ajutat în definitivarea lucrării și restructurarea unor compartimente, în vederea publicării.

Lucrarea este rezultatul eforturilor noastre de a aduna, ordona și interpreta, pe cât posibil exhaustiv, descoperirile cercetătorilor care, timp de decenii, au acumulat și investigat materiale referitoare la viața comunităților locale din primele secole ale mileniului al II-lea de la est de Carpați.

De aceea, ne îndeplinim plăcuta îndatorire de a mulțumi tuturor celor care ne-au ajutat. Gânduri de profundă recunoștință se îndreaptă spre colegii dr. I. Hâncu, dr. I. Ioniță, dr. C. Ionomu, conf. dr. Gh. Postică, dr. habilitat P. Bârnea, dr. N. Telnov și I. Vlasenco, care ne-au pus la dispoziție absolut toate materialele propriilor cercetări, multe din ele inedite. Suntem, de asemenea, recunoscători d-lui dr. P. Diaconu care ne-a dat sfaturi utile privind structura lucrării și diverse aspecte ce necesitau a fi accentuate în mod deosebit. Sugestii interesante ne-au parvenit din partea colegei Rodica Popovici. O parte din ilustrații a fost întocmită de către Emilia Drumea, Waltrand Delibaș și Elena Fraseniușcă cărora le mulțumim și pe această cale. Mulțumim domnului Dan Gh. Teodor, și colegilor Ionel Cândea, Valeriu Sârbu și Costică Asăvoaie pentru sfaturile și observațiile făcute, pentru sprijinul eforturilor noastre în procesul elaborării lucrării. De asemenea, suntem îndatorați domnului dr. Vasile Chirica pentru eficiența demersurilor făcute pentru tipărirea volumului.

Cele mai frumoase gânduri de gratitudine le avem față de dl.

Victor Spinei, care a susținut și încurajat eforturile noastre, oferindu-ne, cu multă amabilitate, materiale și informații extrem de utile, de multe ori inedite, asumându-și și responsabilitatea coordonării lucrării.

CAPITOLUL I

CARACTERISTICA AȘEZĂRILOR, LOCUINȚELOR ȘI A ANEXELOR GOSPODĂREȘTI

1. AȘEZĂRI

Cercetările de teren au permis să se observe o anumită stabilitate în ceea ce privește amplasarea topografică a așezărilor medievale din partea centrală a spațiului carpato-nistrian. Este bine cunoscut rolul factorului natural în dezvoltarea așezărilor, care este de cele mai multe ori esențial, determinând evoluția ritmică a comunității în dependență de sursele în apropierea cărora a fost stabilită matca satului.

În general s-a observat că pentru majoritatea așezărilor din secolele XI - XIII este caracteristică situarea lor pe pantele domoale ale unor cursuri de apă. Faptul că așezările tind mai mult spre locurile joase este explicat prin lipsa cvasitotală în regiune a unor surse de apă pe crestele dealurilor și abundența lor în văi. Așezările din această perioadă sunt situate în partea centrală a teritoriului cuprins între râurile Siret și Nistru, care are un relief pronunțat deluros, brăzdat de hârtoape¹ și acoperit de păduri seculare, peisaj care prin

¹ T. Porucic, *Relieful teritoriului dintre Prut și Nistru*, București, 1929; G.V. Obedientova, *Rel'ef tzentral'noj Moldavii*, în *Institut geografii AN SSSR. Trudy*, Moskva, 65, 1955, 14, p.5-38; T.S. Gheideman, L.G. Kamanin, I.I. Kanivetz și colab., *Osobennosti prirodných uslovij kodr*, în *Institut geografii AN SSSR. Trudy*, Moskva, 64, p.69-104; V. Băcăuanu, N. Barbu, M. Pantazică, A. Ungureanu, D. Chiriac, *Podișul Moldovei. Natură, om, economie*, Coord. V. Băcăuanu, București, 1980; N.L. Râmb, *Prirodno-geograficeskoe rajonirovanie Moldavskoj SSR*, Chișinău, 1982; A. Roșu, *Geografia fizică a României*, ediția a II-a, București, 1990; A. Capcelea, *Hârtoapele Moldovei*, Chișinău, 1992, p.98.

individualitatea și omogenitatea sa nu presupune însă o detașare a componentelor sale de restul teritoriului românesc și cel european în întregime, reflectând în opinia cercetătorilor un exemplu de unitate în diversitate.² Menționăm că aceste elemente de bază ale mediului înconjurător, unde sunt amplasate așezările medievale cercetate de noi, nu s-au modificat radical în decursul secolelor, chiar dacă panorama peisagistică a simțit unele intervenții umane. Aceasta ne permite să reconstituim cu destulă exactitate cadrul geografic în sânul căruia are loc evoluția comunităților românești de la est de Carpați.

Investigațiile de specialitate au permis să se conchidă că până în secolul al XVIII-lea aproape întreg teritoriul Moldovei, cu excepția extremității sudice, a Bugeacului, era acoperit în mare parte de păduri, în mijlocul cărora existau oaze întinse despădurite, în special în lungul cursurilor unor râuri de talie medie și mică, favorabile viețuirii umane.

Până în prezent în regiunile de la est de Siret sunt cunoscute circa 150 de așezări datate cu secolele XI - XIII (fig. 2). În 23 dintre ele au fost efectuate cercetări arheologice de salvare sau de lungă durată. Astfel, s-a putut stabili că așezările medievale din zona cercetată de noi, care cuprinde partea centrală a spațiului dintre Siret și Nistru, își au locuințele în luncile râurilor și a pâraielor, cum ar fi: Hlincea pe pâraul Nicolina; Brănești XIII pe pâraul Ivancea; Costești-Gârlă, Horești, pe pâraul Botna; Răducăneni - pe pâraul Hămeiosul; Oltești, pe malul unui afluent fără nume al râului Lohan; Cărbuna I și Cărbuna II, la izvoarele pâraului Căinari etc. De regulă, așezările sunt situate la 3- 5 m mai sus de nivelul oglinzii apei, astfel încât revărsările de primăvară și cele din urma ploilor să nu afecteze locuințele și gropile de cereale. Topografia acestor așezări răspunde unor cerințe tradiționale de amplasare a locuințelor din cele mai vechi timpuri, încât așezările medievale suprapun așezări anterioare sau, la rândul lor, se află sub straturi mai târzii de locuire.

Au fost evidențiate trei tipuri topografice de amplasare a așezărilor. Am văzut că prima cerință esențială pentru alegerea locului așezării era *prezența unui curs de apă* ori a unui izvor

² Vezi V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.13-14, și bibliografia la capitolul "Cadrul geografic și raporturile sale cu elementul antropic".

puternic, suficient pentru îndeplinirea necesităților locuitorilor. În condiții de relief aproape identice sunt așezările descoperite în văi mai mult sau mai puțin scunde, aplatizate, plasate perpendicular în apropierea unor cursuri mici de apă. În aceste condiții au fost găsite așezările de la Hansca, Pohârnicieni - Petruha, Durlești - Valea Babei, Cigârleni, Dănești și Molești.

Un alt tip de așezări erau cele situate pe grindurile joase ale unor dune din lunca unor râuri de talie medie; Răciula (pe râul Ichel), Scoc și Trebujeni (pe râul Răut) etc. În aceste cazuri diferența dintre nivelul apei și a podelei locuințelor atinge circa 8 - 15 m, ceea ce corespunde nivelului maxim al revărsărilor de primăvară ale acestor râuri. În mod cu totul excepțional apar așezările de pe prima terasă a unor văi uscate astăzi - Lucașeuca, Durlești - La Vie, Logănești, dar care probabil prezentau cursuri de apă ale unor râuri mari, azi secate. Cercetările permit să se constate că fiecare așezare își avea teritoriul ei bine definit, cu terenuri arabile, cu imașuri și fânașuri utile pentru exploatare. Drept exemplu poate servi așezarea Hansca, amplasată într-un hârtop perpendicular pârâului Canicăș. Din două părți este apărată de dealuri, iar din a treia, este flancată de codrii Hânceștilor. Aceeași situație topografică apropiată până la identitate este și pentru așezarea Durlești - Valea Babei, care, de asemenea, este plasată între două dealuri și este flancată de pădure, dar și pentru alte așezări, situate în apropierea stepei, pentru care dealurile erau un paravan sigur ce le asigura protecția față de invadatori, iar pădurea servea drept refugiu în caz de primejdie. În toate aceste cazuri avem prezente în apropiere dealuri cu pante domoale și soluri fertile. Condiții topografice identice găsim la cele mai multe dintre așezările situate între Siret și Nistru, din secolele XI - XIII, dar și pentru așezările perioadei anterioare aparținând culturii Dridu, situație care reflectă modul de viață sedentar al locuitorilor băștinași, bazat pe lucrul pământului.

Cartarea așezărilor din secolele IX - XI, atribuite culturii Dridu (fig.1) și a celor din perioada secolelor XI - XII (cultura Răducăneni, fig.2) au permis să se observe o anumită regrupare, retragere a așezărilor din regiunile de stepă spre zona de silvostepă. Astfel, constatăm dispariția cvasitotală a monumentelor arheologice din zona lacurilor dunărene și o mai accentuată concentrare a lor în zona codrilor din partea centrală a Moldovei. Puținele așezări din partea

de sud a interfluviului Siret - Prut constituie o excepție fericită, ele fiind de asemenea protejate de spații forestiere.

Cât privește repartizarea teritorială a așezărilor, observăm o concentrare sensibilă a acestora în regiunea cursului de mijloc al Botnei și a afluenților săi (lanțul de așezări Hansca, Molești, Cigârleni, Cărbuna) și a Bâcului (așezările Cojușna, Trușeni, Durlești - Valea Babei, Chișinău, Dănceni, Nimoreni), în regiunea cursului inferior al Răutului (așezările de la Brănești, Trebujeni, Mășcăuți). La vest de Prut, cele mai multe așezări sunt plasate în zona de silvostepă, pe râurile Jijia, Bârlad și pe afluenții lor, unde, de altfel, ele dominau și în perioadele precedente. Așezările din depresiunile Huși și Elan-Horincea, reprezentate masiv în perioada secolelor IX - XI, (fig.1) către secolele XI - XIII apar doar sporadic, majoritatea concentrându-se în regiunea podișului Central Moldovenesc și în bazinul inferior al Bahluiului.

Rezultatele cercetărilor arheologice intră în contradicție cu ipotezele unor cercetători despre retragerea masivă a populației băștinașe românești spre munte și regiunile muntoase din fața invaziei nomade. Investigațiile permit să se observe o anumită retragere, însă doar spre regiunile de deal și silvostepă. În literatura istorică de specialitate s-a discutat despre schimbările care au survenit în aspectul repartizării geografice a așezărilor din Moldova în primele secole ale mileniului al II-lea. G.B. Fedorov și G.B. Cebotarenco afirmă că la începutul secolului al XI-lea cultura balcano-dunăreană dispăre din tot arealul ei de răspândire, inclusiv din Moldova. Unii autori cred că în secolele XI - XIII își continuă existența doar unele așezări din nordul Moldovei și din zona Nistrului, care aparțineau unei populații vechi rusești, etnie care, chipurile, a persistat în aceste teritorii până la formarea statului feudal Moldova.³

Cartarea așezărilor și necropolelor din regiunea cuprinsă între Siret și Nistru infirmă ipotezele⁴ despre lipsa de monumente la est de Carpați, indicând un număr apreciabil de așezări plasate în partea centrală a acestui spațiu, pe râurile Botna, Bâc, Căinari, Hămeiosul, la gurile Răutului, despre care s-a menționat mai sus. După cum am văzut, aceste așezări sunt plasate pe locul sau în apropierea unor

³ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slavjan (VI-XIII vv.)*, în *AKM*, 6, Chișinău, 1974, p.8.

așezări mai vechi, aparținând culturii Dridu, continuând tradițiile culturii materiale ale perioadei precedente. Din particularitățile amplasării acestor așezări, menționăm gruparea și încadrarea lor organică în peisajul de silvostepă, fără a fi observată o refugiere haotică, o amplasare neorganizată într-o zonă geografică necunoscută.

Plasate în lungul cursurilor de apă, în văi, așezările ocupă teritorii întinse, însă mai reduse în comparație cu cele din perioadele anterioare, cum ar fi cele din cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Lungimea aproximativă a celor mai mici așezări este de circa 200 m, iar lățimea de 100 m. Se întâlnesc însă și așezări mai mari. Pentru comparație, așezarea de la Hansca se întinde pe circa 700 m, iar cea de la Pohărniceni-Petruha pe 800 m, având lățimea de 300 ori 500 m. După unele date, cea mai mare așezare pare a fi cea de la Logănești (Hâncești), a cărei întindere atinge circa 1000 m lungime și 400 m lățime, însumând suprafața de 40 hectare.

În general este greu de a estima cu precizie dimensiunile așezărilor din cauza cercetărilor de teren relativ restrânse. Unicul indiciu în favoarea determinării corecte a suprafeței așezărilor servește materialul ceramic, depistat prin cercetările de suprafață. Săpăturile arheologice efectuate în incinta așezării de la Hansca, una din puținele studiate exhaustiv, au permis să se determine nu numai lungimea și lățimea, dar și structura internă a amplasării locuințelor. Stratul cultural care reflectă durata și intensitatea activității umane în interiorul așezărilor este destul de gros, variind între 30-40 cm la Molești⁵ și circa 120-140 cm la Pohărniceni-Petruha, unde este atestată o existență neîntreruptă de locuire.⁶

Cunoștințele noastre, referitoare la structura internă a așezărilor corespund într-un fel volumului de lucrări din incinta lor, reflectând existența a cel puțin două tipuri de așezări; *adunate* (îngrămădite) și *răsfirate*, cu variantele proprii perioadei, dar și mediului geografic. Astfel, așezările *adunate* par a avea locuințele plasate în șiruri mai mult sau mai puțin regulate, așezate la distanța

⁴ *Istoria Moldavskoj SSR v šesti tomach*, I, Chișinău, 1987, p.247-253.

⁵ Cercetări I. Tentiuc.

⁶ I.G. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv. v Orgeevskich kodrach Moldavii*, Chișinău, 1969, p.33; Gh. Postică, *Satul medieval Petruha - argument al continuității românilor din Moldova*, în PEE, Chișinău, 1992, p.159-162.

de 3-20 m una de alta, unele din ele formând cuiburi. O asemenea organizare a aşezării a fost atestată la Hansca şi Moleşti, unde avem cel mai reprezentativ număr de locuinţe cercetate arheologic, fapt care permite studierea amplasării topografice a locuinţelor şi anexelor în incinta aşezărilor.

Aşezările cu locuinţe *răsfirate* par a fi reprezentate de descoperirile de la Lucaşeuca şi Pohârnicieni-Petruha, însă numărul mic de locuinţe cercetate fac afirmaţiile noastre ipotetice. Cât priveşte numărul de locuinţe din aceeaşi perioadă, judecând după dimensiunile aşezărilor, confirmate de cercetările de teren, par să fie mai mare de 8-10 pentru aşezările de dimensiuni mici şi 15-20, câteodată mai mult, pentru cele mari.

2. LOCUINȚE

În procesul studierii și introducerii în circuitul științific a valorilor materiale și spirituale, un loc însemnat îl ocupă cercetarea evoluției locuinței, reședința permanentă a grupului familial, locul unde se desfășoară cele mai diferite activități economice ale omului. Locuința constituie un element de bază al culturii materiale a societății și unul din cele mai importante categorii de izvoare arheologice. Condițiile naturale, climaterice, de relief, regim hidrologic, circumstanțele istorice și sociale și-au lăsat amprenta asupra tehnicii de construcție și a opțiunii estetice a locuinței medievale de la est de Carpați. "De o mare varietate tipologică, stând însă sub semnul maximei reușite arhitectonice întrupate în realizarea unității în varietate, casa țărănească românească se caracteriza prin scara ei umană, subliniată de un admirabil echilibru al raporturilor geometrice".⁷ Casele pe jumătate îngropate în pământ au dăinuit în tradiția locală până către sfârșitul secolului al XIX-lea. Ele sunt frecvent semnalate de călătorii străini, aceștia rămânând de fiecare dată surprinși de faptul că de la distanță locuințele populației din spațiul est-carpatic aproape că nu se observau, fiind demascate doar de fumul din hogoacuri.⁸

Unul din primii cercetători care a abordat problema originii diferitor tipuri de locuințe la românii nord-dunăreni a fost B.P. Hașdeu. Marele enciclopedist, care a încercat să analizeze geneza locuinței adâncite românești nu este de acord cu presupunerile lui Strabo când acesta consideră că frigul a impus omului să-și sape bordeie, dar nici cu Vitruviu, care explică apariția locuinței adâncite prin lipsa de lemne de construcție. De asemenea, el crede că unii călători străini din evul mediu (Avril și Raicevichi) nu au dreptate când declară că geneza acestui tip de locuințe provine din frica de urgiile invaziilor. În opinia sa, toate aceste fenomene luate împreună - frigul, lipsa de materiale de construcție și frica de invadatori, au dus la apariția

⁷ P. Petrescu, G. Stoica, *Arta populară românească*, București, 1981, p.18.

⁸ Potrivit informațiilor lui Domenico Sestini (circa 1750-1832) "Casele, care se pot numi mai degrabă vizuini, sunt săpate în pământ și se cheamă bordei", vezi Simona Vârzaru, *Prin țările române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, București, 1984, p.52.

bordeului ca tip preferențial de locuință în regiunile carpato-dunărene.⁹

Săpăturile arheologice au permis depistarea și cercetarea unui număr apreciabil de locuințe din perioada medievală timpurie. Una din primele lucrări în care se încearcă clasificarea locuințelor din spațiul est-carpatic din secolele X-XIV îi aparține lui I. Hâncu. Utilizând materialele rezultate în urma cercetării a circa 70 de locuințe din perioada menționată, autorul menționează 2 tipuri dominante de construcții - bordeiele și semibordeiele, însă nu exclude posibilitatea existenței locuințelor de suprafață.¹⁰ Referiri la tipul de locuință din această perioadă, pe baza materialelor arheologice, au mai făcut V. Neamțu, P. Diaconu, D.Gh. Teodor, D. Vâlceanu, M. Comșa, E. Comșa, G.F. Cebotarenco, Gh. Postică, N. Telnov, I. Tentiuc ș.a.¹¹

⁹ B.P. Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, I, București, 1873, 1, p.248.

¹⁰ I.G. Hâncu, *Žilišča na teritorii Moldavii v X-XIV vv.*, în *Drevnee žilišče narodov vostočnoj Evropy*. Moskva, 1975, p.89-98.

¹¹ V. Neamțu, *Bordei și semibordei. Mod de locuire în vremea feudalismului timpuriu*, în *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p.64-70; P. Diaconu, *À propos de la culture byzantine du Bas-Danube avant X-XII siècles*, în *Actes du XV Congrès International d'études byzantines*, Atena, 1980, p.97-112; D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p.100-129; Idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI e.n. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984, p.107-113; D. Vâlceanu, *Locuințele din așezarea feudală timpurie*, în P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p.59-69; M. Comșa, *Types d'habitations de caractere rural de la region comprise entre les Carpates meridionales et le Danube aux XIIIe-XVIIe siècles*, în *Dacia*, NS, XXI, 1977, p.299-317; E. Comșa, *Despre tipurile de locuințe din cuprinsul așezării din secolele IX-XII de la Garvăn (Studiu preliminar)*, în SCIV, X, 1959, 1, p.101-106; G.F. Cebotarenco, *Naselenie tzentral'noj časti Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurečja v X-XII vv.*, Chișinău, 1982, p.7-37; Gh. Postică, *Arheologičeskie issledovanija na srednevekovom poselenii Hansca*, în AIM v 1981 g., Chișinău, 1985, p.156-168; G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *Poselenie X-XII vv. u s. Gansc*, în AIM v 1981 g., Chișinău, 1985, p.169-187; N.P. Telnov, *Slavjanskije žilišča VI-X vv. Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurečja*, în *Drevnosti jugo-zapada SSSR*, Chișinău, 1991, p.145-166; I. Tentiuc, *Cercetări arheologice în așezarea medievală Durlești - Valea Babei*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p.253-265.

Una din problemele care a provocat cele mai multe discuții în rândul cercetătorilor este clasificarea locuințelor în funcție de nivelul amplasării podelei. În literatura de specialitate sunt utilizați trei termeni care delimitează diferite tipuri de locuințe. Pe baza raportului dintre nivelul de adâncime a podelei și nivelul de călcare contemporan construcției, au fost evidențiate: 1) locuințe de suprafață; 2) semibordeie; 3) bordeie.

S-a vorbit de mai multe ori despre incertitudinea delimitării locuințelor adâncite, a bordeielor, de cele de suprafață și despre locul așa-ziselor "semibordeie" în tipologia locuinței. De regulă, cercetătorii definesc prin termenul "semibordeie" o cagorie intermediară de locuințe, adâncimea cărora este situată la mijlocul registrului care desparte locuința de suprafață de cea adâncită (bordei).¹² Când privește termenul "bordei", s-a propus să fie înlocuit cu cel de "semibordei" sau "locuință semiîngropată", dat fiind faptul că în marea majoritate a cazurilor, pereții de lemn ale acestor construcții erau ridicați mult deasupra nivelului de călcare a epocii respective, fără ca acoperișul să se sprijine pe pământ și doar podeaua în interior coboară sub acest nivel. Pe de altă parte, s-a opinat că frecvent utilizatul cuvânt "semibordei" lipsește în vocabularul popular, fiind de sorginte savantă.¹³

Un interes deosebit prezintă studiul cercetătorului V. Neamțu, care analizează cu multă atenție evoluția termenilor ce definesc locuința umană din spațiul românesc și tipul de construcție care este reflectat de termenii savanți, sau cei din vocabularul popular.¹⁴ Autorul constată că termenul "casă", de origine latină, avea inițial sensul de colibă, cabană, pentru a evolua către epoca modernă în reprezentarea locuinței de suprafață. Termenul "bordei" este o moștenire geto-dacă în limba română și reprezintă o construcție aprofundată în pământ. În mod normal, reieșind din logica formală, aceasta din urmă definește o locuință rudimentară construită "sub pământ", așa cum a definit-o B.P.Hașdeu, iar mai târziu și C.S.

¹² V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în CIs, SN, XII-XIII, Iași, 1981-1982, p.177.

¹³ D. Vâlceanu, *Locuințele din așezarea feudală...*, p.60 și nota 6.

¹⁴ V. Neamțu, *Bordei și semibordei...*, p.64-70; Idem, *Hutte et demi-hutte. Un problème de terminologie*, în AIIA(X), XXIV/1, 1987, p.9-16.

Nicolăescu-Plopșor. În partea opusă a "scării valorilor" stă, în opoziție, locuința, casa construită pe pământ, din evul mediu și din epoca modernă românească și europeană. Studiul atent al izvoarelor scrise i-a permis cercetătorului să ajungă la concluzia că localnicii își denuceau locuința utilizând termenul "bordei" - "casa sub pământ" a lui B.P. Hașdeu.¹⁵

Cercetările arheologice arată că absoluta majoritate a locuințelor medievale românești nu sunt case "sub pământ" ci locuințe *adâncite* în pământ. Aceasta o indică clar și St. Raicevichi, care notează că acoperișul lor "este ridicat de la pământ". Numai astfel putem înțelege de ce dicționarul explicativ definește prin "bordei" "locuință rudimentară, săpată (pe jumătate) în pământ".¹⁶ Arheologii, pentru a evita înțelegerea "bordeiului" așa cum apare acesta la B.P. Hașdeu - "locuință sub pământ"- utilizează termenul hibrid de "semibordei". V. Neamțu consideră că "va trebui să restituim noțiunii de bordei - pentru evul mediu și probabil pentru antichitate - conținutul ei real, de "locuință sub pământ", să o degrevăm de nedreapta povară a celor ce erau *doar adâncite*, (sublinierea ne aparține - I.T.) mai mult sau mai puțin, în pământ și să desființăm semibordeiul și locuința semiîngropată".¹⁷ Acestea formând un tip aparte de construcții, ar putea fi denumite "locuințe puțin adâncite în pământ sau chiar locuințe adâncite în pământ".¹⁸ Ținem, totuși, să menționăm că, în mai multe regiuni din Moldova, dar în special în partea ei centrală, astăzi cuvântul "*bordei*" definește beciul, adică o construcție total săpată în sol, cu acoperișul sprijinit pe nivelul de călcare și de cele mai multe ori acoperite cu pământ.

În ceea ce ne privește, din investigațiile făcute, considerăm că toate locuințele care au podeaua adâncită mai puțin de 50 cm de la nivelul de săpare a gropii pot fi încadrate în *categoria locuințelor de suprafață*. Construcțiile care au podeaua aprofundată mai mult de 50 cm de la nivelul vechi de călcare ar putea forma cea de-a doua categorie - *locuințele adâncite*. Locuințele de suprafață la rândul lor, pot forma subtipuri constituite din *locuințe de suprafață propriu-zise*, a căror podea nu se adâncește mai mult de 15 cm sub nivelul vechi

¹⁵ Idem. *Bordei și semibordei...*, p.65 și nota 10.

¹⁶ *Ibidem*, p.68-71.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

de călcare, și *locuințe de suprafață cu podeaua puțin adâncită*, dar care nu depășesc 50 cm de la nivelul inițial de construcție.

Menționăm că în principiu evidențierea celor două tipuri de locuințe, de suprafață și adâncite, care însumează așa-zisele bordeie, semibordeie și locuințe de suprafață, termeni întâlniți atât de frecvent în literatura de specialitate, a fost făcută în special ținând seama de structura verticală a construcției locative - adâncimea gropii locuinței, înălțimea pereților din lemn, forma și modul de rezolvare a construcției acoperișului. Cercetarea atentă a materialelor din punct de vedere arheologic, adică a resturilor construcției, făcând abstracție de verticalitatea locuinței, prezentată prin adâncimea gropii bordeiului de la nivelul inițial de construcție, nu a permis evidențierea deosebirilor tranșante (cu excepția doar a locuințelor din categoria celor de suprafață, a căror formă și dimensiuni nu a fost posibil de stabilit) în ceea ce privește forma, dimensiunile, orientarea, podeaua, intrarea, tipul de instalație de încălzit, locul amplasării, dimensiunile acestora, între locuințele de suprafață cu podeaua puțin adâncită și cele adâncite. Aceasta ne-a determinat să nu prezentăm aparte tipurile de locuință evidențiate, pentru a evita repetițiile, ci numai caracteristicile lor generale.

În ceea ce privește succesiunea prezentării materialelor, aceasta va respecta următoarea ordine: 1. forma locuințelor; 2. dimensiunile; 3. orientarea; 4. intrarea; 5. podeaua, construcția pereților și a acoperișului; 6. instalația de încălzire. În prezent deținem informații despre 127 locuințe date în primele secole ale mileniului al II-lea, descoperite în 18 așezări din partea centrală a spațiului cuprins între Siret și Nistru. La Hansca (Ialoveni) au fost depistate circa 56 de construcții locative din secolele XI-XIII, la Molești (Ialoveni) - 15, la Scoc (Orhei) - zece, la Lucașeuca V (Orhei) - șapte, la Brădicești (Iași), Dodești (Vaslui) și Pohârnicieni-Petruha (Orhei) câte șase, la Durlești-Valea Babei (Chișinău) - cinci, la Brănești XIII (Orhei) - trei, la Hlincea (Iași), Negrești (Vaslui), Oltești (Vaslui) și Răducăneni (Iași) - câte două și la Dănești (Iași), Ivancea II (Orhei), Nicolina (Iași), Orheiul Vechi-Peștere (Orhei) și Ustia (Criuleni) - câte una.

Tipologic, locuințele pot fi departajate, în felul următor;

Tipul I. **Locuințe de suprafață**. Au fost descoperite 47 locuințe de acest fel, ceea ce constituie 40,9% din totalul celor cunoscute,

care, în dependență de adâncimea podelei, pot fi divizate în două subtipuri. Astfel, în subtipul 1 sunt încadrate construcțiile care aveau podeaua amplasată nu mai jos de nivelul vechi de călcare (marja de eroare nu depășește 15 cm), iar în subtipul 2 - locuințele cu podeaua adâncită sub nivelul de călcare medieval, nu mai jos de 50 cm.

I.1. *Locuințe de suprafață cu podeaua amplasată la nivelul vechi de călcare.* Au fost descoperite șapte astfel de construcții. Dintre ele, evidențiem trei locuințe, a căror cercetare a permis să le determinăm doar existența, însă nu și forma, dimensiunile sau alte detalii constructive. Este vorba despre L2 de la Hlincea, descoperită în anul 1952;¹⁹ locuința din așezarea de la Dănești cercetată în punctul numit Islaz²⁰ și de locuința de suprafață de la Lucașeuca V.²¹

După cum se menționează, resturile acestor construcții erau de așa natură încât nu au permis de a opera cu noțiuni statistice, pentru a reflecta forma și dimensiunile lor. Prezența acestora în stratul arheologic a fost determinată de descoperirea unor resturi de lut ars, care conțineau nisip și paie, purtând amprente ale unor nuiele, mulți cărbuni de lemn și ceramică.

"Locuințele din acest nivel de locuire au fost construite direct pe pământ. În ceea ce privește forma și dimensiunile lor, nu s-au putut preciza prea multe detalii, deoarece resturile de locuire păstrate sunt mai mult sau mai puțin risipite, iar în cuprinsul lor nu s-a găsit nici o urmă de par. În general, din locuințele acestui nivel de locuire s-au păstrat doar pietre sparte colțuroase..., grupate, resturi mici de lipitură de lut amestecate cu nisip și paie, bucățele de cărbune izolate, cenușă, oase de animale, ceramică lucrată la roată, din secolele XI-XII, zgură de fier, unelte și arme de fier, piese de podoabă din bronz și câteva obiecte din lut".²²

Și la Dănești au fost descoperite resturile unei locuințe de suprafață, care, din cauza gradului avansat de distrugere, nu au permis de a se determina cu precizie sistemul de construcție.

¹⁹ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Șantierul Hlincea-Iași*, în SCIV, IV, 1953, 1-2, p.313-314; Idem, *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în SCIV, V, 1954, 1-2, p.240.

²⁰ M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dănești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.56.

²¹ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.19, fig.16.

²² M. Petrescu-Dîmbovița și colab., în SCIV, IV, 1953, 1-2, p.314.

Prezența locuinței în stratul cultural a fost marcată în special de prezența unor urme de lipituri subțiri, care conțineau nisip și paie, pietre sparte, izolate sau grupate, bucăți de cărbune, cenușă, oase, ceramică și diferite obiecte.²³

Constatăm deci, că în partea centrală a Moldovei a existat în primele secole ale mileniului al doilea un tip de locuință de suprafață, a cărei podea era amplasată la nivelul medieval de călcare, fără să afecteze sau afectând foarte puțin stratul cultural, care pot fi depistate doar în urma unor investigații foarte atente. Resturile descoperite dau o informație mult prea sumară despre locuință, pentru a putea preciza tipul de construcție, schema planigrafică interioară, sistemul de încălzire etc. Celelalte patru locuiri ale subtipului 1, descoperite câte una la Hansca și Lucașeuca V și două la Molești, au podeaua adâncită în pământ până la 15 cm de la nivelul de construire, iar după formă, dimensiuni și orientare nu se deosebesc de locuințele de suprafață cu podeaua puțin adâncită, care alcătuiesc subtipul 2. Aceasta ne-a determinat să nu le detașăm artificial, urmând ca analiza lor să fie făcută global.

1.2. Au fost descoperite 40 locuințe de suprafață, adică 34,8%, a căror podea era plasată între 16 și 50 cm adâncime sub nivelul vechi de călcare, fapt ce ne-a făcut să le includem în categoria *locuințelor de suprafață cu podeaua puțin adâncită* (fig.4/1,2; 5/1,2,4; 6/3,4; 7/1). La Hansca au fost cercetate 24 locuințe, la Molești - șase, la Dodești, Lucașeuca V și Oltenesti câte două, la Durluști-Valea Babei, Ivancea II, Orheiul Vechi-Peștere și Pohârnicieni-Petruha, câte una.

Tipul II. Locuințe adâncite. Din totalul de 115 complexe incluse în eșantion au fost descoperite 68 locuințe, adică 59,1%, care aveau podeaua adâncită mai mult de 50 cm sub nivelul vechi de călcare. Cele mai multe - 30 de construcții adâncite - au fost cercetate la Hansca. La Scoc au fost studiate 10, la Molești șase, la Dodești, Durluști-Valea Babei și Pohârnicieni-Petruha câte patru, la Lucașeuca V trei, la Brănești XIII, Negrești, Răducăneni câte două și la Hlincea-Iași una (fig.4/3,4; 5/3; 6/1,2).

După cum am menționat deja, analiza comparativă a materialelor care reprezintă resturile unor locuințe de suprafață cu

²³ V. Spinei, *Considerații cu privire...*, p.181.

podeaua puțin adâncită și a locuințelor adâncite nu a permis, cel puțin în stadiul actual al cercetării, depistarea unor deosebiri evidente în tehnica de construcție, a elementelor de bază a locuinței - orientarea, dimensiunile, sistemul de construcție a pereților, tipul și locul amplasării instalației de încălzire, ceea ce ne-a determinat să prezentăm caracteristicile locuințelor sumar, cu specificările de rigoare atunci când este necesar să se precizeze unele elemente particulare, specifice pentru un tip sau altul de locuință.

Este necesar să semnalăm că, în afară de construcțiile rămase necercetate / conservate (opt) și cele patru despre care ne lipsește informația exactă, excluse din eșantionul clasificării tipologice, trecând la studiul formei, dimensiunilor, orientării și a altor parametri ai locuințelor, vom mai elimina din eșantion și locuințele de la Ivancea II, Negrești (L.1) și Oltenesti (L.2), ale căror dimensiuni nu au putut fi determinate din cauza deteriorării lor, dar și cele trei locuințe de suprafață de la Dănești, Hlincea-Iași și Lucașeuca V

1. *Forma locuințelor.* Pentru analiza acestui aspect al locuinței pot fi utilizate datele statistice a 109 complexe. Marea lor majoritate - 94, adică 86,2% au formă rectangulară (pătrată sau dreptunghiulară). Această configurație a planului locuinței este preferată pentru întregul ev mediu românesc, dominând și în partea centrală a Moldovei. *Locuințele dreptunghiulare* alcătuiesc majoritatea în așezarea de la Hansca, unde din 55 complexe locative, 31 (56,4%) aveau această formă. La Durluști-Valea Babei, 3 din 5, iar la Molești 7 din 14 erau dreptunghiulare (fig.4/1; 5/1,3), după cum erau și ambele locuințe de la Brănești XIII, dar și de la Răducăneni. În total au fost descoperite 53 complexe care poartă amprenta acestei rezolvări planimetrice, ceea ce constituie 48,6% din locuințele incluse în eșantion. *Locuințele de formă pătrată* în plan cedează numeric doar foarte puțin primelor (fig.4/3,4: 6/1-4). Au fost descoperite 41 complexe de acest fel (37,61%). În această categorie sunt incluse locuințe la care diferența lungimii laturilor nu depășește 20 cm. La Hansca au fost descoperite 19 (34,54%), la Lucașeuca V - 5 (83%), la Scoc - 4 (40%), la Dănești - 5, adică 88,33%, la Păhăniceni-Petruha - 2 (40%) și la Durluști-Valea Babei și Orheiul Vechi-Peștere câte una.

Mult mai rare sunt locuințele de formă *romboidală* (fig.4/2). Au fost descoperite zece asemenea construcții. Menționăm numărul mare de locuințe de această formă descoperite la Scoc, unde din

zece cercetate, date în secolele XI-XII, patru aveau formă romboidală.

Cu totul izolat apare forma de locuință *trapezoidală* (una la Hansca) și *pentagonală* (una la Molești, fig.5/4). Acestea apar în rândul locuințelor rectangulare ca simple excepții.

Menționăm că dacă în perioada cronologică precedentă, secolele VI-X, forma locuințelor tindea în mare parte spre pătrat, fără ca diferența dintre lungimile laturilor să întrecă 30-40 cm,²⁴ în secolele XI-XIII observăm o mai mare deosebire dintre lungimea laturilor locuinței, forma cotlonului tinzând spre dreptunghi.

Au mai fost descoperite în regiunea cercetată trei complexe de locuire nominalizate de către cercetători drept iurte. Două din ele au fost cercetate la Hansca (HL 25 și CL 1) și una la Durlești - Valea Babei (L.10). Ele au formă circulară cu diametrul variind între 4,0 și 5,5 m. Menționăm că I. Hâncu a categorisit drept iurtă încă unul din complexe depistate la Hansca (HL29). Acesta însă, reieșind din forma pe care o are, a fost inclus de noi în categoria celor rectangulare. Subliniem că podeaua lor este adâncită în pământ până la 55-100 cm, atât în cazurile când au fost construite pe un loc drept, cât și în cazurile când au fost amenajate pe pante.

Dimensiunile locuințelor cercetate sunt destul de variate. Analiza acestui element important al planului locuinței a permis evidențierea a trei grupe diferite de construcții: mici, medii și mari. În categoria locuințelor de dimensiuni *mici* a fost inclus grupul de construcții, a căror suprafață variază de la trei până la 9 m². De dimensiuni *medii* au fost considerate locuințele a căror suprafață este cuprinsă între 9,1 și 14,0 m² și *mari* - cele care întrec suprafața de 14 m². Din cele 104 locuințe supuse analizei în aspect dimensional 19 (17,43%) au fost incluse în categoria celor mici. Dintre ele, 10 au fost cercetate la Hansca, trei la Molești, două la Scoc și câte una la Brănești, Dodești, Lucașeuca V și Pohârnicieni-Petruha.

Dintre cele trei categorii dimensionale, predomină numeric locuințele cu suprafața de mărime *medie*. Au fost descoperite 52 asemenea construcții. Ele constituie 47,7% din totalul de edificii cercetate. La Hansca, ele formează mai mult de jumătate din

²⁴ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.14-16, 72-73, 103-105;

Idem, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, în *ArhMold*, XI, 1987, p.143-145; N. Telnov, *Slavjanskije žilišča VI-X vv...*, p.147.

construcțiile cercetate aici - 29, adică 52,72%. Locuințele de mărime medie constituie majoritatea în așezarea de la Durlești-Valea Babei (patru din cinci) și Molești (9 din 14). La Dodești (Vaslui) 3 din 6 locuințe aveau suprafața între 9 și 14 m.

În categoria locuințelor *de dimensiuni mari* au fost incluse construcțiile a căror suprafață era cuprinsă între 14,1 și 30 m². Doar în cazuri izolate dimensiunile locuinței întrecea indicele de la urmă. Astfel, L.2 de la Pohârnici-Petruha avea lungimea laturilor de 5,6 x 5,6 m, ceea ce constituie 39,36 m². Menționăm că în această așezare locuințele de dimensiuni mari predomină. Astfel, patru din cinci construcții, adică 80% o formează locuințele cu dimensiunile cuprinse între 14 și 30 m². La Lucașeuca V, patru din șase locuințe (66,66%) iar la Scoc 6 din 10 (60%) pot fi incluse în această categorie. Spre deosebire de așezările menționate mai sus, la Hansca doar 28% (16 din 57 de locuințe cercetate) pot fi incluse în categoria celor de dimensiuni mari, iar la Molești două din 14.

Cercetările nu au permis de a găsi o interdependență între dimensiunile locuinței și perioada cronologică de existență a ei. Astfel, analiza comparativă a construcțiilor locative din diferite perioade cronologice din cea mai bine cercetată așezare din partea centrală a Moldovei - Hansca, unde a fost întreprinsă o delimitare cronologică relativ exactă a acestora, a arătat că în secolele XI-XII predomină locuințele de dimensiuni mijlocii, care constituie 52,72% din toate locuințele acestei perioade, comparativ cu cele mici (18,18%) și mari (29%). În secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea aici crește numărul locuințelor de dimensiuni mari, care constituie 46,7% (7 locuințe) față de 13,3% (2 locuințe) pentru cele mici și 40% pentru cele mijlocii. Pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea sesizăm iar o creștere a numărului locuințelor de dimensiuni medii (66,66%) și o scădere bruscă a numărului locuințelor mari (de la 46,7% în secolul XII - începutul secolului XIII la 6,6% în secolul al XIII-lea). Se observă, de asemenea, creșterea numărului de locuințe de dimensiuni mici de la 13,3% la 26,6%.

Menționăm că din cele 55 locuințe cercetate la Hansca și date în perioada secolelor XI-XIII, 25 au fost atribuite secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea, 15 - secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea și 15 - secolului al XIII-lea. Dintre ele, 10 aveau dimensiuni mici, 29 medii și 16 mari. Comparând aceste

date cu informația despre suprafața locuințelor din secolele VI-X, constatăm că în perioada mileniului I, nu a fost observată o evoluție a suprafeței locuinței în timp. În cuprinsul perioadei vizate au existat toate cele trei forme de locuințe, dimensional predominând cele de mărime medie. Același proces este sesizat, după cum am văzut, și după secolul al X-lea.

Cât privește *orientarea*, menționăm că, de regulă, locuințele sunt direcționate cu laturile sau cu colțurile, cu unele abateri neînsemnate, spre toate cele patru puncte cardinale. Din cele 107 locuințe, cărora li s-a putut stabili orientarea, 74, adică 69,2% erau orientate cu colțurile și 33, adică 30,8%, cu laturile. Locuințele orientate cu colțurile spre cele patru puncte cardinale predomină la Hansca (42 din 55), Molești (12 din 14), pe când cele orientate cu laturile constituie majoritatea la Durlești-Valea Babei (patru din cinci) și Scoc (patru din șase). În celelalte așezări numărul locuințelor este prea mic pentru a fi utilizat în analize comparative. Cercetările etnografice demonstrează că orientarea locuințelor depinde în general de amplasarea intrării, care apare aproape de fiecare dată în partea de sud sau în parte de jos a pantei. Intrarea mai servea la pătrunderea luminii în interior. Cea mai mare importanță pentru determinarea orientării locuinței o avea așezarea topografică a acesteia, dar și interesele gospodărești.

Intrarea. În cazurile când a fost posibilă depistarea acesteia, ea era săpată sub formă de gang sau gârlici rectangular sau trapezoidal în una din laturile locuinței. De cele mai multe ori, intrarea a fost săpată în partea de sud-est (vezi la Hansca L.21, LH.72, LH.88, LH7a) sau est (Dodești, L.4, Durlești, L.3) și mult mai rar în partea de vest (Oltenești, L.1). Gârliciul putea fi construit în pantă, cu lungimea de la 80 până la 200 cm și lățimea de 75-100 cm, sau formând trepte în lutul cruțat, probabil consolidate cu scânduri. De cele mai multe ori, intrarea în locuință nu a putut fi descoperită, fiind doar sesizat locul unde aceasta ar fi putut fi construită. Astfel, în așezarea Durlești-Valea Babei, în interiorul L.3, în lungul peretelui de sud, a fost descoperită o laviță formată din lut cruțat. Aceasta era lată de circa 50 cm. În partea de mijloc a peretelui era întretăiată de un gang lat de 100 cm săpat în pantă. Menționăm că gangul a afectat lavița, însă nu a atins de loc peretele. În mijlocul acestui gang, perpendicular direcției peretelui în care a fost săpat, în podea au fost cercetate

două gropi de stâlpi. O a treia groapă de par a fost descoperită lângă peretele opus, ceea ce ne face să presupunem că locuința avea un acoperiș în două ape. Aceste două gropi și parii, amplasați chiar în mijlocul intrării, par destul de incomode, presupunând o amenajare specială a "ușii".

Lipsa cvasitotală a intrărilor amenajate, care nu pot fi depistate arheologic, presupune existența unei scări de lemn, amplasată pe una din laturile locuinței. O astfel de scară mobilă era probabil amenajată și în L.3 de la Durlești-Valea Babei.

Cât privește *podeaua*, aceasta este simplă, orizontală, de obicei bine bătătorită, fără amenajări speciale. Uneori în fața instalației de încălzit (cuptor din piatră, vatră simplă sau cuptor din lut) podeaua era puțin înclinată, probabil din cauza frecvențelor curățiri a cenușii din cuptor.

În podea se întâlnesc mai multe gropi, determinate în majoritatea cazurilor drept *gropi de la stâlpii de susținere* a pereților și a acoperișului, și *gropi gospodărești*. Acestea de la urmă sunt diferite ca formă și dimensiuni.

În literatură a fost semnalată prezența în mai multe locuințe din această perioadă a unor gropi de formă ovală,²⁵ descoperite în 53 din cele mai mult de 100 construcții bine documentate statistic. Forma ovală a gropilor se diversifică spre circular (14 gropi) sau rectangular (10 unități). Dimensiunile celei mai mici gropi este de 35 x 40 cm, având adâncimea de 15-20 cm, iar a celei mai mari de 74 x 118 cm. Gropile sunt plasate de cele mai multe ori în colț sau mai aproape de latura de sud a locuinței (fig.6/2,4). Se pare că amplasarea în această parte a gropilor se explică prin faptul că în majoritatea cazurilor instalația de încălzit era descoperită în partea de nord. În această situație, pentru a nu stânjeni activitatea de lângă cuptor, celelalte amenajări gospodărești din interiorul încăperii erau plasate în partea opusă. S-a observat, de asemenea, că în preajma unor gropi de acest fel au fost găsite grămăjoare de scoici pisate și lut pentru olărie. Aceste descoperiri par a da unele lămuriri în privința utilizării gropilor ovale din interiorul locuințelor din secolele XI-XIII.

Încercările de a vedea cum era rezolvată problema construcției

²⁵ I. Hâncu, *Žilišča na teritorii Moldavii..*, p.95; N. Telnov, *Slavjanskije žilišča..*, p.151-152.

pereților și a acoperișului locuinței a determinat examinarea și analiza tuturor informațiilor capabile să ne ofere date edificatoare. Cel mai important loc în sistemul constructiv al locuinței îl ocupă pereții. Alegerea corectă a materialului duce la rezolvarea optimă a problemei rezistenței acestora, a problemei conservării căldurii pe timp de iarnă. Unul din materialele accesibile și ușor manevrabile era lemnul și lutul. Răspândite pretutindeni în această perioadă, ele au servit din plin comunitățile umane. Se consideră că un indiciu incontestabil pentru determinarea tipului de construire a pereților ar fi prezența sau absența în interiorul locuinței a *gropilor de stâlpi*. În cazuri mai rare, informația despre sistemul de construcție o furnizează chiar resturile carbonizate ale bânelor de la pereți, descoperite în procesul cercetărilor arheologice.

În general, în privința locuinței, pentru Europa medievală sunt cunoscute două tipuri de tehnică constructivă în lemn - cea a cununilor de bârne orizontale (*Blockbau*) și cea a unui schelet portant de lemn umplut cu diverse materiale (*Fachwerk*). Se consideră că primul tip este dominant în arhitectura țărănească din lemn în Țările Românești.²⁶ Ca o variantă a tipului *Fachwerk*, apare în această zonă tehnica "nuielilor împletite". Această tehnică de străveche tradiție poate fi privită ca precursora a *Fachwerk*-ului evoluat. Tehnica "nuielilor împletite" pe un schelet de "furci" înfipte în pământ are o mare importanță și vechime istorică, cunoscând mai multe variante locale la est de Carpați, evoluând aici de la cele mai simple forme până la *Fachwerk*-ul occidental. În opinia cercetătorilor, prezența sau lipsa numitelor gropi de stâlpi ar indica tehnica diferită de construcție - *Blockbau* sau *Fachwerk*.²⁷

Din 109 locuințe cercetate, operabile statistic, în 56 au fost descoperite gropi de stâlpi, ceea ce presupune utilizarea așa-zisei tehnici *Fachwerk*. Distingem câteva variante ale pozițiilor gropilor în interiorul locuinței: 1. câte o groapă în fiecare colț; 2. câte o groapă în fiecare colț și la mijlocul pereților; 3. câte o groapă în fiecare colț, la mijlocul pereților și în centrul locuinței; 4. câte o groapă pe mijlocul pereților.

Cel mai mare număr de locuințe - 23, aveau gropi de stâlpi la

²⁶ P. Petrescu, G. Stoica, *Arta populară...*, p.20.

²⁷ *Ibidem*, p.21.

colțuri și la mijlocul pereților (fig.6/4). Mai puțin numeroase sunt locuințele care au gropi de stâlpi atât pe perimetrul pereților (la colțurile locuinței, la mijlocul pereților) cât și în partea centrală. Au fost cercetate 12 locuințe de acest tip. Nouă construcții aveau gropi de stâlpi în fiecare din cele patru colțuri. În șapte cazuri, gropi de stâlpi au fost descoperite doar la mijlocul pereților. Trei locuințe aveau gropi de stâlpi doar în partea centrală a incintei, iar în două cazuri acestea au fost descoperite pe mijlocul pereților sau în partea centrală a locuinței. După cum observăm, în sistemul de construcție predomină locuințele care aveau stâlpi de susținere a pereților și a acoperișului atât la colțuri, cât și pe mijlocul pereților. Mult mai redus este numărul edificiilor care aveau stâlpi și în centrul încăperii. Menționăm însă că numărul de stâlpi în locuință nu era totdeauna complet. Astfel, în unele cazuri, gropile de stâlpi apar doar în trei colțuri ale locuinței sau mai rar - numai într-un singur colț.

Din cele 23 locuințe care aveau gropi de stâlpi în colțuri și la mijlocul pereților, doar în 14 încăperi gropile de stâlpi erau în toate cele patru colțuri. De asemenea, nici numărul gropilor de stâlpi de pe mijlocul pereților nu era egal cu cel al laturilor incintei. Trei și mai multe gropi pe mijlocul laturilor au fost descoperite în 15 locuințe. În unele cazuri, numărul de gropi situate pe mijlocul pereților întrecea numărul laturilor, fiind descoperite aici și gropi - perechi (duble). În câteva cazuri, gropile și stâlpii erau construiți în așa fel, încât se profilau în peretele de lut al gropii locuinței, ieșind într-un fel în afara perimetrului acesteia. Un interes deosebit prezintă LH.72 de la Hansca, unde gropile de stâlpi au fost descoperite mult în afara perimetrului gropii locuinței, pe latura de est fiind distanțate la circa 0,5 m de peretele gropii. În acest fel se pare că acoperișul cuprindea și o prispă în fața casei, acolo unde a fost descoperită intrarea, care era situată lângă colțul de sud-est al construcției.

În multe cazuri gropile de stâlpi au fost descoperite în incinta locuinței la o anumită distanță de pereții din lut ai gropii complexului. Aceasta indică faptul că bârnele puse orizontal erau amplasate în spatele stâlpilor îngropați vertical, fiind sprijinite pe acestea. Putem presupune aici existența unui tip de locuință cu utilizarea unei tehnici combinate de construcție - a *Fachwerk*-ului și a *Blockbau*-ului. În general diametrul stâlpilor era între 10-15 cm și 40-45 cm, ei fiind îngropați la 15-35 cm adâncime.

După cum am văzut, din cele 109 locuințe, aproape în jumătate din ele nu a fost semnalată prezența unor gropi de stâlpi. Aceasta pare a indica o altă tehnică de construcție - cea a cununilor de bârne orizontale - *Blockbau*. Se presupune existența unor tălpici (butuci speciali), pe care se sprijineau pereții și acoperișul. Unii cercetători cred că acești tălpici din lemn erau dispuși pe marginea gropii, în afara locuinței. Menționăm însă că această tehnică de construcție cu pereții din lut neprotejați ducea la degradarea accelerată a gropii locuinței. Credem că în cazul lipsei unor gropi de stâlpi în interiorul gropii locuinței am putea presupune existența îmbinării bânelor orizontale ale pereților locuinței în tehnica "coadă de rândunică", care nu necesită obligatoriu prezența unor stâlpi verticali. Despre aceasta ne vorbesc cazurile descoperirii în perimetrul laturilor gropii locuinței a unor șanțulețe, adâncituri, care indică existența tipului de construcții cu utilizarea cununilor de bârne orizontale - *Blockbau*. Aceste adâncituri nu sunt altceva decât urmele bânelor dispuse orizontal pe podea pe perimetrul gropii locuinței.

Cât privește tehnica construirii pereților cu utilizarea tălpicilor dispuși pe marginea gropii locuinței, aceasta pare să fi fost utilizată în regiunile de la est de Carpați, în special în perioada secolelor V-VII. Exemplu concludent poate servi L.55 din această perioadă de la Molești, unde instalația de încălzit din interior era practic lipită de peretele de lut al gropii locuinței, care purta urme de ardere de lungă durată. Aceasta ne face să credem că cel puțin în această parte a locuinței nu exista un perete din lemn, care, posibil, era plasat pe marginea gropii locuinței.²⁸

Mult mai dificilă este problema reconstituirii formei acoperișului - element de primă importanță în construcția locuinței. În opinia cercetătorilor, marea majoritate a locuințelor aveau acoperișul în două sau trei ape. Această formă de acoperiș este proprie în special locuințelor în interiorul cărora au fost descoperite gropi de stâlpi pe mijlocul pereților și la colțuri. I. Hâncu presupune că locuințele care au o groapă de stâlp în mijlocul incintei și altele două lângă pereții alăturați aveau acoperișul în formă de surlă sau colibă.²⁹ Menționăm, însă, că acest tip de locuință cu acoperișul de formă conică a fost, în

²⁸ Cercetări I. Tentiuc.

²⁹ I. Hâncu, *Žilišča...* p.91.

opinia etnografilor, un adăpost temporar, fără instalație de încălzit,³⁰ pe când complexele cercetate de noi sunt de durată.

Locuințele cu gropi de stâlpi plasate la mijlocul pereților par a presupune existența unui acoperiș în trei ape. În jurul unor locuințe cu podeaua adâncită sunt descoperite valuri de pământ. Ultimele, în opinia cercetătorilor, ar prezenta resturi ale acoperișului locuinței construite în pantă, deasupra căreia era pus pământ.³¹

Credem că valul mic de pământ descoperit de multe ori în jurul unor locuințe nu are vreo legătură cu acoperișul, cum se presupune. El era edificat în jurul pereților din bârne ai caselor, în special pentru a preveni pătrunderea în interior a umezelii și a curenților de aer rece din afară. Se pare că anume acest val de pământ duce mai târziu la apariția în tradiția românească a tehnicii de construire a locuinței cu "prispă". Apariția acestui element constructiv indică trecerea de la tipul locuințelor cu podeaua adâncită la cel de suprafață, înlocuind astfel prispa "naturală".³²

După cum am văzut, toate locuințele din această perioadă prezintă construcții cu o singură încăpere. Dintre puținele excepții menționăm L.2 de la Lucașeuca.³³ Aceasta avea suprafața de peste 31 m² și era înzestrată cu două încăperi. Nivelul podelei acestora era diferit. În despărțitura din partea de nord a locuinței a fost cercetat un cuptor de piatră. Podeaua era aici mai ridicată cu peste 10 cm decât în camera de sud, încălzită de o vatră simplă plată, de formă circulară.

Instalații de încălzire. Cel mai important element al interiorului locuinței este pe bună dreptate instalația de încălzire. Dacă pentru perioada anterioară acestea nu prezintă o mare varietate de tipuri, atunci în locuințele din secolele XI-XIII ele sunt relativ diverse ca formă. Instalații de încălzit au fost găsite în 104 dintre locuințele incluse în eșantionul de analiză.³⁴ Au fost cercetate circa 127

³⁰ R. Vuia, *Locuința*, în *Etnografia văii Bistriței*, Piatra Neamț, 1973, p.135.

³¹ I. Hâncu, *Žilišča...*, p.94.

³² V. Neamțu, *Bordei și semibordei...*, p.69-70.

³³ I. Hâncu, *Poselenija X-XIV vv.*, p.13-15.

³⁴ La Hansca au fost descoperite șase semibordeie, care nu aveau instalații de încălzire, cu toate acestea cercetătorii I. Hâncu și Gh. Postică le-au inclus în categoria locuințelor.

instalații de acest fel. În 79 locuințe a fost descoperită o instalație, în 18 case-bordei câte două, iar în patru - câte trei. Tipologic, au fost evidențiate următoarele categorii de instalații de încălzire: vetre, cuptoare cotlonite (scobite), cuptoare din piatră și cuptoare din lut.

Vetrele constituie cea mai frecventă categorie. Ele au fost cercetate în majoritatea din cele 18 așezări, fiind depistate în 56 locuințe (53,8% din construcții) (fig.4/2). Menționăm că cel mai mare număr de vetre a fost cercetat la Hansca (30 locuințe cu vetre), la Molești în șapte locuințe din 14, la Dodești, în cinci din șase, iar la Pohârnicieni-Petruha, în patru din șase. În 39 locuințe din cele 104 incluse în eșantion vatra constituia unica instalație de încălzire. În trei locuințe au fost depistate câte două vetre. Vatra putea fi instalată la mijlocul locuinței, în unul din colțuri, lângă una din laturi sau într-o nișă special săpată în perete. Tipologic, evidențiem vetre ovale și vetre circulare, care la rândul lor pot fi plate sau albiate.

Ca sistem de construcție, ele pot fi: 1. simple, adică amplasate direct pe podeaua de lut a locuinței; 2. lutuite; 3. lutuite și înconjurată cu pietre; 4. pavate cu ceramică sau lespezi de piatră; 5. amplasate într-o groapă specială săpată în podeaua locuinței sau săpată în formă de nișă într-un perete al locuinței.

Nu a fost observată o dependență a tipului de instalații de încălzit de perioada existenței locuinței. Astfel, la Hansca, unde au fost descoperite 18 vetre circulare și 14 ovale, acestea erau repartizate aproximativ uniform pentru fiecare perioadă cronologică. Unica excepție pare să o constituie vetrele de formă circulară, plate, simple, care domină aici în secolele XI-XII, alcătuind o treime din vetrele de această formă. Dacă vetrele de formă ovală de la Hansca sunt în număr aproximativ egal atât plate, cât și albiate, dintre cele circulare predomină cele plate, care le depășesc aproximativ de două ori pe cele albiate.

În 32 de locuințe au fost depistate *cuptoare cotlonite* (fig.4/1,4; 5/2,4). În 22 din ele cotlonul era unica instalație de încălzit și de gătit; în opt locuințe, în afară de cuptorul cotlonit, mai era și o vatră; în câte o locuință el era însoțit de cuptor de lut sau de un cuptor de lut și o vatră deschisă. De regulă, cuptorul cotlonit era scobit în una din laturile sau în colțul locuinței, însă se întâlnesc și construcții efectuate într-un bloc de lut cruțat (mai rar purtat) în unul din colțurile încăperii. După formă în plan, cuptorul cotlonit este circular sau oval, cu bolta

arcuită, ridicată deasupra vetrei la circa 20-35 cm. Diametrul minim al vetrei cuptorului cotlonit este de 40-45 cm, cel maxim de circa 60-65 cm. Cuptorul cotlonit este construit la nivelul podelei, gura fiind mai îngustă decât dimensiunile cuptorului propriu-zis în punctele lui maxime. Menționăm cazuri când lângă gura cuptorului au fost descoperite câteva pietre mari, utilizate pentru acumularea căldurii. Vatra, pereții și bolta cuptorului cotlonit sunt bine lutuite cu un amestec de lut și nisip și sunt puternic arse. În opinia cercetătorilor, cuptorul, ca și vetrele și alte instalații de foc descoperite în interiorul locuinței, erau utilizate în primul rând pentru gătit, pentru încălzirea încăperii pe timp de iarnă, dar și în alte scopuri gospodărești.

În 19 locuințe au fost descoperite *cuptoare din piatră*, amplasate de fiecare dată în unul din colțurile încăperii. În 16 locuințe cuptorul din piatră era unica instalație de încălzire, în trei încăperi el apare asociat cu vetre simple de formă circulară.

Cuptorul de piatră este construit din pietre nisipoase de râu, de dimensiuni mici și medii, fără a se utiliza mortarul. Nu sunt rare cazurile când cuptorul este edificat din lespezi mari, puse vertical, în jurul cărora sunt plasate pietre mai mici, cuptorul căpătând astfel forma unui cub.³⁵

De regulă, instalația în cauză este construită direct pe podea. Ca excepție, apar cazurile când cuptorul a fost construit pe un bloc din lut crușat (Hansca, L.48)³⁶ sau într-o groapă rectangulară, adâncită sub nivelul podelei, la circa 15-25 cm (Oltenești,³⁷ L.1 și Scoc, L.6).³⁸ La Oltenești, această groapă, săpată în colțul de nord-vest, avea dimensiunile de 137 x 138 cm și era adâncită cu 25 cm.³⁹ N. Telnov menționează încă un cuptor de piatră construit sub nivelul podelei în LH.52 de la Hansca, însă din descrierile autorului cercetării

³⁵ V. Spinei, *Săpăturile de salvare de la Oltenești*, în *Carpica*, V, 1972, p.19-21.

³⁶ I. Hâncu, *Otčet o polevych issledovanijach na poselenii X-XIV vv. u sela Hanskoe Kotovskogo rajona MSSR v 1973*, Chișinău, 1974, p.12-13, în Arhiva IAIV.

³⁷ V. Spinei, *Săpăturile de salvare...*, p.20.

³⁸ N. Telnov, *Issledovanija slavjanskogo selišča Scoc*, în *AIM v 1983 g.*, Chișinău, 1988, p.105-107, fig.2,4.

³⁹ V. Spinei, *Săpăturile de salvare...*, p.20.

și din documentația de teren nu rezultă aceasta.⁴⁰ În cazul dat este vorba despre o vatră albiată cu suprafața lutuită, construită într-o locuință din secolul al XIII-lea. Cuptorul din L.48 de la Hansca, plasat în colțul de est, la distanța de 10-15 cm de pereții săpați în lut ai locuinței, era construit pe un bloc de lut cruțat, cu dimensiunile de 60 x 90 cm, ridicându-se la 10 cm deasupra nivelului podelei. Vatra cuptoarelor din piatră este de obicei plasată direct pe podeaua locuinței și este plată în secțiune. Doar în câteva cazuri ea este albiată la mijloc. Forma vetrei cuptoarelor din piatră este diferită. Cele mai multe instalații de încălzit de acest tip au vetre de formă ovală în plan, însă se întâlnesc și de formă circulară, rectangulară și chiar romboidală. Astfel, cuptorul din L.1a de la Lucașeuca V avea vatra de formă circulară, cu diametrul de circa 90 cm. Suprafața vetrei era lutuită, fiind acoperită cu un strat de 8-10 cm de lut cu nisip.⁴¹ La Scoc⁴² în L.10 și la Pohârnicieni-Petruha⁴³ în LP.30, vatra era rectangulară în plan, cu dimensiunile de 40 x 70 cm, iar cea din LP.31 (Pohârnicieni-Petruha) era în plan ușor romboidală cu dimensiunile de 45 x 75 cm. Dimensiunile vetrelor variază de la 40 x 70 cm, pentru cele mai mici, până la 65 x 90 cm, pentru cele mai mari. Una din cele mai mari vetre a fost cercetată la Scoc în L.9. Ea avea dimensiunile de 70 x 100 cm.⁴⁴

Mult interes prezintă și amplasarea instalației de încălzit în interiorul locuinței. Cercetătorii au ajuns la concluzia că, pe baza poziției cuptorului în locuință, am putea determina unde era intrarea în casă. Astfel, se crede că cuptorul avea de fiecare dată gura îndreptată spre intrarea în locuință. În cele 19 locuințe în care au fost descoperite cuptoare din piatră, în șase acesta era amplasat în colțul de nord-vest, în câte trei era amplasat în colțul de est sau sud-vest și în două locuințe a fost descoperit în colțul de sud-est.

Analiza materialelor arheologice permite să observăm că există o anumită dependență între microrelieful unde este situată așezarea

⁴⁰ I. Hâncu, *Otčet...*, p.19-20.

⁴¹ Idem, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.15.

⁴² N. Telnov, *Otčet o raskopkach poselenija Scoc v 1984 godu*, Chișinău, 1985, p.34, fig.3, în Arhiva IAIV.

⁴³ Gh. Postică, V. Cavruc, *Investigațiile arheologice a așezării Petruha din anul 1988*, Chișinău, 1989, p.28-29, fig.13, în Arhiva IAIV.

⁴⁴ P. Telnov, *Otčet...*, p.33, fig.2.

și amplasarea cuptorului de piatră. Astfel, la Hansca de cele mai multe ori instalația de încălzit era descoperită în partea de vest a locuinței și nu în partea de nord, cum ar fi fost de așteptat. Acest fenomen se explică prin faptul că așezarea este situată pe o pantă care coboară spre est, unde curge râul Cănicăș. Chiar dacă în timpul construcției locuinței podelei i se dădea o formă orizontală, totuși cuptorul era edificat în partea dinspre pantă. În acest caz intrarea în locuință, cum e și normal, se afla în partea de jos a pantei, îndreptată spre râu.

În câteva din locuințele cercetate, cuptorul din piatră era însoțit de încă o instalație de încălzit. Acest fenomen a fost observat în LH.2 de la Lucașeuca V, în LP.31 de la Pohărnicieni-Petruha și în L.10 de la Scoc. În toate trei cazuri este vorba despre vetre simple de formă circulară, plasate în unul din colțurile locuinței (în colțul de sud în LH.2 de la Lucașeuca V; în cel de sud-vest în LP.31 de la Pohărnicieni-Petruha și în colțul de vest - în L.10 de la Scoc). Un interes deosebit prezintă LP.31 de la Pohărnicieni-Petruha, în care, în afară de cuptorul din piatră, au mai fost descoperite două vetre simple deschise, amplasate una în colțul de sud-vest și alta în partea centrală a locuinței.⁴⁵

Este necesar să menționăm că cuptorul din piatră, ca instalație de încălzire, care practic a dominat toată perioada începând cu a doua jumătate a mileniului I în Moldova, dar și în regiunile cuprinse între râurile Elba și Nipru, către începutul mileniului al II-lea la est de Carpați, se afla într-o situație de criză. Astfel, în așezarea de la Hansca, din 55 locuințe datate cu secolele XI-XIII, doar în una singură (LH.8a), datată cu secolele XI - începutul secolului al XII-lea, a fost descoperit cuptorul de piatră. În locuințele din secolele XII-XIII acest tip de instalații de încălzit nu mai apare. El nu este cunoscut nici în așezarea de la Molești, unde au fost cercetate 14 locuințe din secolele XI-XIII.

Cercetările au permis să se constate că cuptorul din piatră apare doar în opt din 18 așezări investigate, predominând în special pe măsură ce înaintăm spre nordul și vestul zonei de codru a Moldovei. Acesta a fost găsit în una din două locuințe de la

⁴⁵ Gh. Postică, V. Căvruș, *Investigațiile...*, p.32.

Oltenești,⁴⁶ iar la Răducăneni ambele locuințe cercetate erau încălzite de cuptoare din piatră.⁴⁷ La Pohârnicieni-Petruha, din cinci locuințe investigate, în două a fost descoperit un cuptor din piatră,⁴⁸ iar la Lucașeuca V - în patru din șase.⁴⁹ În așezarea de la Scoc din zece locuințe, date după părerea noastră cu primele secole ale mileniului al II-lea, șapte erau încălzite cu cuptoare din piatră.

Cuptoare din lut (fig.5/3; 6/3). Ca tip de instalație utilizată pentru pregătirea hranei și pentru încălzirea interiorului locuinței, cuptorul din lut a fost depistat la Hansca, Molești, Dodești, Ivancea II și Scoc, însumând 14 unități cercetate în 13 locuințe. Aceste descoperiri sunt în stare să ne furnizeze informații despre forma, dimensiunile și tehnica de construcție a instalației de încălzit. La Hansca, unde a fost cercetat cel mai mare număr de cuptoare din lut - nouă, a fost posibilă și o ierarhizare cronologică a acestora. Astfel, trei cuptoare aparțin locuințelor din secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea, cinci sunt date în secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea și doar unul singur poate fi atribuit primei jumătăți a secolului al XIII-lea.

De regulă, din considerente de ordin gospodăresc, dar și pentru comoditatea de deplasare în interiorul locuinței, cuptorul din lut era construit în unul din colțurile locuinței. În cinci cazuri din 14, cuptorul era amplasat în colțul din nord sau nord-est, însă îl găsim și în colțul de sud-est - 3 cuptoare, sud-vest - 2 sau sud - 2, vest - 2, est - unul. La fel ca și alte instalații pentru încălzire, locul cuptorului era determinat atât de punctele cardinale, când se tindea de a fi amplasat în partea de nord a încăperii, cât și de microrelieful așezării. Astfel, în cazurile când intrarea era situată în partea de jos a pantei, cuptorul era amplasat în partea de sus a locuinței, în colțul opus intrării. Se pare că în aceste cazuri cuptorul de lut avea gura orientată spre intrare, pentru a facilita tirajul arderii.

Cuptorul este construit, de obicei, direct pe podea. La Hansca (în LP.218), unde au fost descoperite două cuptoare, unul era amenajat pe un bloc de lut cruțat, înălțat la circa 17 cm deasupra podelei, iar altul într-un bloc de lut cruțat. Tot pe un bloc de lut cruțat,

⁴⁶ V. Spinei, *Săpăturile...*, p.20.

⁴⁷ D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.723-731.

⁴⁸ I. Hâncu, *Poselenija X-XIV vv...*, p.34, 37.

⁴⁹ *Ibidem*, p.8-16.

de formă trapezoidală, a fost construit cuptorul în locuința P.230.⁵⁰ O situație identică găsim în L.4 de la Dodești (Vaslui), unde cuptorul cu boltă, de formă oval-circulară, cu marginile ușor arcuite, a fost amenajat pe o podină de lut, de formă oval-neregulată, însă bine fețuită, înaltă de circa 30 cm.⁵¹ În interiorul LH.7a de la Hansca, cuptorul a fost amenajat într-o nișă special săpată în peretele de vest al casei.⁵²

Cuptorul are, de regulă, formă rectangulară sau oval-alungită, cu dimensiunile de 80 x 90 cm, pereții atingând uneori în exterior dimensiunile de 90 x 100 cm. Groși de circa 10 cm, înalți de 20-40 cm, pereții sunt construiți integral din lut. Partea de sus a cuptorului, bolta, era de obicei plată, cu pereții groși de 5-8 cm. De multe ori, deasupra cuptorului era modelată o tavă cu marginile supraînălțate. Astfel, unul din cele mai bine păstrate cuptoare din lut, descoperit în LT.52 de la Molești, a fost amenajat în colțul de sud al incintei (fig.5/3). Instalația de încălzit era lipită de pereții de lut ai gropii locuinței și era orientată cu gura spre nord-vest, adică spre partea de jos a pantei, unde, se pare, era intrarea în locuință. Cuptorul de formă rectangulară avea dimensiunile exterioare de 68 x 96 cm. Vatra era adâncită în podeaua locuinței la circa 8-10 cm și era acoperită cu un strat de lut cu nisip gros de 10 cm. În interiorul cuptorului, în partea de nord-est, în tot lungul peretelui, vatra forma o ridicătură, un "prichici" înalt de 3-5 cm de la nivelul vetrei și lat de 12-13 cm. Pereții cuptorului, groși de 8-10 cm, s-au păstrat la înălțimea de circa 20-22 cm. Judecând după resturile păstrate de la boltă, înălțimea cuptorului putea atinge circa 40-45 cm. Fragmentele de lut de la gura cuptorului erau bine netezite și aveau marginea rotunjită și îngroșată. În partea de sus, marginile peretelui de la boltă erau supraînălțate, formând un fel de tavă. Menționăm că în partea de nord-vest a peretelui, în exterior, lângă cuptor, au fost descoperite mai multe pietre nisipoase de dimensiuni mici și medii. Acestea au

⁵⁰ Gh. Postică, *Rezultatele investigațiilor arheologice din anul 1991 în așezarea Hansca-Limbări-Căprăria (raport științific)*, Chișinău, 1992, p.34, fig.10, în Arhiva IAIV.

⁵¹ D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației...*, p.110.

⁵² I. Hâncu, *Отчет о полевых работах отряда по изучению раннемолдавской культуры на поселении Limbări-Căprăria i могил'ника Căprăria u sela Hanska Kotovskogo rajona*, Chișinău, 1968, p.11-13, în Arhiva IAIV.

fost dispuse aici pentru a fi un acumulator suplimentar de căldură.⁵³

Tot la categoria cuptoarelor din lut au fost incluse și câteva instalații construite în tehnică mixtă. Acestea sunt mult asemănătoare cuptoarelor cotlonite, însă nu sunt săpate în peretele locuinței, ci amenajate într-un bloc de lut cruțat sau purtat, având pereții lutuiți. Cuptoare de acest fel au fost descoperite în special în locuințele de la Hansca. Astfel, în LP.218, într-un bloc de lut cruțat, a fost edificat un cuptor în formă de con, cu vârful turtit. Baza cuptorului, rectangulară, avea dimensiunile de 80 x 88 cm, iar partea de sus se îngusta până la 40 x 55 cm. Bolta cuptorului se înălța deasupra vetrei la circa 20 cm. Vatra era orizontală, plată, acoperită cu un strat de lut de 2-3 cm.⁵⁴

Investigațiile arheologice din așezările de la Răducăneni, Olteștești, Hansca, Molești, Dodești, dar și din alte localități din partea centrală a Moldovei au condus la depistarea unui număr mare de locuințe din primele secole ale mileniului al II-lea. Studiul detaliat a permis realizarea unei scări cronologice a acestora. Astfel, la Hansca au fost cercetate 25 locuințe din secolul XI - începutul secolului al XII-lea; 15 locuințe din secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea; 15 locuințe din prima jumătate a secolului al XIII-lea.⁵⁵

Analiza tuturor parametrilor locuințelor a arătat că nu au survenit schimbări esențiale în tehnica de construcție în decursul acestor perioade. Anumite oscilații observăm doar atunci când este vorba despre dimensiunile și adâncimea locuințelor. Astfel, dacă suprafața medie a locuințelor din secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea este de 12,38 m², iar adâncimea de 97,68 cm, în secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea suprafața locuinței atinge circa 14,55 m² și adâncimea - 111,3 cm, pentru ca acești indici să scadă la locuințele din prima jumătate a secolului al XIII-lea, înregistrând respectiv 10,61 m² pentru suprafață și 95 cm pentru adâncime.

Subliniem că în toate epocile au existat locuințe de diferite dimensiuni - mai mari și mai mici. În dependență de suprafața lor le-

⁵³ Cercetări I. Tentiuc

⁵⁴ Vezi nota 50.

⁵⁵ Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994, p.91-120.

am grupat în locuințe de dimensiuni *mici*, care cuprind între trei și nouă mp; locuințe de dimensiuni *medii*, a căror suprafață este cuprinsă între 9 și 14 mp și locuințe *mari*, care depășesc suprafața de 14 mp.

În eșantionul dimensiunilor au fost incluse 109 din 121 locuințe descoperite. S-a constatat că dintre acestea 19 pot fi incluse în categoria celor mici, 52 în categoria celor medii și 38 în categoria celor mari.

La Hansca, unde au fost cercetate 55 locuințe, pentru secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea avem următorul tablou al dimensiunilor lor: patru locuințe sunt mici, 13, medii (50%), opt, mari. Pentru secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea avem două locuințe mici, șase medii și șapte mari. În prima jumătate a secolului al XIII-lea aici erau patru locuințe mici, 10 medii și doar una singură mare.

Sigur, numărul de locuințe din așezarea de la Hansca, indicat pentru fiecare perioadă, este relativ, însă ne permite să sesizăm anumite tendințe. Astfel, în secolul al XII-lea se observă o creștere atât a numărului total de locuințe din așezare, cât și a dimensiunilor lor, pentru ca în prima jumătate a secolului al XIII-lea să scadă ambii indici, care sunt chiar inferiori celor din secolul al XI-lea.

În literatura de specialitate s-au făcut încercări de a se demonstra că tipul de locuință din bârne, cu sau fără stâlpi de susținere, este un incontestabil indiciu slav în regiunile de la est de Carpați, în special în spațiul dintre Prut și Nistru.⁵⁶ Referitor la aceste supoziții, menționăm că locuința adâncită are o tradiție mult anterioară perioadei apariției slavilor din umbra istoriei. Astfel, în regiunile de la est de Carpați, cele mai timpurii locuințe adâncite de tip bordei sau semibordei au fost cercetate în așezările geto-dacilor de la Hansca, Pivdennoe și Calfa, datate în secolele IV-III î.e.n.⁵⁷ Locuințele adâncite de la Hansca, din perioada menționată aveau formă neregulată, tinzând spre oval, fiind identice cu cele de la Pivdennoe și cu multe din așezările din câmpia Munteniei. Cele cercetate la Calfa (Anenii Noi) erau rectangulare, cu dimensiunile de 3 x 3 și 4 x 4 m, fiind adâncite în pământ cu 0,6 - 0,8 m. Cu nimic nu

⁵⁶ N. Telnov, *Žilišča...*, p. 163.

⁵⁷ A.I. Meljukova, *Kul'tura plemen Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurečja (VIII-I vv. do n.e.)*, în *DKM*, Chișinău, 1974, p.39-40.

se deosebesc de aceste locuințe construcțiile cercetate în așezările de la Lucașeuca II, Brănești și Ulmu, datate în secolele II-I î.e.n.⁵⁸

Locuințe adâncite de tipul bordeielor au fost descoperite și cercetate în așezările culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov la Delacău, Solonceni, Cucoara, Comrat, Costești, Coșnița, Budești, Rusești etc. Acestea coexistă cu locuințele de suprafață, sunt rectangulare și au dimensiunile de 2,2 x 2,9 m, fiind adâncite la circa 105-125 cm. În lungul pereților gropii bordeielor au fost descoperite resturi de bârne carbonizate de la construcția pereților. Cercetătorul E.A. Rikman crede că bordeiele sunt construcții adiacente locuințelor de suprafață.⁵⁹ Aceeași situație în ceea ce privește formele, dimensiunile și tehnica de construcție o găsim și la locuințele din secolele V-IX, când sunt atestate atât construcții de suprafață, cât și locuințe adâncite.⁶⁰

Cercetările arheologice permit și unele reconstituiri de ordin demografic, ducând la estimări asupra mărimii populației din zona investigată. Aproape unanim acceptată este opinia că pentru perioada evului mediu o așezare rurală era constituită din circa 20 de gospodării.

Pentru exemplificare aducem modelul așezării Hansca, care este una din cele mai complet cercetate din secolele XI-XIII din partea centrală a Moldovei. Aici în perioada secolului al XI-lea au existat 25 de locuințe, iar în următoarele două secole, câte 15. Se crede, de asemenea, că numărul mediu al locuitorilor unei familii în această perioadă era de cinci oameni. Calculele permit de a constata că o așezare rurală din perioada cronologică analizată era locuită de circa 150 de oameni. Conjugarea datelor statistico-arheologice și a celor topo-cartografice ne permite, în stadiul actual al cercetărilor, să constatăm că cele circa 150 de așezări descoperite în partea centrală a Moldovei cuprindeau o populație de circa 15 mii de oameni, cifră care nici pe departe nu reflectă numărul absolut al locuitorilor zonei.

⁵⁸ *Ibidem*, p.48.

⁵⁹ E.A. Rikman, *Sarmaty i plemena Černjachovskoj kul'tury (I-IV vv.)*, în E.A. Rikman, I.A. Rafalovič, I.G. Hâncu, *Očerki istorii kul'tury Moldavii (II-XIV vv.)*, Chișinău, 1971, p.64.

⁶⁰ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.14-16, 72-73, 103-105.

3. CONSTRUCȚII GOSPODĂREȘTI

În afară de locuințe, în cuprinsul așezărilor au fost descoperite mai multe construcții, a căror menire pare să fie de natură gospodărească. Astfel, dacă locuințele se deosebesc datorită unor trăsături distincte, exprimate în primul rând prin prezența în interior a instalației de încălzit (vatră, cuptor cotlonit, cuptor de piatră), dar și prin natura obiectelor descoperite și a temeiniciei construcției, anexele gospodărești prezintă un tablou mult mai divers de elemente. Această multitudine de componente se datorează funcționalității diferite a construcțiilor de factură economică.

Au fost evidențiate următoarele categorii de construcții de factură economică: A) anexe gospodărești; B) construcții pentru uscarea cerealelor; C) instalații de foc descoperite în afara locuințelor; D) gropi menajere.

Drept criteriu fundamental de detașare a acestora s-a ales funcționalitatea lor. Cu toate acestea, dacă în privința utilizării cuptoarelor de ars ceramică, a furnalelor de topit metal, a gropilor menajere, chiar și a instalațiilor de foc descoperite separat nu există îndoieli, cu totul alta este situația atunci când analizăm așa-numitele "anexe gospodărești". În multe cazuri cercetătorii definesc această categorie de vestigii drept "locuințe", fiind derutați de forma aproape identică cu a acestora. Totuși, analiza atentă a "anexelor" permite evidențierea unor trăsături care exclud încadrarea lor în categoria construcțiilor de locuit.

A. Drept elemente comune pentru toate *anexele gospodărești* sunt dimensiunile lor mai reduse comparativ cu cele ale locuințelor. Astfel, din totalul de șase anexe descoperite, cinci aveau lungimea laturilor cu puțin întrecând doi metri. Patru din șase construcții au dimensiunile de 2,1 x 1,8; 2,1 x 1,7 și 2,1 x 2,0 m. Excepție face construcția (C.61) de la Molești, care avea laturile mai mari, identice cu cele ale locuințelor, atingând circa 4,5 x 4,4 m. Forma majorității construcțiilor este rectangulară, apropiată de pătrat. Construcția C.88 de la Hansca se deosebește ca formă de celelalte anexe, având un plan dreptunghiular cu colțurile mult rotunjite (4,3 x 2,6 m), iar în partea de sud-vest avea un gang cu lungimea de 1,3 m, lățimea de 1,1 m, săpat în trepte, care forma intrarea. Adâncimea acestor construcții variază între 0,8 și 1,15 m.

Una din particularitățile esențiale ale anexelor gospodărești

este lipsa în interiorul ei a instalației de încălzit. Absența acestora este trăsătura distinctivă, mărturie că ele nu au fost construite special pentru locuire. Cercetările etnografice ne arată că multe din aceste amenajări, fără instalații de încălzire, puteau fi folosite ca adăpost temporar, până la construirea locuinței de bază, sau să fie utilizate numai pe timp de vară.⁶¹ De multe ori, în preajma acestor construcții sunt descoperite vetre de foc, cuptoare scobite sau cuptoare de piatră, fapt ce ne întărește în părerea că ele aveau o menire mai mult economică decât pentru locuire.

Cât privește construcția pereților acestor anexe, la ora actuală ne lipsesc date concludente despre ei. Menționăm doar că în nici una din construcțiile cercetate nu au fost descoperite gropi pentru stâlpi. Cu toate acestea, credem că, în general, construcția pereților anexelor nu se deosebea principal de cea a caselor de locuit.

B. *Construcții pentru uscarea cerealelor.* În preajma unor locuințe din așezările cercetate, au fost descoperite instalații pentru uscarea cerealelor (fig.7/2). Acestea au forma unor gropi rectangulare, cu dimensiunile variind de la 0,6 x 1,1 m până la 0,8 x 1,7 m, fiind săpate în lut viu până la adâncimea de 60-70 cm. Fundul este plat, orizontal, în unele cazuri acoperit cu lespezi de piatră. Pereții și pietrele acestor construcții poartă urme de foc, depunerile de cenușă măsurând până la 5-6 cm. În interiorul unor asemenea construcții, de exemplu de la Pohârnicieni-Petruha, a fost descoperit un număr foarte mare de cereale carbonizate și sămburi de fructe de pădure, fapt care a permis determinarea funcționalității lor. În afară de instalațiile speciale pentru uscat cereale, cercetate la Pohârnicieni-Petruha, în aceleași scopuri puteau fi utilizate și multiplele cuptoare cotlonite, dar și unele cuptoare de lut și piatră, descoperite în apropierea locuințelor din așezările de la Hansca, Brădicești, Molești, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca, Durlești-Valea Babei, Scoc, Rudi etc.

C. *Instalații de foc descoperite în afara locuințelor.* Cuptoarele cotlonite din așezările nominalizate au formă circulară sau ovală, cu diametrul variind între 100 și 140 cm. Diametrul celui mai mic cuptor nu întrece 45 cm (Durlești-Valea Babei, C.6), iar a celui mai mare, 1,45 m. Acestea au bolta circulară, înaltă de 30-40 cm. Vatra este

⁶¹ R. Vuia, *Locuința...*, p.133-137.

plată, bine lutuită, stratul ars atingând uneori circa 6-8 cm. Printre acestea evidențiem cuptorul de la Molești cu vatră dublă. În procesul cercetării lui s-a observat că sub stratul de lut ars al vetrei se află un strat de fragmente ceramice, lucrate la roată, așezate unul lângă altul. După ridicarea lor, stratul de lut viu pe care erau pavimentate, purta și el urme de arsură.⁶²

Se pare că, cuptoarele cotlonite cercetate de noi în așezările din primele secole ale mileniului al II-lea își au originea în cuptoarele cotlonite, descoperite în interiorul locuințelor, aparținând unor perioade anterioare. Spațiul redus al locuinței-semibordei nu permitea o activitate gospodărească și de producție nestingherită, mai ales în timpul verii, fapt care a determinat să se construiască cuptoare și alte amenajări în afara locuințelor. Astfel, cele mai timpurii cuptoare de acest tip, cercetate la est de Carpați, apar în complexele de locuire a culturii carpilor și ulterior în așezările culturii Sântana de Mureș - Cerneahov.

Interesantă este problema funcționalității acestor cuptoare, care puteau fi utilizate în cele mai diverse scopuri. Astfel, metalul topit, descoperit pe vatra cuptoarelor cercetate la Rudi și Scoc, indică faptul că în unele din aceste construcții putea fi depus minereul de fier în scopul înlăturării umezelii, ca și a unor particule sulfuroase sau a oxidului de carbon din conținutul lui. În altele, de tipul celor de la Hucea, dintr-o perioadă anterioară, puteau fi topite metale neferoase, urmele cărora au fost descoperite pe mai multe vetre.⁶³ În interiorul celor mai multe cuptoare au fost descoperite fragmente de ceramică. Menționăm doar câteva așezări, unde au fost descoperite cuptoare cotlonite, construite în afara locuințelor, care potrivit materialelor descoperite, au fost utilizate pentru arderea ceramicii: Durlești - La Vie, Durlești - Valea Babei, Hansca, Logănești, Molești etc.

Cuptoarele, pe vatra cărora nu a fost identificat material arheologic, sunt considerate de regulă drept cuptoare pentru copt pâine.⁶⁴ Suntem întru totul de acord cu această părere, specificând doar, cum am mai și făcut-o, că aceste cuptoare puteau fi universale ca funcționalitate în cuprinsul unor așezări de agricultori.⁶⁵

⁶² Cercetări I. Tentiuc

⁶³ I.A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vv. v Moldavii*, Chișinău, 1972, p.189.

⁶⁴ D.Gh. Teodor, *op.cit.*, p.148-149.

⁶⁵ I. Tentiuc, *Cercetări arheologice în așezarea medievală Durlești -*

Mai menționăm că la Lucașeuca și Brădicești au fost descoperite câteva cuptoare de piatră, construite separat, în afara locuințelor. Unul din aceste cuptoare de la Lucașeuca avea formă rectangulară și a fost construit din lespezi de piatră, așezate vertical. Vatra cuptorului, adâncită cu 40 cm sub nivelul vechi de călcare, circulară în plan, avea diametrul de circa 90 cm, fiind puțin albiată către mijloc. Pietrele dispuse în jurul vetrei purtau urme puternice de foc. Pe vatră și printre pietrele căzute au fost descoperite fragmentele de lut ale unei tăvi mari. Se pare că și această instalație putea fi utilizată pentru uscarea cerealelor.⁶⁶ Multifuncționale par a fi și cele câteva vetre deschise de formă circulară în plan, cu diametrul variind între 45 și 90 cm, descoperite în așezările din partea centrală a Moldovei, asupra cărora însă nu vom insista.

D. *Gropile menajere* sunt cele mai numeroase. Până în prezent au fost cercetate aproape 90 de gropi cu caracter gospodăresc. Acestea sunt săpate în lut viu, adâncindu-se în pământ la 0,8-2,0 m. Doar în câteva cazuri adâncimea gropilor poate fi mai mică sau mai mare decât acești indici, media constituind 1,56 m.

În marea lor majoritate gropile au în plan formă circulară, mai rar ovală. Mult mai diverse sunt formele gropilor privite în secțiune. Putem evidenția în acest sens două tipuri de gropi mai frecvent întâlnite în cuprinsul majorității așezărilor cercetate în partea centrală a spațiului carpato-nistrian: piriforme și cilindrice.

Gropile piriforme, numite uneori impropriu "în formă de clopot", se deosebesc prin faptul că au diametrul maxim plasat mai jos de mijlocul înălțimii gropii, care variază între 1,5 și 2,0 m. Pereții se îngustează în partea de sus, formând gura cu diametrul variind între 0,6 și 1,3 m. Aceste gropi sunt bine adaptate pentru păstrarea cerealelor, fiind utilizate în acest scop din cele mai vechi timpuri până în epoca modernă. Unele gropi, pentru o mai bună păstrare a produselor depozitate, aveau pereții arși, iar gura, cum e și normal, era acoperită cu un capac.

Valea Babei, în *ArhMold*, XVII, p.261-262.

⁶⁶ I. Hâncu, *Poselenija*., p.10.

Așezarea	Gropi
Hansca	44
Hlincea	2
Lucașeuca	1
Măscăuți	1
Molești	35
Pohârnicieni-Petruha	2
Scoc	2
Durlești - Valea Babei	2
TOTAL	89

Se presupune că deasupra unor gropi de dimensiuni mai mari putea fi construit un șopron special. Fiecare din aceste gropi putea adăposti un volum destul de mare de cereale. Spre exemplu, groapa nr. 37 de la Hansca avea adâncimea de 2,65 metri și diametrul de 2,30 m, iar groapa nr. 36 din aceeași așezare avea adâncimea de 2,30 m și diametrul de 2,60 m. Cu toate că nici în una din gropi nu au fost găsite resturi de cereale, utilizarea lor în calitate de depozite, ținând cont de analogiile etnografice, este absolut clară. Menționăm însă că, în afară de cereale, în gropi se mai păstrau desigur rezerve de carne și alte produse alimentare. Spre exemplu, în groapa nr. 14 de la Molești au fost descoperite părți ale scheletului unor vite mari, cornute și ovicaprine. Menționăm că mai multe gropi menajere de la Hansca, în care au fost găsite resturi de porcine și ovicaprine, au fost interpretate impropriu drept complexe funerare. Este interesantă groapa nr. 55 de la Hansca, în care au fost descoperite coji de ou.

În afară de fragmente ceramice, de altfel singurele care permit datarea acestor complexe, în unele gropi au mai fost descoperite bucăți de minereu de fier (Pohârnicieni-Petruha, Scoc) sau zgură de fier. Gropile cilindrice, spre deosebire de cele piriforme, nu sunt atât de încăpătoare, având dimensiuni mult mai reduse, diametrul variind între 0,80 și 1,50 m, iar adâncimea depășind rar 1,50 m. Ele au pereții verticali și fundul orizontal. Credem însă că și aceste complexe aveau aceeași destinație ca și gropile piriforme.

Menționăm că atât gropile piriforme, cât și cele cilindrice sunt

descoperite în imediata apropiere a locuințelor, fără însă să se observe o concentrare a lor în anumite părți ale așezării. Gropile aparțineau cu certitudine gospodăriilor unor familii. În urma unor calcule, s-a stabilit că într-o groapă cu adâncimea de 2,5 m și diametrul de 1,5 m se putea depozita până la 5.000 kg de grâu. În medie, gropile cercetate de noi puteau înmagazina circa 2000 kg cereale, cantitate suficientă pentru a asigura aprovizionarea unei familii de cinci persoane timp de un an.

CAPITOLUL II OCUPAȚIILE DE BAZĂ

1. AGRICULTURA ȘI CREȘTEREA ANIMALELOR

Cercetările întreprinse până în prezent în diferite așezări medievale din partea centrală a spațiului cuprins între Carpați și Nistru au demonstrat cu prisosință sedentarismul și statornicia acestora, reflectând totodată și stadiul dezvoltării social-economice a comunităților românești din regiune, multiplele preocupări din lumea rurală autohtonă.

Rezultatele acestor cercetări vin în contradicție cu afirmațiile unor reprezentanți ai istoriografiei străine despre păstoritul transhumant al românilor din evul mediu care se bazează pe câteva informații scrise, trunchiate, referitoare la vlahii din Balcani.¹ Utilizând metoda tautologiei, atribuind în exclusivitate monumentele arheologice din zonele extracarpătice slavilor, unii istorici au concluzionat că grupurile izolate de romanici care pendulau din platoul intracarpatic în afara lui practicau în evul mediu în special păstoritul cu caracter transhumant. S-a afirmat, de asemenea, că noțiunile elementare din domeniul agriculturii băștinașii le-au deprins de la slavii pătrunși în această regiune încă în secolele VI-VII. S-a apreciat, totodată, că drept rezultat al contactelor economice ale populației romanizate cu cea slavă s-ar fi format un nou sistem economic, pentru care era caracteristică corelarea creșterii animalelor cu agricultura, cea dintâi reflectând trăsăturile ocupațiilor tradiționale locale ale vlahilor - păstoritul, iar cea de-a doua, pe acele

¹ V. Marinov, *Rasselenie pastuchov-kočevnikov vlachov na Balkanskom poluostrove i za ego predelami*, în SVS, Chișinău, 1978, p. 162-177.

ale economiei slavilor.² Aceste afirmații sunt infirmate de cercetările arheologice, etnografice și lingvistice, care demonstrează pregnant vechimea îndeletnicirilor agrare ale românilor. Analiza materialelor arheologice permit constatarea că pe teritoriul locuit de români, agricultura se practica din cele mai vechi timpuri. În pofida vitregiei sortii, geto-dacii, daco-romanii și românii au îmbinat armonios prelucrarea pământului cu creșterea animalelor, acestea fiind două ramuri indispensabile ale vieții economice tradiționale românești, spre care predispune însuși mediul geografic.³ Despre perpetuarea tradițiilor practicării agriculturii ne vorbește terminologia agricolă, principalele noțiuni privind lucrul asupra pământului și recoltarea, în fondul activ al limbii păstrându-se atât elemente tracice (țarină, mazăre etc.), cât și latine (a ara, a săpa, a semăna etc.), care formează o mare parte a terminologiei privitoare la cultivarea pământului.⁴

Faptul că lucrul pământului este o ocupație străveche pe teritoriul de la est de Carpați o demonstrează cercetările etnografice, care prin relevarea multitudinii, diversității și vechimii credințelor și obiceiurilor legate de cultivat infirmă supozițiile speculative despre caracterul împrumutat al agriculturii la români. Menționez că s-au păstrat o mulțime de rituri și ritualuri ce însoțesc absolut fiecare perioadă a lucrărilor agricole, începând cu purificarea în foc a fierului de plug înainte de arat, chemarea ploii cu elemente arhaice de magie imitativă, pentru a învinge spiritele malefice dăunătoare roadei, până la "prinderea iepurelui" la sfârșitul lucrărilor agricole, toate reflectând vechimea și permanența practicării agriculturii la est de Carpați.⁵

Cele mai concludente în acest sens sunt însă materialele arheologice. Acestea indică faptul că dispoziția topografică a

² *Istoriia narodnogo chozjajstva Moldavskoi SSR s drevnejsich vremen do 1812 g.*, Chișinău, 1978, p.56-64.

³ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.91-93.

⁴ Gh. Iordache, *Ocupațiile tradiționale pe teritoriul României. Studiu etnologic*, Craiova, 1, 1985, p.9-50.

⁵ T. Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913; A. Popescu, *Tradiții de muncă românești*, București, 1986; A. Hâncu-Tentiuc, *Traditionnye verovanija i obrjady moldavan napravlennye na ochranu urožaja*, în *Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii Moldovy*, Chișinău, 1992, p.179-194.

ășezărilor, în imediata apropiere a solurilor fertile, pe cursurile râurilor și pâraielor, pe pantele line ale dealurilor atestă o viață sedentară, legată de prelucrarea pământului și creșterea animalelor.

Faptul că agricultura constituia ramura precumpănitoare și determinantă în economia populației locale o demonstrează și prezența uneltelor agricole, a recipientelor pentru păstrarea cerealelor, a construcțiilor legate de practicile agricole, dar și a resturilor de cereale, descoperite sub formă de imprimări pe bucăți de lut și fragmente ceramice sau găsite sub formă carbonizată.

Menționăm că în toată perioada evului mediu, cea mai mare parte a inventarului agricol era confecționat din lemn, care, în condițiile climaterice din regiunea cercetată de noi nu s-a păstrat, lipsindu-ne de o importantă sursă istorică. Alt factor care îngreuiază cercetarea este valoarea deosebită a obiectelor din metal, care, obținându-se în condiții dificile, la o eventuală strămutare a locuitorilor erau ridicate iar în alte cazuri, retopite. Însă și în aceste condiții materialele depistate prin cercetările ășezărilor oferă o imagine clară despre acest domeniu al economiei rurale.

Conform opiniilor general acceptate, în secolele X-XI la est de Carpați, ca și în alte regiuni ale Europei de Sud-Est, se stabilește ca sistem de cultură a pământului cel al deștelenirilor și defrișărilor succesive, sistem care rămâne preponderent în regiunile extracarpătice în întreaga perioadă medievală.⁶ Pădurile, care ocupau în primele secole ale mileniului al II-lea suprafețe importante din spațiul cuprins între Siret și Nistru, erau supuse unor defrișări masive. Acest proces a făcut să apară noi termeni, care s-au păstrat, până astăzi "curătură" "runc", "răzătură" și "secure", ultimul nominalizând unealta cu ajutorul căreia locurile împădurite erau defrișate. Termenul latin "secure" i se adaugă cel slav "topor", obiecte descoperite prin săpăturile arheologice în incinta unor ășezări, în componența unor depozite de unelte agricole sau în morminte.⁷

⁶ V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975, p.136 și urm.; V. Spinei, *op. cit.*, p.92.

⁷ M. Comșa, Gh. Constantinescu, *Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni*, în SCIV, 20, 1969, 3, p.429; G. Coman, *Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p.113-165, 176, fig.162, 1-3; G.B. Fedorov, *Gorodišče Ekimăutz*, în KSIIMK,

Menționăm că pentru perioada corespunzătoare secolelor XI-XIII pe teritoriul Moldovei se cunosc relativ puține unelte de defrișare - *topoare (securi)* în raport cu perioada anterioară, care dă un număr superior de astfel de piese. Această situație ar avea două motive: unii cercetători consideră că din cauza infiltrărilor de populații nomade din est, economia regiunii se afla în stagnare sau în declin; alții consideră că numărul mic de unelte de defrișare s-ar explica prin intensificarea lucrului pământului în rezultatul apariției unor piese mai bune de prelucrare.

Dintre descoperirile acestei perioade menționăm câte un fragment de topor descoperit la Dodești (Vaslui) (fig.17/13), Lucașeuca V⁸ (fig.16/16) și altele două la Hansca⁹ (fig.18/30). Se pare că tot acestei perioade aparțin și topoarele de la Țolici, Suceava, Bârlănești, Liteni și Arbore.¹⁰

Nu mult mai numeroase sunt uneltele pentru prelucrarea propriu-zisă a pământului. Printre ele menționăm *brăzdarele simetrice* de fier cu bucsă de înmănușare largă, lucrate din fier masiv pentru o mai bună rezistență, descoperite la Echimăuți¹¹ (fig.16/18), Elizavetovca (Dondușeni)¹² (fig.16/14), Grumezoaia, Mănăstirea

Moskva, 1953, 50, p.121-122, fig.52,2; Idem, *Naselenie jugo-zapada SSSR v I - načale II tysjačeletija našej ery*, în SE, 1961, 5, p.101, fig.14.

⁸ D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui, Iași*, 1984, p.113, fig.62,3; I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vekov v Orgeevskich kodrach Moldavii*, Chișinău, 1969, p.22, fig.19,4.

⁹ G.F. Cebotarenco, *Naselenie tzentral'noj časti Dneströvsko-Prut'skogo mezhdureč'ja v X-XII vv.*, Chișinău, 1982, p.18, fig.5-6; O lamă de topor identică a apărut și la Orheiul Vechi. Vezi: Gh. Postică, *Novye dannye o rannesrednevekovom gorizonte v Starom Orchee*, în AMNIM, Chișinău, 1991, p.129, fig.2,9.

¹⁰ V. Spinei, *Moldova...*, p.92, fig.21, 1-6.

¹¹ G.B. Fedorov, *Drevnerusskaja kul'tura Podnestrov'ja (X-XII vv.)*, în DKM, Chișinău, 1974, fig.35,5.

¹² A.P. Gorodenko, M.E. Tkaciuk, *Rezultaty razvedok v severnykh raionach Moldavii*, în AIM v 1985 g., Chișinău, 1990, p.254-255, fig.1,1. Aici piesa este atribuită greșit secolelor III-IV.

Lișcov (Vaslui)¹³ și Bâțca Doamnei. Cu ajutorul acestora se arma partea lucrătoare a aratrului, consolidându-l, ridicând astfel randamentul uneltei, chiar dacă aceasta nu întorcea brazda ci doar despica stratul superior de humus la adâncimea de 5-8 cm.

În această perioadă apar primele *brăzdare asimetrice*. Unul din ele a fost descoperit în regiunea de vest a Moldovei, La Bîțca-Doamnei - Piatra Neamț.¹⁴ Este confecționat din două plăci metalice sudate, solidificate cu alte plăci metalice dispuse în lungul lamei și pe centrul uneltei. Astfel au fost întărite părțile care suportau cel mai mare efort. Aceste inovații tehnice presupun că în perioada cercetată s-a început aratul la adâncimi mai mari, brazda s-a lățit considerabil, ceea ce permite întoarcerea stratului de pământ, ridicând mult randamentul muncilor agricole.

Acestor brăzdare de fier li se asociau obligatoriu *cuțitele de plug*, descoperite în zonă în așezările de la Hansca,¹⁵ Echimăuți¹⁶ (fig.16/19) și Lopatna.¹⁷ Cuțitele menționate au forma unor bare cu lungimea variind între 30 și 40 cm, din care lama lucrătoare atinge circa 13-16 cm. Partea de prindere este de regulă rectangulară în secțiune, iar lama este lată de 3-5 cm, fiind ascuțită în partea din față. Acest fier lung reprezintă o îmbunătățire substanțială a plugului, facilitând desțelenirea.

O unealtă ajutătoare, dar indispensabilă plugului, este *oticul*, frecvent descoperit în regiunile de la est de Carpați. Spre deosebire de piesele din fier ale plugului, oticul este confecționat din os. Au fost găsite la Hansca,¹⁸ Scoc,¹⁹ Brănești.²⁰

¹³ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, fig.25, 5,6.

¹⁴ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique féodal de Bîțca Doamnei*, în *Dacia*, NS, IX, 1965, p.451, fig.7,1,5.

¹⁵ I.G. Hâncu, *Raskopki na selišče Hansca X-XIV vv.*, în *AIM* (1973), Chișinău, 1974, p.186, fig.5-8.

¹⁶ G.B. Fedorov, *Drevnerusskaja kul'tura...*, p.114, fig.35,6.

¹⁷ Idem, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačeletii n.e.*, în *MIA*, 89, Moskva, 1960, p.204.

¹⁸ I.G. Hâncu, *Otčet o raskopkach na poselenii Hansca v 1966 g.*, în *Arhiva IAIV*, Chișinău, 1967.

¹⁹ N.P. Telnov, R.A. Rabinovič, *Rezultaty rabot na poselenii Scoc*, în *AIM v 1985 g.*, Chișinău, 1990, p.203, fig.3-4.

Mult mai rar apar pentru această perioadă *ramele de hârleț*. Un exemplar a fost găsit la Mășcăuți.²¹ Acesta poate fi încadrat în tipul II, varianta 2, după clasificarea lui V. Neamțu, având forma literei U, cu vârful în semicerc și aripile laterale paralele.²² Piese asemănătoare au fost descoperite la Capidava²³ și Dinogetia-Garvăn,²⁴ unde sunt date în secolele XI-XII.

În așezările de la Hansca,²⁵ Molești,²⁶ Mășcăuți,²⁷ Lucașeuca,²⁸ Scoc²⁹ și Calfa³⁰ au fost descoperite *săpăligi* de fier, care, de asemenea, pot fi puse în legătură cu practicarea lucrării pământului (fig.16/4,5,15,17,20,21). Acestea au lungimea de circa 8-10 cm, sunt prevăzute cu manșon pentru introducerea unui mâner de lemn. Se deosebesc două tipuri de săpăligi: a) scurte, cu lama lată, atingând lungimea de 10-12 cm și lățimea lamei de 6-8 cm; b) alungite, cu lama îngustă (lungimea atinge circa 15-18 cm, iar lățimea de 4-5 cm). Uneori în literatura de specialitate aceste piese sunt desemnate impropriu ca tesle. Ele se întâlnesc frecvent în așezările de la Fundu-

²⁰ G.B. Fedorov, *Naselenie...*, p.378, fig.71,11.

²¹ Piesă inedită. Vezi: I. Niculiță, *Otčet o rezul'tatach archeologičeskich issledovanij v muzejnom komplekse Staryj Orhei i privilegujuščich teritoij v 1985 g.*, Chișinău, 1986, p.34, fig.16,1, în Arhiva IAIU.

²² V. Neamțu, *Originea și evoluția hârlețului în Moldova și Țara Românească*, în *ArhMold*, VII, 1972, p.333-338.

²³ Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu, *Capidava*, I, București, 1958, p.233, fig.117,2.

²⁴ I. Barnea, *Meșteșugurile în așezarea de la Garvăn (sec. X-XII)*, în *SCIV*, VI, 1955, 1-2, p.102, fig.1; Gh. Ștefan, I. Bamea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia, I, Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967, fig.36,4.

²⁵ I. Hâncu, *Arheologičeskie issledovanija na poselenii Limbari-Căprăria X-XIV vv. v 1968-1969 gg.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, Chișinău, 1972, fig.2,1.

²⁶ Cercetări I. Tentiuc.

²⁷ I. Niculiță, *Otčet...*, p.34, fig.16,2.

²⁸ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv...*, fig.20,1.

²⁹ N.P. Telnov, *Issledovanie slavjanskogo selišča Scoc*, în *AIM v 1983 g.*, Chișinău, 1988, fig.3,9.

³⁰ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodišče VIII-X vv. na Dnestre*, Chișinău, 1973, p.58.

Herței, Mălușteni, Bârlălești ș.a.³¹

O descoperire importantă o constituie *secerile și coasele*. Se pare că forma actuală a secerilor s-a constituit către jumătatea a doua a mileniului I. Spre această idee ne îndreaptă uneltele descoperite la Hansca.³² Aici au fost găsite două seceri întregi și mai multe fragmente, cuprinse în a doua jumătate a mileniului I. Obiecte identice s-au mai descoperit la Durlești-Valea Babei,³³ Brănești,³⁴ Răducăneni³⁵ și Scoc, așezări datate la sfârșitul mileniului I și începutul celui următor. Ele au coadă lungă, pătrată sau rectangulară, îngroșată spre lamă și sunt prevăzute cu mâner de lemn, os sau corn. Corpul secerii este puternic arcuit și are lama triunghiulară în secțiune. (fig.16/3).

În dependență de dimensiunile și forma lamei, secerile pot fi încadrate în două tipuri. Primul tip, care, se pare, continuă tradițiile uneltelor agricole din perioada evoluției culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, are coada relativ lungă, lama puțin curbată, prezentând o continuare firească a cozii. Tipul este reprezentat de un exemplar descoperit la Hansca³⁶ (fig.16/1). Cel de al doilea are, de asemenea, coadă lungă, însă dispusă în unghi față de lama puternic curbată (fig.16/3,22,23).

Pentru perioada cercetată, secerile din Moldova își găsesc analogii la Dunărea de Jos.³⁷ Pentru perioadele anterioare ele se întâlnesc în numeroase așezări ale culturii Dridu.³⁸

Pentru recoltare erau utilizate *coasele*, care sunt reprezentate de câteva piese fragmentare găsite la Hansca și Echimăuți³⁹

³¹ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.25, 3,4.

³² I.A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vv. v Moldavii*, Chișinău, 1972, p.112, fig.17,4-6.

³³ Cercetări I. Tentiuc.

³⁴ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.54, fig.60,2.

³⁵ D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.723-731.

³⁶ I.A. Rafalovič, *Slavjane...*, p.112, fig.17a.

³⁷ E. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.58-60, fig.36,3,5.

³⁸ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.26, 1-4; Idem, *Continuitatea populației autohtone...*, fig.29,4.

³⁹ I. Hâncu, *Otčet o polevych issledovanijach na poselenii Hansca v 1974 g.*, Chișinău, 1975, p.33, fig.2,1, în Arhiva IAIIV; G.B. Fedorov, *op. cit.*, în *DKM*, p.115, fig.35,1.

(fig.16/2). Au lama lată, puțin curbată, uneori îndoită în partea opusă tăişului, coada fiind scurtă, cu capătul îndoit. Coasa reprezintă o categorie mai rar întâlnită în această perioadă și este un model de tranziție de la secera cu lama puțin curbată la coasă.

În interiorul celor mai multe locuințe din așezările cercetate au fost descoperite *pietre de râșniță*. Menționăm doar câteva din ele, găsite la Durlești-Valea Babei, Molești, Hansca, Lucașeuca V, Ivancea II, Scoc, Rudi, Calfa etc, reprezentate atât de fragmente, cât și de exemplare întregi. Pietrele de râșniță au fost găsite de cele mai multe ori în interiorul locuințelor, dar și în interiorul unor gropi de provizii. Pentru confecționarea lor s-a utilizat piatra locală calcaroasă sau o rocă mai dură, provenită, se pare, din malurile stâncoase ale Nistrului. Pietrele de râșniță, întregi, au formă circulară, cu diametrul variind între 32 cm (Lopatna) și 50 cm (Brănești), iar grosimea de 5 cm (Lopatna, Brănești) și 10 cm (Hansca, Molești, Durlești-Valea Babei). În partea centrală, râșnițele aveau o gaură circulară sau rectangulară, cu dimensiunile de 4-6 cm, iar spre extremități, o adâncitură, unde era plasat mânerul pentru acționare. Au fost descoperite atât pietre de jos, cât și piese, fragmentare sau întregi, ale pietrei de sus. Pe suprafața lucrătoare a unor pietre au fost observate creștături secundare, provenind, probabil, de la șlefuirea excesivă a pietrei.

Una din condițiile obligatorii pentru prelucrarea cerealelor, a măcinării lor, era uscarea. Astfel, dacă în perioada verii uscarea avea loc la aer liber, în cazul unor situații climaterice nefavorabile se utilizau diferite construcții gospodărești auxiliare, de tipul cuptoarelor cotlonite, cuptoare de piatră prevăzute cu tavă sau construcții speciale de tipul celor descoperite la Lucașeuca, Pohârnicieni-Petruha, Hansca și Molești. Se pare că aceste instalații erau diferite din punct de vedere ale particularităților constructive.

Menționăm instalațiile de la Pohârnicieni-Petruha și Hansca, compuse dintr-o groapă rectangulară cu dimensiunile de 0,6/0,7 x 1,0/1,2,m adâncite cu circa 0,6-0,7m, cu pereții verticali și fundul plat. Pereții și fundul acestor construcții poartă puternice urme de arsură, în umplutura lor fiind descoperite bucăți mari de la tăvi, dar și cereale și sămburi carbonizați.

Alt tip de instalație utilizată pentru uscarea cerealelor a fost descoperit la Lucașeuca V, unde în interiorul L.3 a fost găsit un

cuptor de piatră de formă rectangulară, construit pe un bloc de lut cruțat în colțul de sud-vest a locuinței. Printre pietrele cuptorului au fost descoperite bucăți de la o tavă masivă sau vatră portativă. Construcții identice au fost descoperite și la Hansca. La Molești în aceste scopuri erau utilizate cuptoare construite din lut, de formă rectangulară, cu partea superioară plată, prevăzută cu margini supraînălțate, asemănătoare tăvilor portative.⁴⁰ Au mai fost descoperite tăvi circulare cu diametrul de aproximativ 50-60 cm, cu marginile înălțate la 8-10 cm și groase de 3-5 cm. Fragmentele unei asemenea tăvi au fost descoperite deasupra unei vetre deschise.

Menționăm că diverse construcții identice au fost cercetate la Dinogetia-Garvăn, unde a fost posibilă reconstituirea vetrelor portative, care de fiecare dată erau lucrate din lut cu paie sau pleavă. Acestea au formă rectangulară, cu colțurile rotunjite și dimensiunile de circa 40 x 60 cm și grosimea de 3 cm. Vetrele aveau o bordură ridicată cu circa 10-15 cm și 10-12 cm grosime. Bordura unor asemenea vetre în două locuri opuse avea două găuri perforate, care facilitau transportarea lor.⁴¹

Roadele recoltate se depozitau în gropi, care aveau gura relativ îngustă, pentru a fi mai ușor acoperite, pereții curbați sau verticali, de multe ori arși. Uneori gropile aveau pereții căptușiți cu împletitură de nuiele și lutuiți, iar apoi arși, procedeu utilizat mai ales în zonele cu umiditate excesivă.⁴² Observațiile de teren și informațiile etnografice au permis reconstituirea amenajării interioare a gropilor și a construcțiilor de protejare de la suprafața solului. Pentru uzul curent, cerealele se păstrau în gropi mai mici din interiorul locuinței.

Cercetările paleobotanice au permis să se evidențieze câteva specii de cereale, preferate de către locuitorii din partea centrală a Moldovei. Determinările speciilor s-au făcut în primul rând pe baza descoperirii unor resturi de boabe carbonizate în interiorul unor instalații de uscat cereale de la Pohârnicieni-Petruha. Analizele au demonstrat că în această perioadă se cultivau câteva specii de grâu pitic (*Triticum compactum* și *Triticum aestivum*), orz, orz umblător (*Hordeum vulgare*), ovăz și secară (*Secale cereale*).

⁴⁰ Cercetări I. Tentiuc.

⁴¹ E. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.41-42.

⁴² T. Pamfile, *op. cit.*, p.217.

Boabe carbonizate ale acestor cereale, dar și resturi de mei (*Panicum miliaceum*) și mazăre au fost găsite în gropi de provizii de la Hansca, Molești, ș.a. Se pare, totuși, că dintre aceste specii cerealiere cel mai frecvent se întâlnește grâul, care era cultura preferată la începutul mileniului al II-lea în această regiune, după care urmează meiul, secara și orzul. S-a putut preciza, de asemenea, că unele au fost cultivate primăvara (meiul, orzul) sau primăvara și toamna (secara) ceea ce indică o stabilitate de locuire și un nivel relativ evoluat al lucrărilor agricole.⁴³

Creșterea animalelor. Alături de cultivarea pământului, creșterea animalelor constituie o preocupare tradițională constantă a comunităților locale de la est de Carpați, desemnată de cercetători drept "cea de a doua ocupație de bază" a populației ținuturilor românești. Materialele arheologice prezentate mai sus au demonstrat cu prisosință preocupările agrare ale populației românești, infirmând totodată supozițiile neîntemeiate despre dominarea păstoritului transhumant în gospodăria rurală românească din primele secole ale mileniului al II-lea.

De multe ori în istoriografia referitoare la ocupațiile de bază ale populației românești în evul mediu, agricultura și creșterea animalelor au fost evidențiate drept ramuri separate, diferite ale economiei.⁴⁴ Mai mulți cercetători, încercând de a elucida corelația dintre cultivarea pământului și creșterea animalelor, le-au privit ca ramuri separate. Pe de altă parte, și unii cercetători români și străini au acordat o atenție exagerată oieritului transhumant. Cercetările etnografice din zonele Vrancei, Câmpulungului Moldovenesc și ale unor regiuni din Transilvania, unde păstoritul într-adevăr are străvechi tradiții, menținându-și practica secole de-a rândul, au făcut ca imaginea creșterii animalelor, alimentată și de unele informații scrise, să capete proporții hiperbolizante.

Teza despre creșterea animalelor ca ocupație predominantă la est de Carpați în evul mediu apare și în multe lucrări de sinteză

⁴³ Z.V. Janusevič, *Ostatki kul'turnykh rastenij iz archeologičeskikh raskopok srednevekovykh pamjatnikov Moldavii*, în AIM v 1968-1969 gg., p.250-256.

⁴⁴ N.A. Mochov, *O sootnošenii zemledelija i skotovodstva v ekonomike Moldavii XIV-XIX vv.*, în *Ežegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy*, Kiev, 1962, p.95-105.

editate în ultimii ani, unde se afirmă că "păstrându-și îndeletnicirile agrare, satele autohtonilor practicau drept ramură principală a economiei rurale creșterea animalelor".⁴⁵ Ideile despre preocupările agrare subsidiare la români și despre preponderența păstoritului transhumant au mai fost sugerate, după cum am văzut, de realitățile din zonele montane ale Carpaților și Balcanilor, precum și de supozițiile despre imigrarea românilor - păstori transhumanți, din sudul Dunării.

Menționăm însă că în literatura de specialitate românească toate aceste aspecte sunt reflectate totuși mult mai realist, sub un alt unghi de vedere, așa cum sunt analizate aceste probleme în alte regiuni ale Europei.⁴⁶ Cercetările arheologice și etnografice au permis să se precizeze că majoritatea formelor de creștere a animalelor din evul mediu erau practicate la români în legătură cu muncile agricole, dezvoltându-se odată cu cultivarea pământului nu numai în zonele de câmpie, codru și deal, ci și în cele submontane și montane. Totodată, s-a observat că dacă randamentul economic al creșterii animalelor a rămas în general constant până în epoca modernă, cel al agriculturii a crescut mereu, ca de altfel și în întreaga Europă, odată cu introducerea inovațiilor agrotehnice în economia rurală. În toată perioada medievală nu au existat contradicții între agricultură și creșterea animalelor. Aceste două ocupații precumpănitoare la est de Carpați pe parcursul anilor s-au întregit reciproc, contribuind la realizarea unui perfect echilibru în economia rurală.⁴⁷

Luând atitudine față de opiniile din istoriografia celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea, trebuie să recunoaștem că, pe bună dreptate, creșterea animalelor a fost și rămâne o preocupare constantă, relativ rentabilă a gospodăriei omenești. Animalele au jucat un rol important în economia rurală, deoarece pe lângă

⁴⁵ *Istoriya narodnogo chozjajstva...*, p.56-61.

⁴⁶ S.P. Radoianu, *Din trecutul și prezentul agriculturii române*, I, București, 1906, IV, p.151; *Istoria României*, II, București, 1962, p.18-22, 224-225; V. Neamțu, *La technique...*, p.9 și urm.; Șt. Olteanu, *Agricultura la est și sud de Carpați în secolele IX-XIV*, în *Muzeul Național*, I, 1974, p.35,55; D.Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în *Terra nostra*, III, București, 1973, p.223 și urm.; V. Spinei, *Moldova...*, p.93.

⁴⁷ V. Spinei, *Moldova...*, p.93.

produsele pe care le furnizează, completând diferite necesități gospodărești, prezintă, în cazul creșterii animalelor mari (cabaline și taurine) și un mijloc accesibil de tracțiune și locomoție.

Cercetările etnografice au permis evidențierea a patru tipuri de păstorit, care încadrează principalele moduri tradiționale de întreținere a animalelor domestice; 1. păstoritul agricol local; 2. păstoritul de pendulare simplu; 3. păstoritul de pendulare dublu; 4. păstoritul transhumant. S-a estimat legătura directă a tipului de păstorit cu formele de relief ale mediului înconjurător. Astfel, pentru zonele de câmp și de deal, predominarea ca frecvență și răspândire l-a avut păstoritul local, denumit și agricol local.⁴⁸

Analiza paleofaunistică a materialului depistat a permis reconstituirea cu destulă precizie a componenței turmelor de animale din primele secole ale mileniului al II-lea, evidențierea speciilor de animale de tracțiune și a celor crescute special pentru alimentație sau ca furnizori de materie primă. S-a constatat că în secolele XI-XIII, la fel ca și în perioada premergătoare, repartizarea cantitativă a speciilor de animale din turmă nu diferă prea mult, chiar dacă în anumite zone există predilecții pentru o anumită specie de animale.

Astfel, în așezarea de la Calfa, datată în secolele VIII-XI, materialul paleofaunistic indică pe primul loc vitele mari cornute și porcinele, după care urmează ovicaprinele, cabalinele și ornitomorfele.⁴⁹ În așezarea de la Kriničnoe s-au găsit în proporții egale vite cornute mari și mici, după care urmau cabalinele. Au mai fost găsite oase de cerb, pește și canine.⁵⁰ La Pohărniceni-Petruha, numărul de vite mari cornute întrece aproape de două ori pe cel al porcinelor, care la rândul lor depășesc numeric ovicaprinele și cabalinele. Dintre păsări, sunt evidențiate în special găinile.⁵¹ La Hansca, raportul între speciile de animale este aproximativ același,

⁴⁸ R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964, p.28; I.

Vlăduțiu, *Etnografie românească*, București, 1973, p.253; Gh. Iordache, *Ocupații tradiționale...*, II, 1986, p.12.

⁴⁹ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodișče...*, p.82-83.

⁵⁰ G.B. Fedorov, *Raboty Prutsko-Dnestrovskoj ekspeditsii*, în AO, 1967 goda, Moskva, 1968, p.287.

⁵¹ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.50.

printre ornitomorfe evidențiindu-se rațele și găinile.⁵² Practic aceeași situație o găsim la Durlești-Valea Babei și Molești, unde au mai fost descoperite resturi osteologice sau chiar schelete întregi ale unor canine și asini.⁵³ Pentru comparație, la Dinogetia-Garvăn remarcăm preponderența netă a bovinelor, care constituie 75%, după care urmează ovicaprinele (13%), pocinele (10%), păsările (2%).⁵⁴ Pentru comparație, cu totul altul este tabloul paleofaunistic în așezările Hoardei de Aur, unde pe primul loc în componența turmelor de animale se plasează cabalinele, după care urmează cornutele mici și porcinele.⁵⁵

Analiza osteologică comparativă ne indică speciile și raportul numeric de animale utilizate pentru hrană, dar și celor folosite pentru tracțiune. Cercetările oaselor și a craniilor de bovine de la Dinogetia-Garvăn a permis concluzia că majoritatea indivizilor au aparținut vacilor crescute pentru lapte, descoperindu-se însă și oase de bovine tinere, sub un an, indice important pentru a conchide că o parte din animale erau tăiate pentru carne. S-a evidențiat și existența boilor care, cu siguranță, erau utilizați ca forță de tracțiune la plug și la căruță.⁵⁶

Importantă pentru determinarea caracterului și particularităților economice ale fenomenului creșterii animalelor este descoperirea oaselor de porcine. Dacă vitele mari cornute puteau fi ținute o parte a anului la pășunat și doar iarna la staul, porcinele necesită o întreținere de staul de-a lungul întregului an. Acest fenomen, având în vedere și numărul mare de porcine descoperite în așezările din secolele XI-XIII, reflectă cu multă elocvență caracterul sedentar al acestei ramuri a economiei rurale.

O imagine relativă, dar reprezentativă despre componența turmei de animale crescute în perioada vizată, cât și despre aspectul exterior al animalelor îl dau descoperirile unor figurine miniaturale

⁵² Idem, *Raskopki na poselenii X-XIV vv. u sela Hansca*, în *AIM* (1972g.), Chișinău, 1974, p.170-171.

⁵³ Materialul a fost determinat de către cercetătorul științific, dr. A.I. David; Cercetări - I. Tentiuc.

⁵⁴ E. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.64-67.

⁵⁵ L.L. Polevoj, *Pamjatniki zolotoordynskogo vremeni (XIV v.)*, în *DKM*, p.161.

⁵⁶ E. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.65.

zoomorfe de lut, recuperate în așezări cercetate în partea centrală a Moldovei. Acestea au fost descoperite în mai multe locuințe de la Hansca, Durlești-Valea Babei, Molești și Dănceni. În pofida dimensiunilor mici, remarcăm finețea execuției, care reflectă o deosebită zveltețe a animalelor, fapt ce conduce la identificarea lor. Cu tot schematismul reprezentării deosebită cu ușurință specia și uneori sexul animalului. Numărul mare de exemplare întregi permite evidențierea numai a animalelor de largă utilitate în viața comunităților umane - bovine, porcine, cabaline, canine, iar uneori și unele specii de ornitomorfe, care par a reprezenta găinile.⁵⁷ Remarcăm că absolut toate figurinele sunt redată în poziție statică și că sunt reprezentate numai animale specifice acestei zone, confirmate cu pregnanță de materialele paleofaunistice, lipsind cu desăvârșire animale exotice.

Vânatul și pescuitul reprezintă o ocupație secundară, însă constantă a populației locale, care, după cum am văzut, trăia în vecinătatea unor masive suprafețe forestiere și a unor zone imense de stepă, de unde își completa resursele de hrană și de materie primă. Absolut în toate așezările cercetate, printre oasele aparținând unor animale domestice, au fost depistate oase ale unor animale sălbatice și a diferitor specii de pești. Bogăția pădurilor, a bălților Prutului, Nistrului și Dunării din perioade ulterioare, o găsim reflectată de D. Cantemir, care vorbește despre turme de cerbi și căprioare, herghelii de cai sălbatici din stepa Bugeacului, despre taurii de pe malurile Nistrului.⁵⁸

Materialele paleofaunistice provenind de la Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Durlești-Valea Babei, Bârlălești, Brănești ș.a. permit a constata că între animalele vâdate cel mai frecvent se numără cerbul și mistrețul, după care urmează căprioara, iepurele, vulpea și taurul. Faptul că se acordă preferință vânatului cerbului și mistrețului se explică prin interesul pentru carnea și pielea utilizabile pentru îmbrăcăminte și încălțăminte. O confirmare a preferințelor vânării unor anumite specii de animale de către localnici îl reprezintă

⁵⁷ I. Tentiuc, *Melkaja glinjanaja plastika i nekotorye aspekty ideologičeskikh vozzrenij rannesrednevekovogo naselenija Moldovy*, în *Buletinul Academiei de Științe a RSS Moldova (științe sociale)*, Chișinău, 1990, 3(95), p.55-61.

⁵⁸ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1975, p.58-62.

figurinele miniaturale din lut de la Durlești-Valea Babei. Aici a fost descoperită figurina unui mistreț, modelat dintr-o bucată de lut, evidențiindu-se pronunțat coloana vertebrală și mamelonii (fig.37/3). Maniera realistă și expresivă permite sesizarea trăsăturilor specifice a unui animal sălbatic, care în comparație cu figurina unui porc domestic cu formele rotunjite, domoale, descoperite tot aici, este foarte zvelt, dacă, desigur, autorul nu și-a propus o altă semnificație executând această figurină.⁵⁹

În interiorul mai multor locuințe și gropi menajere de la Durlești-Valea Babei, Pohârnicea-Petruha, Hansca, Molești și Brănești au fost descoperite oase și solzi de pește. Nu credem că speciile pescuite în apele în vecinătatea cărora sunt amplasate aceste așezări, să se deosebească prea mult de cele de la Calfa, unde au fost evidențiați crapul, știuca și somnul.⁶⁰

Comparativ cu lucrările pământului și creșterea animalelor, vânatul și pescuitul ocupau un loc mai puțin important în economia comunităților românești din această regiune, însă nu atât de mic pentru a fi neglijat. Astfel, la Brănești și Pohârnicea-Petruha au fost descoperite greutatea de piatră și de lut de la plase de pescuit, iar la Dodești, Hlincea, Scoc și Meleșeuca au fost găsite cârlige metalice pentru undiță (fig.17/9). S-a atenționat că râurile bogate în pește atrăgeau chiar pescari din alte regiuni, reprezentativ fiind nominalizarea pescarilor halicieni la gurile Dunării.⁶¹

Menționăm în această ordine de idei că din oase de pește se confecționau și unelte casnice. Astfel, la Durlești-Valea Babei, Hansca, Pohârnicea-Petruha și Ivancea au fost descoperite ace lucrute din os de pește (fig.18/4).

Unele informații arheologice ne permit să vorbim și despre existența fenomenului culesului fructelor de pădure. La Pohârnicea-Petruha, printre resturile de cereale carbonizate, descoperite pe vatra unei uscătorii de cereale, au fost depistați sămburi de coarne și de porumbele (scoroambe). Amprente de sămburi de coarne au fost descoperite și pe bucăți de lut ars de la Durlești-Valea Babei. La Hansca, pe podeaua unei locuințe au fost descoperite ghinde de

⁵⁹ I. Tentiuc, *op. cit.*, p.58-59.

⁶⁰ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodișce...*, p.83.

⁶¹ Vezi: *Ipatievskaja letopis'*, p.83-84 și *Voskresenskaja letopis'*, p.68, în *PSRL*, I-II, Moskva, 1962.

stejar, carbonizate, utilizate probabil ca hrană pentru porcine sau erau măcinate pentru a obține "făină" în anii de secetă.⁶²

2. MEȘTEȘUGURILE ȘI ÎNDELETNICIRILE CASNICE

Investigațiile așezărilor rurale medievale au permis depistarea unui număr apreciabil de obiecte și materiale, care facilitează analiza nivelului de dezvoltare a culturii materiale și a proceselor economice interne ale societății românești de la începutul mileniului II. Alături de agricultură, meșteșugurile reprezentate de o bogată și variată gamă de obiecte, indică caracterul sedentar al comunităților locale din regiunile de la est de Carpați. Opinia despre temporizarea dezvoltării societății românești în primele secole ale mileniului II, invocată în unele lucrări⁶³ intră în contradicție cu materialele cercetărilor arheologice din ultimii ani, care indică pentru această perioadă o dezvoltare ascendentă, firească, a întregii economii rurale cu unele inovații inerente întregului spațiu sud-est european. Am putea presupune că dacă nu ar fi avut loc invaziile nomade, societatea românească s-ar fi dezvoltat aproximativ la același nivel ca și cea din vest. În pofida perturbațiilor survenite în urma invaziilor nomazilor, realitatea indică totuși un spor considerabil, ascendent al unor domenii economice în primele secole ale mileniului II.

Sporul demografic sesizat pentru această perioadă în toate țările Europei de Vest,⁶⁴ cauzat poate fi și de retragerea unei părți a populației din raza de acțiune directă a nomazilor turanici, a impus căutarea a noi și accelerate forme de îndeplinire a necesităților comunităților umane, fapt ce se va reflecta direct și asupra creșterii productivității muncii pământului, a agriculturii și a complexului meșteșugurilor casnice. În această perioadă au loc transformări în interiorul gospodăriei naturale, care aduc la apariția unor activități specializate, legate de însușirea unor cunoștințe tehnice, care facilitau asigurarea necesităților comunităților locale cu unelte de

⁶² I. Hâncu, *Poselenija...*, p.39.

⁶³ Șt. Olteanu, V. Cazacu, *Condițiile economice și social-politice ale dezvoltării științei și tehnicii medievale*, în *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*, I, București, 1982, p.270.

⁶⁴ *Ibidem*, p.267.

muncă, utilaje, articole casnice.

Progresul în materie de tehnici agricole, pornit în Europa de Vest încă din secolul al IX-lea, găsește explicații anumitei creșteri a nivelului tehnic și a inovațiilor survenite în unele domenii ale economiei din spațiul est-carpatic, regiune care, sigur, nu putea rămâne izolată de lumea din vest, dar și de întreg spațiul românesc.

Lynn White consideră progresul agricol (perfecționarea plugului, a asolamentului bienal și sistemul "openfield"-ului) determinant pentru dezvoltarea economiei europene.⁶⁵ La acestea adăugăm prelucrarea metalelor, unul din importanțele domenii care a constituit pentru această regiune, dar și pentru întreaga Europă, o evoluție în cunoștințele omului. Metalele erau de cea mai mare importanță pentru economia naturală din perioada cercetată, incluzând în sine atât prelucrarea minereului, cât și confecționarea uneltelor de muncă.

Mărturii ale existenței unor preocupări legate de prelucrarea metalelor au fost descoperite în majoritatea așezărilor cercetate, fenomen care reflectă gradul de tinerețe al unor preocupări, însă nu și lipsa unor tradiții în aceste domenii. Faptul că pentru locuitorii de la est de Carpați prelucrarea metalelor nu era o inovație în secolele XI-XIII o confirmă descoperirile făcute în unele așezări mai timpurii, datate în secolele VI-VII (Lopatna, Odaia, Hucea-Orhei), a unor mărturii concludente (bucăți de zgură, resturi ale unor instalații de topit metale) despre prelucrarea metalelor în această regiune. Același tablou este identificat și în așezările din secolele VIII-X sau IX-XI de la Calfa și Echimăuți, Alcedar și Hansca, unde au fost descoperite cuptoare de topit cu un grad multumitor de conservare, fapt ce a permis reconstituirea întregului proces de prelucrare a metalelor.⁶⁶ Resturi ale unor minereuri feruginoase sau bucăți din zgură de fier au fost descoperite la Hlincea-Iași,⁶⁷ Hansca,⁶⁸

⁶⁵ Lynn White, *Whate accelerated technological Progress in the Western Middle Ages*, în *Scientific Change*, 1963, p.277, citat după Fernand Braudel, *Timput lumii*, I, București, 1989, p.113.

⁶⁶ I.A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vekov...*, p.176-181.

⁶⁷ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în SC/IV, VI, 1955, 3-4, p.694.

⁶⁸ I. Hâncu, *Archeologičeskie issledovanija na posselenii Limbari-Căprăria...*, p.171; Idem, *Rezultaty archeologičeskikh raskopok selișča X-*

Brănești,⁶⁹ Răducăneni,⁷⁰ Oltenești,⁷¹ Molești,⁷² Scoc,⁷³ Brănești XIII,⁷⁴ Pohârnicieni-Petruha,⁷⁵ Brădicești⁷⁶ etc., mărturii care presupun existența unor instalații pentru îmbogățirea și reducerea minereului.

Lipsa unor zăcăminte de fier pe teritoriul Moldovei a pus în fața cercetătorilor întrebarea de unde erau aduse în aceste regiuni cantități mari de minereu, necesare pentru activitatea metalurgică. I.A. Rafalovič a emis câteva ipoteze care ar permite, în viziunea lui, rezolvarea problemei: a) minereul se aducea din regiunile bogate în aceste zăcăminte, situate în Carpați sau în regiunea superioară a Nistrului; b) utilizarea minereului de baltă; c) utilizarea unor conglomeratii feruginoase care se întâlnesc frecvent în straturile de leosuri din nordul raionului Soroca (R. Moldova).⁷⁷ La concluzii identice ajung și Șt. Olteanu și N. Maghiar, care consideră că, în cazul absenței unor zăcăminte bogate de fier, o parte din necesarul de minereu era procurat din exploatarea lentilelor feruginoase din depunerile sedimentar-aluvionale, marno-calcaroase din zona Carpatică a flișului.⁷⁸ Menționăm și o altă ipoteză, susținută de I.

XIV vv. u s. Hansca v 1970-1971 gg., în AIM v 1970-1971, Chișinău, 1973, p.192-194.

⁶⁹ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slavjan VI-XIII vv.*, în AKM, 6, Chișinău, 1974, p.30.

⁷⁰ D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni...*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.729 și urm.

⁷¹ V. Spinei, *Săpăturile de salvare de la Oltenești*, în *Carpica*, V, 1972, p.134, fig.2,12,13.

⁷² Cercetări I. Tentiuc.

⁷³ N.P. Telnov, *Issledovanie železodelatel'nyh sooruzenij poselenija Scoc*, în AIM v 1982 g., Chișinău, 1986, p.84-96.

⁷⁴ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.53-54.

⁷⁵ *Ibidem*, p.40-43; Vezi și Gh. Postică, V. Covruc, *Investigațiile arheologice a așezării Petruha din anul 1988 (raport științific)*, Chișinău, 1989, p.19, în Arhiva IAIV.

⁷⁶ V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *Cls, SN, XII-XIII*, 1981-1982, p.181.

⁷⁷ I.A. Rafalovič, *Slavjane VI-IX vv...*, p.178.

⁷⁸ Șt. Olteanu, *Cercetări cu privire la producția minieră din Moldova și Țara Românească (din secolele X-XII)*, în *Studii*, 5, 1966, p.947 și urm.; N.

Hâncu și M. Geru, conform căreia minereuri asemănătoare celor descoperite în interiorul sau în preajma unor complexe gospodărești sau metalurgice medievale din Moldova se întâlnesc în zona Bugului de Mijloc, de unde ar putea proveni.⁷⁹ Credem însă că pentru perioadele secolelor VI-VII, când nivelul tehnic de dezvoltare a comunităților locale, dar și organizarea socială internă, bulversată de infiltrarea triburilor slave era mai puțin evoluată, erau utilizate în special rocile și depunerile sedimentar-aluvionale, întâlnite în zona Nistrului de Mijloc, și minereul de baltă, pentru ca odată cu evoluția structurilor politice interne a comunităților locale, insuficiența și randamentul scăzut al acestor minereuri să fie completate de achiziții de la distanțe mai mari, ca cele din Carpați, și posibil de pe Bugul de Mijloc.

Referitor la existența unor minereuri de fier în stâncile de pe malul Nistrului, este concludentă mărturia lui Dimitrie Cantemir care menționează: "în ținutul Hotinului, în nemijlocita apropierii a cetății, se găsesc în malurile Nistrului bulgări de fier atât de rotunzi, încât fără a mai fi turnați încă o dată sunt folosiți ca ghiulele de tunuri, o singură neplăcere o constituie doar fărâmițarea fierului, de unde trebuie să topiți încă o dată, altfel nu sunt buni de nimic. Cât timp Hotinul a fost neglijat, bulgării aceștia călătoreau cel mai des la Camenița..."⁸⁰

Inițial solurile și acumulările feruginoase sau minereul de fier erau îmbogățite în construcții special amenajate, descoperite la Hansca,⁸¹ Pohârnicieni-Petruha,⁸² Scoc,⁸³ Rudi,⁸⁴ Calfa⁸⁵ etc.

Descoperirile din ultimii ani au permis evidențierea a două tipuri de amenajări. Primul tip, care pare și mai arhaic, este reprezentat de

Maghior, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970, p.251.

⁷⁹ I. Hâncu, *Pamjatniki balkano-dunajskoj kul'tury (X-XIV vv.)*, în *DKM*, Chișinău, 1974, p.133-134.

⁸⁰ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1985, p.52-53.

⁸¹ I. Hâncu, *Arheologičeskie issledovanija na poselenii Limbari-Căprăria...*, p.160.

⁸² Idem, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.53.

⁸³ N.P. Telnov, *Issledovanie železodelatel'nych sooruzenij...*, p.93-95.

⁸⁴ G.B. Fedorov, *Drevnerusskoe poselenie na severe Moldavii*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, Chișinău, 1972, p.149.

⁸⁵ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodiște...*, p.78-79.

cuptoare-gropi cu diametrul de circa 80-100 cm. Pereții acestora, puternic arși, erau oblici, lărgindu-se în partea de jos. Vatra și pereții erau arși până la circa 7-8 cm. Nu au fost descoperite semne de găuri sau gropi de acces. Vatra adâncită la 20-25 cm de la nivelul vechi de călcare purta semne de resturi de minereu topit și cărbuni de lemn, fapt ce a determinat cercetătorii de a numi această construcție drept cuptor pentru îmbogățirea minereului.⁸⁶ Cel de al doilea tip este reprezentat de cuptoarele cu boltă. Acestea nu se deosebesc din punct de vedere constructiv de cuptoarele cotlonite, întrecându-le pe acestea doar ca dimensiuni, diametrul lor atingând circa 160-170 cm. În plan, instalațiile de îmbogățit minereu de tip "cuptor cotlonit" pot fi de formă circulară, ovală sau rectangulară.⁸⁷ Dintre cuptoarele cu boltă de formă circulară menționăm dimensiunile diferite ale acestora, care variază de la 83 x 95 cm până la 120 x 170 cm. Spre exemplu, cel mai mic cuptor, cercetat la Rudi, era adâncit cu 55 cm de la nivelul actual de călcare și avea formă circulară în plan cu dimensiunile de 83 x 95 cm. Bolta era distrusă. Gura, lată de circa 50 cm, se unea cu o groapă de acces de formă circulară, cu dimensiunile de 100 x 120 cm, adâncită cu 15 cm mai mult decât nivelul vetrei cuptorului.⁸⁸

Cele mai mari cuptoare pentru îmbogățit minereul, din categoria celor circulare în plan, par a fi cele de la Hansca, care ating diametrul de 150-170 cm, bolta fiind înălțată deasupra vetrei la aproximativ 70 cm. Vatra, de multe ori înclinată spre interior, era acoperită cu un strat de lut în amestec cu nisip, gros de 7-10 cm. Pereții și bolta purtau multiple semne de reparații, reprezentate de câteva straturi de lut, fiecare din ele purtând urme de foc.⁸⁹

Cuptorul pentru îmbogățit minereu de la Pohârnici-Petruha avea formă rectangulară în plan și dimensiunile de 70 x 70 cm și colțurile rotunjite. Vatra se situa la 60 cm sub nivelul actual de călcare. Bolta instalației nu s-a păstrat. Gura cuptorului era unită cu o

⁸⁶ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV...*, p.42, fig.56.

⁸⁷ N.P. Telnov, *Slavjanskije železodelatel'nye sooruzenija v Moldove*, în *Chozjajstvennye kompleksty drevnich obščestv Moldovy*, Chișinău, 1991, p.87-89; Gh. Postică, *Novye dannye...*, p.135, fig.1,7.

⁸⁸ *Ibidem*, p.88.

⁸⁹ I. Hâncu, *Otčet ob archeologičeskikh raskopkach na poselenii Hansca v 1976 g.*, Chișinău, 1977, p.19, în Arhiva IAIV.

groapă de acces care era comună pentru instalația în cauză și pentru furnalul de topit metal, descoperit alături.⁹⁰

Dintre cuptoarele de formă ovală vedem menționată construcția descoperită în 1987 la Orheiul Vechi, care avea dimensiunile de 150 x 170 cm. Bolta era distrusă. Pereții și vatra purtau urme de resturi de metal topit.⁹¹ Tot la Orheiul Vechi a fost descoperit în anul 1983 un cuptor piriform pentru îmbogățit minereul. Dimensiunile construcției sunt de 95 x 120 cm. Gura, lungă de 15 cm, avea lățimea de 45 cm. Bolta nu s-a păstrat. Vatra era construită din lespezi nisipoase, acoperite cu un strat gros de lut cu nisip.⁹² Menționăm asemănarea până la identitate a cuptoarelor cu boltă pentru îmbogățit minereul cu acele scobite, descoperite în unul din colțurile locuinței. În clasificarea noastră au fost antrenate doar acele construcții, pe vatra cărora au fost descoperite bucăți de minereu sau fier topit.

Privitor la succesiunea operațiilor pentru prelucrarea metalelor menționăm că înainte de a fi introdus în cuptoarele cu boltă, minereul era fărâmițat și spălat de resturi de pământ. Doar după această procedură el era supus arderii. În cuptor erau aranjate succesiv straturi de lemne și oase, cu straturi de minereu. În procesul arderii se atingea temperatura de circa 600°C, în urma căreia minereul se usca, fiind îndepărtată umezeala. În interior rămânea oxid de fier (Fe₂O₃) în stare pură. În acest mod era facilitată topirea minereului, care devenea poros.

O altă categorie de instalații pentru prelucrarea metalelor erau furnalele pentru topitul metalelor. Acestea au fost descoperite la Hansca⁹³ - șapte, Pohârnicieni-Petruha⁹⁴ - trei, Rudi XX⁹⁵ - cinci,

⁹⁰ Idem, *Poselenija...*, p.41-42.

⁹¹ P.P. Bârnea, T.F. Rjaboj, *Otčet o raskopkach v Starom Orchee v 1987 g.*, în Arhiva IAIV, Chișinău, 1988, p.21.

⁹² Gh. Postică, *Raskopki srednevekovogo poselenija u s. Butučeny*, în *AO v 1983 godu*, Moskva, 1985, p.458-459.

⁹³ I. Hâncu, *Archologičeskie issledovanija na poselenii Limbari-Căprăria...*, p.171; Idem, *Rezultaty archeologičeskikh raskopok selišča...*, p.192-193; Idem, *Raskopki na selišče Hansca X-XIV vv.*, în *AIM (1973 g.)*, Chișinău, 1974, p.184-184; Vezi, de asemenea, și rapoartele săpăturilor arheologice din anii 1974 și 1975, care se păstrează în Arhiva IAIV.

⁹⁴ Idem, *Poselenija...*, p.40-43; Gh. Postică, V. Covruc, *op. cit.*

Hlincea⁹⁶ și Orheiul Vechi⁹⁷ - câte unul. Cele mai multe furnale au fost scoase la lumina zilei la Scoc, unde au fost cercetate 17 instalații.⁹⁸ După formă și construcția vetrei se deosebesc câteva tipuri de furnale. Cele mai numeroase sunt furnalele cu vatra plană, care constituie tipul I (după clasificarea lui N.Telnov.) și pot fi determinate drept instalații cu multiplă funcționare.⁹⁹ Principiile constructive ale acestor instalații constau din săparea în lutul viu a unei gropi adânci de 40-60 cm, cu pereții oblici, lărgindu-se spre fund, pereți care erau acoperiți cu unul sau câteva straturi de lut amestecat abundant cu nisip. Pereții furnalelor se ridicau deasupra pământului, întrecând nivelul vechi de călcare cu 30-40 cm și având în partea de sus un orificiu cu diametrul de 10-12 cm. Alături de această construcție se săpa groapa de acces, care era, de obicei, mai adâncă cu 10-12 cm decât nivelul vetrei cuptorului. În peretele din față a furnalului se construia gura de acces, care avea partea de sus arcuită, înaltă de 12-17 cm și lată de 15-25 cm. Vatra circulară sau rectangulară, uneori ovală, era înclinată de la gură spre interior. Gura cuptorului era utilizată pentru pomparea aerului în furnal cu ajutorul foalei din burduf de piele. Resturi de la aceste burdufuri de piele au fost descoperite sub forma unor țevi (duje) cilindrice din lut, lungi de la 10-15 cm până la 25-30 cm, cu diametrul găurii de 1,2 - 2,2 cm. La Hansca, Scoc, Pohârnicieni-Petruha au fost descoperite mai multe fragmente ale acestor țevi, un capăt al cărora purta puternice urme de ardere (fig.20/9). De asemenea, se presupune că gura furnalului mai era utilizată și pentru extragerea lupei de fier din interior. Cel de-al doilea tip de furnal avea vatra în partea de mijloc supraînălțată, formând lângă pereții interiori și instalație o șanțuire adâncă de 5-6 cm și lată de 5-8 cm. Un asemenea tip a fost descoperit în așezarea

⁹⁵ V.S. Bejlekci, N.P. Telnov, I.G. Vlasenco, *Otčet o raskopkach poselenija Rudi v 1980 g.*, Chișinău, 1981, în Arhiva IAIV.

⁹⁶ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în SCIV, VI, 1955, 3-4, p.694.

⁹⁷ Gh. Postică, *Raskopki srednevekovogo poselenija...*, p.458-459; Idem, *Novye dannye...*, p.132-135; P.P. Bârnea, T.F. Rjaboj, *Otčet...*, p.21.

⁹⁸ N.P. Telnov, *Issledovanija železodelatel'nych sooruzenij...*, p.84-96.

⁹⁹ *Ibidem*, p.95.

Menționăm că atât cuptoarele pentru îmbogățit minereul, cât și furnalele au fost descoperite în preajma unor locuințe, uneori alcătuind împreună cu acestea adevărate ateliere pentru prelucrarea metalelor. Astfel, la Hansca, furnalul nr.2 a fost descoperit în imediata apropiere a L.15, nominalizată de către autorii cercetărilor drept fierărie. Locuința avea dimensiunile de 2,0 x 2,1 m, era adâncită la 90 cm și plasată la periferia de vest a așezării. În interiorul ei au fost descoperite unelte meșteșugărești, care par a confirma supozițiile autorului săpăturilor - daltă, chern, creuzet, fragmente de duje, 0,6 kg zgură de fier. Furnalul descoperit lângă locuință avea formă rectangulară, cu dimensiunile de 25 x 40 cm. Vatra plană, săpată în lut viu, era situată la 60 cm sub nivelul actual de călcare. Pereții interiori erau acoperiți cu patru straturi de lut amestecați cu nisip. Pereții și pământul din jurul furnalului erau arși până la 20 cm. Materialul ceramic, descoperit în interiorul locuinței și în groapa de acces a furnalului a permis datarea acestui complex cu primele secole ale mileniului al II-lea.¹⁰¹

S-au menționat deja cazuri când cuptorul de îmbogățit minereu și furnalul pentru topitul acestuia erau construite alături, fiind aprovizionate din aceeași groapă de acces. Această situație indică faptul că ambele operații tehnologice erau efectuate de același, sau se aflau sub controlul aceluiași individ. Concludentă în acest sens este descoperirea complexului de la Pohărnici-Petruha. Furnalul și cuptorul de redus minereu erau aprovizionate din interiorul aceleiași gropi (fig.8/1). Primul avea formă rectangulară cu lungimea de 50 cm, lățimea de 30-60 cm și adâncimea de 60 cm de la nivelul actual de călcare. Pereții interiori ai cuptorului au fost acoperiți cu trei straturi groase de lut cu nisip, care au dus la faptul că partea interioară a furnalului a căpătat o formă ovală cu dimensiunile de 40 x 20/30 cm. Înălțimea pereților instalației s-a păstrat până la 55 cm, aceasta fiind amplasată pe un teren în pantă. Gura construită în peretele din față era lată de 30 cm. În fața gurii de acces a furnalului a fost construit

¹⁰⁰ V.S. Bejlekci, N.P. Telnov, I.G. Vlasenco, *Raskopki slavjanskogo poselenija Rudi v 1980 g.*, în *AIM v 1979-1980*, Chișinău, 1983; Vezi și N.P. Telnov, *Slavjanskije železodelatel'nye sooruzenija...*, p.96.

¹⁰¹ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.171; Idem, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.192-193.

un prichici orizontal, lat de 45 cm și lung de 15 cm. Alături, la doar 20 cm de furnal, a fost descoperit cuptorul pentru îmbogățit minereu, care avea vatra situată cu 15 cm mai jos de nivelul vetrei furnalului. Ambele construcții se aflau alături, spre vest, în partea de jos pe pantă, de locuința doi și trei.³ După părerea lui I. Hâncu se creează impresia că la alegerea locului construcției complexului pentru prelucrarea metalelor s-au luat în considerație în primul rând locul, poziția și orientarea L.3. Menționăm că în interiorul unei gropi, depistate în podeaua locuinței, au fost descoperite aproape 10 kg minereu de fier, iar pe podea circa 7 kg zgură de fier și 38 fragmente de duje din lut. Una din dujele de lut, păstrată în întregime, purtând urme evidente de utilizare, avea lungimea de circa 25 cm. Fiind puțin aplatizată în secțiune, ea era lată de 4,5 cm și înaltă de 3,5 cm. Diametrul interior al găurii era de 1,5 cm. Partea dujei, care contacta cu furnalul, în secțiune avea formă circulară. Partea de mijloc era puțin aplatizată, iar capătul de care erau unite foalele era lărgit. Se presupune că aceste piese nu erau arse intenționat până la venirea în contact cu furnalul.⁴

Un cuptor pentru topitul fierului a fost cercetat la Hlincea-Iași. El avea diametrul de 60 cm și adâncimea de 37 cm. Se presupune că înălțimea cuptorului putea atinge circa 80-90 cm. Pereții interiori au fost acoperiți cu o fețuială de lut cu mult nisip în pastă, ultimul asigurând o stare refractară sporită a pereților cuptorului și o conservare deosebită a căldurii. În interiorul unuia dintre pereți a fost descoperit un tub de lut (o dujă) puternic arsă, prinsă într-o masă de pământ, care, datorită temperaturii înalte, luase aspectul de zgură silicioasă. Dujă avea lungimea de 10 cm și diametrul de 3-4 cm, provenind de la fluierul unor foale manuale, cu ajutorul cărora se activa focul din interior.⁵

Cercetările de laborator au permis constatarea că în interiorul unor asemenea instalații, utilizând foalele manuale, se realiza o temperatură de circa 1000-1200°C, obținându-se din fierul redus o placă groasă, numită lupă. Aceasta era încă destul de spongioasă din cauza impurităților pe care le conținea și necesita alte operații

³ Idem, *Poselenija...*, p.40-43.

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., în *SCIV*, VI, p.694; Vezi și Șt. Olteanu, V. Cazacu, în *Istoria gândirii și creației științifice...*, p.279-281.

secundare pentru a se elimina din ea materialul impur, efectuându-se în același timp și o decarburare, care ușura prelucrarea materialului.

Menționăm că instalații identice sau asemănătoare, utilizate pentru prelucrarea minereului și a fierului au mai fost cercetate, în afară de Moldova,⁶ în Dobrogea la Dinogetia-Garvăn,⁷ Păcuiul lui Soare,⁸ în Muntenia la Mărculești (județul Ialomița), Verbița (județul Dolj), Ciurel-București⁹ etc.

Prelucrarea metalelor

A. *Prelucrarea fierului.* Mărturii concludente despre nivelul de dezvoltare a prelucrării metalelor ne servesc cele peste 40 categorii de obiecte din metal, descoperite în așezări, în locuințe și în complexe gospodărești. Acestea în dependență de utilitatea lor, pot fi divizate în următoarele grupe:

- materie primă (minereu) și resturi ale procesului de prelucrare a metalului (zgură);
- unelte speciale de fierărie (dălți, dornuri, clește);
- instrumente cu caracter universal (cuțite, foarfece, sule, ace);
- unelte și inventar agricol (brăzdare, cuțite de plug, săpăligi, oticuri, fiere pentru hârleț, coase, seceri etc.);
- unelte cu caracter gospodăresc (amnare, mânere de ușă, urechiușe și torți pentru căldări, cârlige de pescuit);
- piese de harnașament (scări de șa, zăbale, inele și catarama);
- arme (vârfuri de săgeți, plăci de zale etc.).

Menționăm că multe obiecte au fost găsite în stare fragmentară, fără să se poată determina utilitatea lor.

Prelucrarea propriu-zisă a fierului în vederea obținerii obiectelor necesare în agricultură și în industria casnică este reflectată în primul rând de descoperirea unor locuințe-atelier, specializate în prelucrarea metalelor¹⁰ și a unor complexe închise: locuințe, gropi menajere,

⁶ Marea majoritate se concentrează, după cum am văzut, în partea centrală a regiunii dintre Siret și Nistru.

⁷ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.69-72.

⁸ P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p.167 și notele 13, 14.

⁹ Șt. Olteanu, V. Cazacu, *op. cit.*, p.277.

¹⁰ Vezi L.15 de la Hansca la I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.171 și L.3 de la Petruha în I. Hâncu, *Poselenija...*, p.38. Ca atelier pentru

morminte etc. Până în prezent au fost descoperite relativ puține unelte de fierărie, care ar reflecta complexitatea acestei ocupații și în primul rând confecționarea uneltelor de muncă. Puținele excepții le constituie dălțile, descoperite la Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Răducăneni, Lucașeuca, Reciula și Rudi; dornurile de la Pohârnicieni-Petruha și Hansca și cleștile de fierărie, găsite la Hansca.

Dălțile au fost descoperite în special în locuințe, inclusiv în locuința-atelier nr.15 de la Hansca. Ele sunt confecționate din fier masiv, fiind rectangulare în secțiune și având un capăt turtit. Lungimea lor atinge circa 5-7 cm (fig.17/18; 18/7,8). Spre deosebire de primele, dornurile au formă circulară în secțiune, lungimea atingând circa 10-12 cm. La Hansca, în Gr.146 a fost găsită o aripă de la un clește de fierărie (fig.17/20). Acesta era îmbinat prin articulare și destul de masiv, atingând lungimea de 40 cm.¹¹

Calcululele statistice au evidențiat că cea mai numeroasă categorie de obiecte din fier, descoperite în cuprinsul așezărilor medievale din această perioadă erau *cuțitele*, prezente în toate așezările cercetate. Analiza tipologică arată că aceste unelte practic nu au evoluat în decursul timpului. Aceleași forme de cuțite au fost întrebuintate în această regiune încă din secolele V-VII, dar și în secolele XIV-XV, când survin unele modificări în forma mânerului și a dimensiunilor lamei. Până în prezent au fost descoperite circa 90 de cuțite, găsite întregi sau în stare fragmentară.¹ Menționăm dimensiunile diferite ale pieselor, care variază între 7-8 cm lungime, unde lama nu întrece 4-5 cm, și 20-25 cm. Ele aveau mânerul în formă de peduncul, lama triunghiulară în secțiune, lată de 0,6-0,7 cm, întotdeauna îngustată spre vârf. Trecerea dintre lamă și mâner se face printr-un prag tăiat perpendicular sau oblic, executat pe ambele părți ale lamei. Cu totul ocazional apar cuțitele unde mânerul este o continuare firească a lamei, pragul apărând doar pe marginea cu tăiș. Cu toate că numărul de cuțite este destul de mare, s-a observat utilizarea lor îndelungată, fapt evidențiat prin starea avansată de

prelucrarea metalelor este prezentat și complexul format dintr-o construcție de suprafață cu dimensiunile de 3,6 x 3,2 m, două furnale și un cuptor pentru îmbogățit minereu, cercetat la Orheiul Vechi. Vezi: Gh. Postică, *Novye dannye...*, p.192-195.

¹¹ Gh. Postică, *Archeologičeskie issledovanija na srednevekovom poselenii Hansca*, în *AIM v 1981 g.*, Chișinău, 1985, p.167, fig.1-10.

uzură, tăişul în partea de mijloc fiind deseori curbat spre interior (fig.16/6,7,9,11,12; 17/1,2,5,14,15; 18/10,11,15-17; 19/13).

Mărturie că aceste unelte casnice cu caracter universal erau confecționate de către meșterii locali și nu prezentau articole de import, o demonstrează concludent descoperirea unor piese brute, semifabricate. În unele cazuri, lama de cuțit ruptă era utilizată în alte scopuri, ca de exemplu în calitate de dorn.

Tipologic, putem evidenția două categorii de cuțite. Din prima fac parte cuțitele cu peduncul, pe care era îmbrăcat un mâner de lemn sau de corn. Ele predomină absolut în toate așezările (fig.18/21, 23,24). Cea de-a doua categorie este reprezentată de câteva exemplare, care au mânerul lat, dreptunghiular, uneori cu găuri pentru fixarea de o parte și de alta cu ajutorul niturilor a unor plăsele de os sau lemn (fig.17/14,15; 18/10). Mânerul acestor cuțite avea uneori lungimea egală sau aproape egală cu cea a lamei. Dimensiunile acestor unelte constituie circa 15-18 cm. Ele au fost descoperite în special la Pohârnicieni-Petruha, Dodești-Vaslui și Lucașeuca.¹²

Se deosebesc tipologic cuțitele de la Lucașeuca,¹³ Hansca,¹⁴ Hlincea-Iași,¹⁵ care au lama curbată, cu vârful rotunjit și coada torsionată, prevăzută cu o gaură pentru agățat (fig.17/7). Pragul de trecere dintre mâner și lamă apare doar în partea dinspre tăiș. Remarcăm că acest tip de cuțite nu este cunoscut în straturile și complexe din mileniul I. Analogii pentru acestea găsim la Alcedar,¹⁶ Netezi-Neamț,¹⁷ Liteni¹⁸ și Orheiul Vechi.¹⁹ Se presupune că ele erau

¹² I. Hâncu, *Poselenija...*, fig.14,5; 10,2; 49,8; D. Gh. Teodor, *Continuitatea...*, p.108, fig.61,1,2.

¹³ *Ibidem*, p.27, fig.21a, 7.

¹⁴ I.A. Rafalovič, *Issledovanija ranneslavjanskich poselenij v Moldavii*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, Chișinău, 1973, p.154, fig.11,1.

¹⁵ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și E. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul XVIII*, București, 1970, p.196, pl.CLXXV, 15.

¹⁶ G.B. Fedorov, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS referitoare la primul mileniu al e.n.*, în *SCIV*, X, 1959, 2, fig.15,4.

¹⁷ L. Bătrâna, A. Bătrâna, I. Vatamanu, *Cercetările de la Netezi, jud. Neamț*, în *CA*, V, 1972, p.88.

utilizate îndeosebi în jocărie.

Amnarele cuprind două tipuri de bază. *Primul tip* este reprezentat de amnare cu două aripioare cu capete curbate, de cele mai multe ori în formă de volută, ovală sau rectangulară. În dependență de prezența sau lipsa urechiușei pe partea interioară se disting două subtipuri: 1) amnare cu limba (urechiușa) plasată în interiorul spațiului, format de aripioarele laterale și 2) confecționate dintr-o singură bară rectangulară în secțiune, cu aripioarele curbate. Primul subtip (au fost descoperite 12 exemplare) este reprezentat de amnarele de la Hansca²⁰ (șase exemplare), Rudi²¹ (două exemplare), Durlești-Valea Babei,²² Pohârnicieni-Petruha,²³ Mișcăuți,²⁴ Scoc,²⁵ Mateuți²⁶ și Hlincea-Iași²⁷ - câte unul. Condițiile de descoperire sunt cele mai diferite, acestea fiind recuperate atât în stratul cultural, cât și în complexele închise - locuințe și morminte. Evidențiem între obiectele acestui subtip amnarul de la Mateuți, care, spre deosebire de celelalte, are aripioarele cu capete îndoite în

¹⁸ M.D. Matei, E.J. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (sec. XI-XVII)*, București, 1982, p.90, fig.10,24.

¹⁹ P.P. Bârnea, *Novye materialy iz Starogo Orcheja*, în *Archeologičeskie issledovanija v Starom Orchee*, Chișinău, 1991, fig.II, 2-3.

²⁰ Vezi I. Hâncu, *op. cit.*, în AIM v 1968-1969 gg., p.171 (fără desen) Idem, *op. cit.*, în AIM (1973 g.), p.186, fig.5-7; Idem, *Căprăria - pamjatnik kul'tury X-XII vv.*, Chișinău, 1973, p.37, fig.33,4; p.15-17, fig.11,4; p.42-44 (fără desen); Idem, *Limbari - srednevekovyj mogil'nik XII-XIV vv. v Moldavii*, Chișinău, 1970, p.52-55, fig.22,5.

²¹ G.B. Fedorov, *Drevnerusskoe poselenie na severe Moldavii*, în AIM v 1968-1969 gg., p.150 (fără desen); M.G. Rosal, G.B. Fedorov, *Žilye i proizvodstvennye sooruzenija drevnerusskogo poselenija Rudi*, în AIM v 1970-1971 gg., p.157 (fără desen).

²² Cercetări I. Tentiuc.

²³ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.35, fig.46,6.

²⁴ I. Niculiță, *Otčet ob issledovanijach na pamjatnike Butuceni*, v 1983 g., Chișinău, 1984, p.12, în Arhiva IAIV.

²⁵ N.P. Telnov, R.A. Rabinovič, *Archeologičeskie raskopki na poselenii Scoc*, în AIM v 1986 g., Chișinău, 1992, fig.2-7.

²⁶ I. Hâncu, *Srednevekovyj mogil'nik Școala Nouă iz sela Mateutzky*, în DPM, Chișinău, 1969, p.167, fig.2,2.

²⁷ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, fig.46,10.

interior (fig.17/3). Cel de al doilea subtip este reprezentat de două exemplare descoperite la Grumezoaia²⁸ și Hansca.²⁹ Acestea au aripioarele curbate, însă fără curburi în formă de volută la capete. Sunt confecționate dintr-o bară simplă, fără a fi modelată urechiușă-limbă în partea interioară (fig. 17/4).

Cât privește datarea amnarelor, prezintă interes contextul descoperirii lor. Astfel, amnarul de la Pohârnici-Petruha a fost găsit împreună cu o verigă de argint cu capetele desfăcute, confecționată dintr-o placă lată, care apar pentru prima dată în unele regiuni din estul Europei în a doua jumătate a secolului X, pentru a dispărea spre ultimul sfert al secolului al XIII-lea. Tot aici au fost descoperite și două fusaiole din șist de culoare roz, cu dimensiunile găurii de 0,9 cm, dintre care una avea încrustată pe suprafață simbolul crucii. S-a stabilit că fusaiolele de acest fel au o perioadă de utilizare restrânsă, care se încadrează în a doua jumătate a secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului al XII-lea.³⁰ La Hansca, fragmente ale unui amnar cu aripioare au fost descoperite în interiorul mormântului 52 de la Hansca-Căprăria, care aparținea unui matur culcat pe spate, cu picioarele chircite, orientat cu capul spre sud, groapa funerară având în plan formă circulară. Lângă defunct au fost descoperite trei vase ceramice, dintre care două, modelate la roată, conțineau ca degresanți scoici pisate și pleavă. Analiza comparativă a complexelor, în care apare ceramica cu asemenea componenți naturali, utilizați în olărie, arată o perioadă cronologică relativ restrânsă de folosire a scoicilor pisate și a ierburilor. Astfel, în complexe bine datate de la Dinogetia-Garvăn acești degresanți apar în materialul ceramic spre mijlocul secolului al XI-lea, pentru a dispărea către mijlocul secolului următor.³¹ Acest fapt ne face să credem că amnarul amintit a fost depus în mormânt în această perioadă de timp. Menționăm, de asemenea, că amnarele găsite în contexte arheologice în partea centrală a Moldovei apar frecvent în mormintele tichiilor negre, care sunt datate de către cercetători la

²⁸ Idem, *Considerații cu privire la populația locală...*, p.181, fig.3.11.

²⁹ Gh. Postică, *op. cit.*, în *AIM* v 1981 g., p.156, fig.1,4.

³⁰ R.L. Rozenfel'dt, *O proizvodstve i datirovke Ovruchskikh prjesslitz*, în SA, 1964, 4, p.223-224.

³¹ M. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.170-205.

sfârșitul secolului XI - prima jumătate a secolului XIII.¹

Al doilea tip de amnar, de formă ovală sau rectangulară este reprezentat de exemplare descoperite la Hansca,² în cimitirul Limbari - unul, Hlincea - Iași³ - două și Murgeni⁴ - unul. La Hansca, în M.7, în care era înhumat un bărbat culcat pe spate, orientat cu capul spre nord, cu brațele întinse pe lângă corp, a fost găsit primul amnar. Sub umărul stâng defunctul avea o lamă de topor relativ lată și gaura de înmănușare circulară. Au mai fost descoperite două cataramae de formă triunghiulară, un cuțit cu peduncul și două inele de fier. Un topor aproape identic cu cel de la Hansca a fost descoperit la Bâtca-Doamnei - Piatra Neamț, unde este datat cu sfârșitul secolului XII - începutul secolului XIII.⁵ Remarcăm că și cataramele își găsesc analogii printre obiectele descoperite în interiorul unor complexe gospodărești și funerare, datate în secolele XII-XIII. Astfel, la Dinogetia-Garvăn, ele apar în nivelul locuințelor de suprafață, datat în prima jumătate a secolului XII.⁶ În dreapta Niprului, în complexele funerare ale tichiilor negre, cataramaele de acest tip apar în complexe datate la mijlocul secolului XII - mijlocul secolului XIII.⁷ Toate acestea ne fac să credem că amnarul confecționat dintr-o bară circulară sau rectangulară în secțiune, de formă ovală, poate fi datat în secolele XII - prima jumătate a secolului XIII.⁸

Materiale de construcție și obiecte cu caracter gospodăresc. Prin cercetările arheologice s-a adunat o întreagă colecție de obiecte și unelte de construcție și cu caracter gospodăresc, care permit o imagine cât de cât clară asupra sistemului de construcție a locuințelor, dar și despre inventarul din perioada investigată. În

¹ S.A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov*, în SAI, Moskva, 1973, fig.33,3,7; 38,2.

² I. Hâncu, *Limbari - srednevekovyj mogil'nik...*, p.52-55, fig.22,5.

³ V. Spinei, *Realități etnice și politice...*, fig.46,11,14.

⁴ *Ibidem*, fig.11,9.

⁵ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique...*, p.430, fig.7,4,10,13,14.

⁶ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.287-288.

⁷ S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig.1,2,3; 6,4,5; 12,18.

⁸ Cu totul excepțional apare amnarul descoperit în interiorul mormântului nr.22 de la Hansca-Căprăria. Acesta are forma literei "B", este turnat din bronz în forma unor capete de cal dispuse simetric pe o bară. În partea de jos este lipită o placă de fier (fig.24,21). I. Hâncu a considerat acest obiect drept pandantiv.

funcție de utilizarea lor, acestea pot fi împărțite în câteva grupe: cuie, scoabe, verigi, cârlige și chei de lacăt pentru ușă, urechiușe și torți pentru găleți.

În așezările de la Hansca, Dănceni I, Răducăneni, Ivancea II și Molești a fost descoperit un număr însemnat de *cuie*, confecționate dintr-o tijă de fier cu vârful ascuțit. Acestea erau utilizate pentru asamblarea părților de lemn ale locuinței, în special în acele cazuri când alte procedee tehnice erau imposibile. În dependență de modelarea părții de sus, cuiele pot fi grupate în felul următor: 1) cuie cu "cioc", 2) cuie cu "floare", 3) cuie - tije. Menționăm condițiile diferite de descoperire a acestor obiecte - strat, gropi de provizii, locuințe, complexe funerare etc. Diferite sunt și dimensiunile cuielei, lungimea lor variind între 3,8 și 10 cm. În marea lor majoritate sunt rectangulare în secțiune, subțindu-se spre vârf, însă se întâlnesc și cuie confecționate dintr-o tijă circulară.

Tipul 1. Cuiele cu "cioc" predomină numeric printre piesele din această categorie (6 exemplare), fiind cunoscute în special la Hansca⁹ și Molești.¹⁰ Câteva cuie cu "cioc" au fost descoperite, împreună cu alte obiecte, în două morminte (M.34 și M.50) din necropola de la Hansca-Limbari. Sunt confecționate din tije dreptunghiulare sau pătrate în secțiune. În mormântul 34 a fost descoperită, în afară de cuie, și o fusaioală de șist roz cu diametrul găurii de 0,9 cm, care ne indică o datare în a doua jumătate a secolului XI - prima jumătate a secolului XII-lea.

Tipul 2. La Molești,¹¹ Răducăneni¹² și Hansca¹³ au fost descoperite cuie cu "floare". "Floarea" are formă dreptunghiulară (Răducăneni, Hansca) sau pătrată (Molești), ultima având dimensiunile de 0,6 x 0,6 cm.

⁹ I. Hâncu, *Limbari...*, p.34 (fără desen) și p.29, fig.12.

¹⁰ Cercetări I. Tentiuc.

¹¹ G.F. Cebotarenco, *Raskopki na poselenii u s. Molešty Kutuzovskogo r-na*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, Chișinău, 1983, p.187 (fără desen).

¹² D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni...*, p.726-728; V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală...*, p.18, fig.3,7.

¹³ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.162, fig.2,8.

Tipul 3. Câteva cuie descoperite la Hansca,¹⁴ Dănceni I,¹⁵ Ivancea II¹⁶ și Reciula¹⁷ nu au urme de gămălie, fiind confecționate din tijă de formă circulară sau rectangulară în secțiune (fig. 17/8,10-12,17).

Au fost depistate și câteva scoabe, concentrate în special la Hansca.¹⁸ Sunt confecționate dintr-o tijă dreptunghiulară în secțiune și au ambele capete îndoite în aceeași direcție.

La Răducăneni¹⁹ și Molești²⁰ au fost descoperite cârlige, iar la Mereșeuca - un mâner (verigă) pentru ușă.²¹ Un lacăt a fost găsit la Seliște,²² iar o cheie pentru lacăt la Pohârnicieni-Petruha și Rudi²³ (fig. 18/14).

Din fier erau confecționate și unele părți componente ale găleților despre a căror existență se știe doar din descoperirile unor urechiușe și torți metalice. Acestea alcătuiesc o categorie aparte de obiecte, fiind găsite la Hansca,²⁴ Brănești XIII,²⁵ Pohârnicieni-

¹⁴ Idem, *op. cit.*, în AIM (1972 g.), p.168, fig.10,4; Idem, *Limbari...*, p.47, fig.14,5.

¹⁵ V.A. Dergacev, O.V. Larina, G.I. Postică, *Raskopki 1980 g. na mnogoslnojm poselenii Danceny I*, în AIM v 1979-1980 gg., p.128, fig.VIII, 6.

¹⁶ I.G. Vlasenko, *Raskopki poselenij Ivancea II i Branesty III*, în AISPDPM, Chișinău, 1985, p.141, fig.2,14.

¹⁷ Idem, *Issledovanija gorodišča Reciula*, în AIM v 1985 g., Chișinău, 1990, p.215, fără desen.

¹⁸ I. Hâncu, în AIM v 1970-1971 gg., p.183 (fără desen).

¹⁹ D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni...*, p.726-728.

²⁰ Cercetări I. Tentiuc.

²¹ I.G. Vlasenko, *Drevnerusskij sloj gorodišča Merešovka (po raskopkam 1980 g.)*, în AIM v 1979-1980, p.86, fig.III, 11.

²² I.A. Rafalovič, V.L. Lapușnjani, *Raboty Reutskoj archeologičeskoj ekspedicii*, în AIM (1972 g.), p.145, fig.14,3, datate de către cercetători cu secolele XII-XIII; Vezi R.L. Rozenfel'dt, *Russkie zamki domongol'skogo vremeni*, în KSIIMK, 49, 1953, p.37, fig.2,17,20,21.

²³ I. Hâncu, *Poselenija...*, fig.50,8; G.B. Fedorov, *Drevnerusskoe poselenie...*, în AIM v 1968-1969 gg., p.150 (fără desen).

²⁴ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *Poselenie X-XII vv u s. Hansca*, în AIM v 1981 g., Chișinău, 1985, p.173 (fără desen).

²⁵ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.54, fig.60a,1.

Petruha²⁶ Proscureni,²⁷ Scoc,²⁸ și Rudi.²⁹ Erau confecționate dintr-o bară rectangulară în secțiune, îndoită în formă de buclă (fig.28/12).

Analogii pentru toate aceste obiecte găsim în multe așezări medievale, însă cele mai numeroase sunt descoperite la Dinogetia-Garvăn.³⁰

Arme și piese de harnașament din fier. Au fost descoperite mai multe piese de metal, în special din fier, care fac parte din dotarea militară. Stadiul actual al cercetărilor nu permite de a demonstra că toate aceste obiecte au fost confecționate de meșterii locali. Cu toate acestea, nivelul relativ evoluat de prelucrare a fierului, la care au ajuns meșterii-fierari locali, ne face să presupunem, că cel puțin o parte din piese au fost confecționate în atelierile din această regiune. Drept dovadă poate servi multitudinea de forme ale unor săgeți, care, confecționate după anumite prototipuri, capătă "interpretări" locale.

Cât privește utilitatea, credem că în afară de principala lor menire de a servi ca armă de luptă, mai puteau fi folosite și pentru vânat. Dacă acceptăm tradiționala prezentare a acestor obiecte, distingem următoarele grupuri: 1) arme pentru lupta de la distanță și 2) obiecte din echipamentul călărețului și al calului.

Arme pentru lupta de la distanță. Arcul și săgețile reprezintă unele dintre cele mai frecvente arme aflate în dotarea militară din antichitate și evul mediu. Arcul propriu-zis, confecționat din materiale perisabile, nu a fost descoperit în spațiul cercetat de noi în nici una din așezări, fiind recuperate doar unele elemente ale lui, executate din os. Descoperite în majoritatea cazurilor în interiorul unor complexe funerare, părțile componente ale arcului au fost depistate și în unele așezări (Durlești-Valea Babei). Aici, în cuprinsul unei locuințe au fost descoperite plăci de corn pentru arc, dintre care una prezintă un semifabricat.³¹

În general, părțile componente ale arcului ajunse până la noi,

²⁶ *Ibidem*, p.44, fig.46,5 și 50, a-b.

²⁷ I. Hâncu, V.S. Titov, *Iz istorii sela Costeșty po dannym raskopok 1973 g.*, în *AIM (1973 g.)*, p.172 (fără desen).

²⁸ N.P. Telnov, R.A. Rabinovič, *Rezultaty rabot na poselenii Scoc*, în *AIM v 1985*, p.203 (fără desen).

²⁹ M.G. Roșal', G.Ė. Fedorov, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.174.

³⁰ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.78, fig.40,1,2,13,21.

³¹ Cercetări I. Tentiuc.

reprezintă niște plăci lungi de 15-20 cm, late de 2-3 cm, bine lustruite pe o parte, pe alta purtând semnele unor scrijelări mărunte, pentru a adera mai bine la corpul propriu-zis al arcului de care se fixau. Menționăm că au fost descoperite plăci care se fixau la mijlocul arcului și plăci de la capete acestuia. Ele au fost înregistrate la Mărculești,³² Petrești,³³ Bădragii Vechi,³⁴ majoritatea găsite în interiorul unor complexe funerare aparținând nomazilor turanici. Unele din ele poartă decor format din "ochiuri" - cercuri concentrice incizate (Seliște).³⁵

Vârfuri de săgeți au fost descoperite la Hlincea-Iași, Hansca, Răducăneni, Lucașeuca, Scoc, Reciula și Calfa. Tipologic diferite, ele se deosebesc în primul rând prin modul de prindere al vârfului săgeții de tijă, evidențiindu-se două mari grupuri de piese: I) cu peduncul (spin); II) tubulare.

I.1. Săgețile cu peduncul și frunză de formă romboidală - lățindu-se mult spre vârf, care se termină în unghi oblic, formează primul tip. Au fost descoperite șapte săgeți de acest tip, divizate în două subgrupe: a) cu vârfurile de săgeată de formă rectangulară, aproape regulată (fig. 19/2; 22/7). Au fost descoperite la Hansca,³⁶ Reciula³⁷ și Scoc.³⁸ Analogii găsim la Dinogetia-Garvăn, unde au fost incluse în tipul I, fiind datate în secolele X-XI.³⁹ b) Cea de-a doua subgrupă este reprezentată de vârfuri de săgeată, a căror frunză se lățește mult spre vârf, terminându-se în unghi obtuz (fig. 19/3; 22/3). Au fost descoperite patru vârfuri de săgeți de acest tip la Lucașeuca,⁴⁰ Hansca-La Cordon⁴¹ și Reciula.⁴² La Dinogetia-Garvăn

³² A. Levinschi, I. Tentiuc, *Issledovanie kurganov u s. Mărculești*, în *AIMUM*, Chișinău, 1990, p.95, fig.1,6.

³³ A.I. Cirkov, *Novye dannye o pozdних kočevnikach Srednego Poprut'ja*, în *AIMUM*, p.161, fig.1,1,2; 2,2,3.

³⁴ *Ibidem*, p.165, fig.5,6,8,9.

³⁵ I.A. Rafalovič, V.L. Lapușnjan, *op. cit.*, în *AIM* (1972 g.), p.142-145, fig.14,10.

³⁶ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1981 g.*, p.174 (fără desen).

³⁷ I.G. Vlasenko, *Issledovanie gorodišča Reciula...*, în *AIM v 1985*, p.215, fig.2,7.

³⁸ N.P. Telnov, R.A. Rabinovič, *op. cit.*, în *AIM v 1985 g.*, p.210, fig.4,1.

³⁹ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.343, fig.182,27,28 (tipul I).

⁴⁰ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.22, fig.21a,1.

această categorie de obiecte este datată în secolele XI-XII.⁴³ O datare aproape identică pentru obiectele analizate găsim la Novgorod,⁴⁴ dar și în mormintele tichiilor negre, fiind înregistrate cel mai frecvent în secolele XI-XIII.⁴⁵

Frunza în secțiune poate fi plată, ovală sau romboidală. Pedunculul este circular în secțiune, cu capătul ascuțit, fiind mult mai scurt decât frunza. În general punctul de trecere de la frunză la peduncul nu este evidențiat, observându-se doar la un singur exemplar (Hansca-La Cordon, L.1) având în punctul respectiv o secțiune rectangulară,⁴⁶ iar trei exemplare au pedunculul demarcat printr-o îngroșare inelară, care, privită în secțiune, are formă conică.

I.2. Săgețile în formă de frunză cu pedunculul circular în secțiune sunt plate sau ușor romboidale (fig. 19/1,4). Au fost descoperite cinci exemplare: la Hansca⁴⁷ Hlincea - Iași,⁴⁸ Lucașeuca⁴⁹ și Reciula.⁵⁰ La Dinogetia-Garvăn I. Barnea le datează în secolele X-XI.⁵¹ La Hansca au apărut în complexe închise, datate cu fragmente de amforă din secolele XI-XIII (L.14).⁵²

I.3. Vârfurile de săgeată cu peduncul de formă piramidală, cu trei sau patru muchii în secțiune, cu sau fără prag în punctul de trecere de la frunză la spin (fig. 19/5,6) au fost descoperite la Hansca-La Cordon⁵³ și Mereșeuca.⁵⁴ A. Medvedev datează acest tip

⁴¹ G.F. Cebotarenco, N.P. Tenov, *Issledovanija južnoslavjanskoj ekspedicii v 1979 g.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.92, fig.II.5; III,2.

⁴² I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în *AIM v 1985 g.*, p.215, fig.2,16.

⁴³ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.342, fig.182,29 (tipul III).

⁴⁴ A.F. Medvedev, *Oružie Novgoroda Velikogo*, în *MIĀ*, 65, Moskva, 1959, p.160-165, fig.13,16,22.

⁴⁵ S.A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov...*, fig.9,7; 11,8; 29,13.

⁴⁶ G.F. Cebotarenco, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.92.

⁴⁷ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.169, fig.10,2.

⁴⁸ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *op. cit.*, în *SCIV*, IV, 1953, 1-2, p.314.

⁴⁹ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.22, fig.19,5; 21a,2.

⁵⁰ I.G. Vlasenco, *op. cit.*, în *AIM v 1985 g.*, p.215, fig.2,11.

⁵¹ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.343.

⁵² I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969*, p.168-170.

⁵³ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.93, fig.III,1,4.

⁵⁴ I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.86, fig.III, 20,21.

de obiecte în secolele XI-XII.⁵⁵

II. Vârfuri de săgeată prevăzute cu tub, cu lama triunghiulară și aripioare laterale dispuse în același plan, au fost descoperite la Hansca și Calfa.⁵⁶ Lungimea piesei este de 6,5 cm; deschiderea aripioarelor plate este de 3 cm. Tubul are la capăt diametrul de 1,1 cm. Săgeți de acest tip apar în secolele VI-VII. Sunt descoperite și în unele așezări din secolele IX-XI, precum și în straturi mai târzii, din secolul al XIV-lea. În regiunea cercetată de noi un exemplar a fost decoperit la Hansca în L.26. Aceste piese nu pot aduce contribuții esențiale în rezolvarea unor probleme de cronologie, având, după cum am văzut, o largă perioadă de circulație.

Obiecte din echipamentul călărețului și al calului. Scări de șa. Au fost descoperite două obiecte de acest fel în M.24 Hansca-Limbari.⁵⁷ Acestea pot fi atribuite tipului cu contur ovoidal cu partea de jos și de sus rotunjite. Analogii găsim la Seliște (Orhei), unde sunt date în secolele XII-XIV.⁵⁸ La Dinogetia-Garvăn două fragmente de scări de șa, identice, au fost descoperite în stratul de pământ vegetal, aparținând primei jumătăți a secolului al XII-lea.⁵⁹ Pe Volga, acestea se întâlnesc cam în același timp la Biljar, dar și în regiunile Kievului, și în Pusta Maghiară.⁶⁰ Acest tip de scări de șa apare frecvent și în mormintele tichiilor negre de pe râul Rosi, date la sfârșitul secolului XI - prima jumătate a secolului XIII. S.A. Pletneva le încadrează în tipul DIII, cu o datare care cuprinde secolul XII - începutul secolului al XIII-lea.⁶¹

Zăbale. O mică zăbală (fig.19/7), compusă dintr-o tijă de fier cu buclă pentru verigă la capătul mai bine păstrat a fost găsită la Hansca.⁶² Analogii există în antichitățile turanicilor. Acest tip de zăbale poate fi inclus în tipul BI, după clasificarea S.A. Pletneva, care

⁵⁵ A.F. Medvedev, *op. cit.*, p.170.

⁵⁶ I.A. Rafalovič, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.154, fig.11,3; G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodiște...*, p.56, fig.35.

⁵⁷ I. Hâncu, *Limbari...*, p.55-57, fig.24,1,2.

⁵⁸ I.A. Rafalovič, V.L. Lapușnjani, *op. cit.*, în *AIM (1972 g.)*, p.142, fig.14,20,21.

⁵⁹ I. Barnea, *op. cit.*, în *Dinogetia*, I, p.348, fig.40,24,25.

⁶⁰ *Ibidem*, vezi notele 42, 43, 44.

⁶¹ S.A. Pletneva, *op. cit.*, p.15-17, fig.5,8,9.

⁶² I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, fig.20,5.

le datează în secolul XII - începutul secolului al XIII-lea.⁶³ Zăbale asemănătoare au fost descoperite în unii tumuli din sudul Basarabiei, la Grădiște (Cimișlia)⁶⁴ Plavni,⁶⁵ Pavlovka (reg, Odesa),⁶⁶ dar și la Umbrărești⁶⁷ și Grivița.⁶⁸

Pinteni. Este piesa foarte rar întâlnită în cercetările arheologice. Pentru perioada noastră, sunt cunoscuți doar doi pinteni, descoperiți de Dodești-Vaslui și Hansca. Tipologic, sunt diferiți. Primul a fost găsit în interiorul L.2 de la Dodești-Vaslui și are spinul simplu. Capetele brațelor au formă de tijă ce se termină cu bucle pentru curele⁶⁹ (fig. 22/10). În anul 1981 la Hansca⁷⁰ a fost descoperit un alt pinten. Piesa este compusă dintr-o tijă bifurcată. Capetele brațelor, applatizate, se termină prin porțiuni de formă dreptunghiulară, străpunse de câte un orificiu pentru curele. La confluența brațelor, tija se arcuiește și formează o prelungire unghiulară. Durița are formă de rozetă plină (fig.22/9). Menționăm că aceasta este introdusă ca piesă pentru pinten de-abia în secolul al XIII-lea, înlocuind tija terminată cu o proeminență piramidală. Se pare că pintenul de la Hansca, care are analogii la Păcuiul lui Soare, unde a fost descoperit un exemplar cu brațele în formă de "U", poate fi datat în ultimul sfert al secolului XII și începutul celui următor.⁷¹ Un exemplar asemănător a fost descoperit

⁶³ S.A. Pletneva, *op. cit.*, p.15, fig.5,1.

⁶⁴ T.G. Oboldueva, *Kurgan epochi bronzy na r. Cogâlnic*, în *Izvestija Moldavskogo filiala Akademii Nauk SSSR (serija obščestvennyh nauk)*, 5, (25), 1955, fig.50,7.

⁶⁵ A.O. Dobroljubskij, *Pogrebenie kočevnika u s. Plavni*, în *Drevnosti severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1981, p.131-134, fig.38,9.

⁶⁶ *Otčet Imperatorskoj Archeologičeskoj kommissii 1891 g.*, Sankt-Petersburg, 1893, p.82-84; 163-164; S.A. Pletneva, *Pecenegi, torki i polovtzy v južnorusskich stepjach*, în *MIA*, 62, Moskva, 1958, p.153, fig.4,9.

⁶⁷ V. Spinei, *Antichitățile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea*, în *SCIIVA*, 25, 1974, 3, p.395-400.

⁶⁸ Idem, *Realități etnice și politice...*, p.113, fig.30,9-49,4.

⁶⁹ D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone...*, p.108, fig.62,2.

⁷⁰ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *op. cit.*, în *AIM v 1981 g.*, fig.2,5.

⁷¹ S. Baraschi, *Arme și piese de harnașament (secolele X-XIV)*, în P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, II, București, 1977, p.145, fig.107, 2, XXII, 2.

și la Dăbâca, în interiorul donjonului datat cu secolul al XIII-lea.⁷²

Catarama. Obiecte de uz practic, catarama au fost descoperite în complexe și straturi culturale ale așezărilor și necropolelor de la Hansca, Hlincea-Iași, Lucașeuca și Molești. Marea lor majoritate sunt confecționate din fier. Au fost evidențiate următoarele forme: rectangulară, cvasitriunghiulară, cvasicirculară.

Catarama rectangulară sunt confecționate dintr-o tijă circulară sau rectangulară în secțiune (fig. 19/9). Au formă dreptunghiulară, cu laturi puțin arcuite în exterior și dimensiunile de aproximativ 2,5 x 3 cm. Au fost descoperite la Hlincea-Iași,⁷³ Lucașeuca,⁷⁴ și Reciula.⁷⁵ Analogii găsim la Dinogetia-Garvăn, unde o cataramă identică apare în ultimul nivel de locuire (secolul al XII-lea).⁷⁶

Catarama cvasitriunghiulară au fost colectate exclusiv din complexe funerare ale necropolei Hansca-Limbari (M.2 - trei exemplare; M.7, M. 17, M.24, M. 43 - câte un exemplar).⁷⁷ Sunt confecționate dintr-o tijă circulară de fier. Baza pe care este plasat spinul, și el din fier, este lată de 2,5-3cm. Înălțimea cataramei este de circa 2,5 cm. Pentru acest tip de piese găsim analogii la Dunărea de Jos, unde sunt datate în secolul X-XII⁷⁸ dar și în materialele tichiilor negre, datate la sfârșitul secolului XI - prima jumătate a secolului al XIII-lea).⁷⁹

Catarama cvasicirculară au fost găsite în așezarea de la Lucașeuca (Gr.6) și necropola Hansca-Limbari⁸⁰ (M.7). Sunt confecționate dintr-o bară rectangulară sau triunghiulară în secțiune. O latură este dreaptă, iar celelalte formează o "arcadă". Piese asemănătoare sunt cunoscute la Dinogetia-Garvăn în straturile din

⁷² Citată după N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, ed. a II-a, îngrijită de V. Spinei, București, 1993, fig.13,4.

⁷³ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *op. cit.*, în SC/IV, VI, 1955, 3-4, p.691.

⁷⁴ I. Hâncu, *Poselenija...*, fig.14,3; 18,3.

⁷⁵ I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în AIM v 1985 g., p.219, fig.2,9.

⁷⁶ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.297, fig.171, 14.

⁷⁷ I. Hâncu, *Limbari...*, p.17-18, fig.7,1; 14,6,7; 20,3; 22,3; 23.

⁷⁸ I. Barnea, *op. cit.*, fig.171,21.

⁷⁹ S.A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov...*, fig.3,9; 4,4; 21,9; 25,6; 27,5-7.

⁸⁰ I. Hâncu, *Poselenija...*, fig.18,3; Idem, *Limbari...*, fig.22,4.

secolele X-XII.⁸¹ O altă datare dau materialele de pe râul Rosi, unde cataramele cvasicirculare sunt întâlnite frecvent ca inventar al complexelor funerare al tichiilor negre, datate la sfârșitul secolului XI - începutul secolului al XIII-lea.⁸²

Cataramele - verigi de fier de formă circulară sunt cele mai numeroase în regiunea cercetată. Au fost descoperite în componența inventarului funerar al cimitirelor de la Hansca-Căprăria⁸³ (M.66), Hansca-Limbari⁸⁴ (M.1, M.7, M.29, M.38), în straturile culturale de la Lucașeuca⁸⁵ și Molești.⁸⁶ Sunt confecționate dintr-o tijă circulară, groasă de 0,4-0,5 cm. Diametrul cataramelor-verigi variază între 2,5 și 3,5 cm (fig.19/8).

În interiorul M.24 de la Hansca-Căprăria⁸⁷ a fost descoperită o cataramă cu chenarul de forma unui arc depășind un semicerc. Obiecte asemănătoare se cunosc la Grădiște (Cimișlia),⁸⁸ Dinogetia-Garvăn⁸⁹ și pe Volga, unde apar în straturile culturale datate cu secolul al XI-lea.⁹⁰ La Sarkel-Belaja Veja aceste piese apar și în gropile funerare, datate cu a doua jumătate a secolului X.⁹¹

B. Prelucrarea aramei și a bronzului. Accesorii vestimentare.

Prelucrarea aramei și a bronzului și confecționarea unor podoabe, piese vestimentare, este o veche ocupație a populației locale. Dovadă concludentă în acest sens servește descoperirea în multe din așezările cercetate a unor creuzete și linguri pentru turnat metalul topit. Menționăm multitudinea și diversitatea de forme ale

⁸¹ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.297, fig.171,10.

⁸² S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig.1,3; 12,16; 20,4,5; 25,5.

⁸³ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.35, fig.33, 1-2.

⁸⁴ Idem, *Limbari...*, fig.6a,3; 22,6.

⁸⁵ Idem, *Poselenija...*, fig.14,2; 19,2-3.

⁸⁶ Cercetări I. Tentiuc.

⁸⁷ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.15-17, fig.11,2.

⁸⁸ T.G. Oboldșeva, *op. cit.*, p.35-48; Vezi și V. Spinei, *Realități etnice și politice...*, p.113, fig.50,8.

⁸⁹ I. Barnea, *op. cit.*, fig.171,6.

⁹⁰ S.A. Pletneva, *Ot kočevij k gorodam. Saltovo-Majatzkaja kul'tura*, Moskva, 1967, fig.46,2.

⁹¹ *Ibidem*.

acestor piese, găsite la Hansca,⁹² Ivancea II,⁹³ Molești,⁹⁴ Pohârnicieni-Petruha⁹⁵ etc. (fig. 20/1-9).

Până în prezent au fost descoperite cuptoare sau alte instalații specializate pentru topirea unor metale neferoase.⁹⁶ După unele date, această operație se făcea în interiorul cuptoarelor cu boltă. În prezent sunt cunoscute 13 creuzete-vase miniaturale, confecționate din lut în amestec abundent cu nisip, cu pereții verticali sau oblici și fundul plat, foarte groși, a căror utilitate este pusă în legătură cu topirea metalelor neferoase. La Hansca au fost descoperite șase creuzete întregi sau fragmentare, dintre care două în locuințe (L. 16 și L. 21).⁹⁷ Menționăm că în afară de creuzete au fost descoperite linguri masive de lut (Hansca,⁹⁸ Ivancea II⁹⁹ și Pohârnicieni-Petruha),¹⁰⁰ utilizate pentru turnarea metalelor neferoase (fig. 18/5; 20/1,3,6). Ele au fundul plat sau ușor curbat și sunt înzestrate cu un tub pentru înmănușare, de regulă de formă rectangulară în secțiune. O piesă identică a fost găsită și la Seliște.¹⁰¹ În afară de acestea, la Hansca,¹⁰² Dănceni¹⁰³ și Calfa¹⁰⁴ au mai fost descoperite părți ale

⁹² I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.171-177, fig.20,1; Idem, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.180, 186, fig.2,6; 11,9; Idem, *op. cit.*, în *AIM (1973 g.)*, p.185.

⁹³ I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în *AISPDPM*, p.141, fig.1,6; 2,10,12.

⁹⁴ Cercetări I. Tentiuc.

⁹⁵ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.44, fig.45a,3; 49a,7; 50a,2.

⁹⁶ Se pare că un atelier în care se prelucrau obiecte de podoabă din metale neferoase a fost descoperit în L.44 de la Dodești (Vaslui). Vezi D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone...*, p.110-111.

⁹⁷ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.180-186.

⁹⁸ *Ibidem*, fig.20,1.

⁹⁹ I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în *AISPDPM*, fig.1,6.

¹⁰⁰ I. Hâncu, *Poselenija...*, p.44, fig.60a,1; Idem, *Balkano-dunajskaia kul'tura lesostepnoj Moldavii v X-XIV vv.*, în *Očerki istorii kul'tury Moldavii*, Chișinău, 1971, p.140, fig.36.

¹⁰¹ I.A. Rafalovič, *Raskopki rannesrednevekovogo poselenija VI-VII vv. n.e. u sela Seliște*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.138, fig.13,4.

¹⁰² I. Hâncu, *Otčet o raskopkach na poselenii Hansca v 1965 g.*, Chișinău, 1966, în Arhiva IAIV; Idem, *Issledovanie srednevekovykh pamjatnikov u s. Hansca*, în *AO 1977 goda*, Moskva, 1978, p.470.

¹⁰³ V.A. Degarcev, O.V. Larina, G.I. Postică, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.128-129, fig.VIII, 8-9.

unor tipare mono- sau bivalve. Acestea sunt confecționate din piatră fină sau calcar, au formă rectangulară și serveau pentru turnarea unor podoabe sau cruciulițe pectorale (fig. 36/8,9). Analogii pentru aceste tipare găsim la Dinogetia-Garvăn, unde a fost descoperit un tipar monovalv din lut ars, pentru turnarea inelelor simple și un altul confecționat din piatră de calcar pentru turnarea cerceilor. Acestea aparțin straturilor datate în secolul al XII-lea.¹⁰⁵ La Pohârnicieni-Petruha, Ivancea II, Hansca, Proscureni și Mereșeuca au mai fost găsite bucăți de sârmă de aramă, plăci de bronz nituite, uni- sau bimetalice, confecționate de meșterii locali. Au mai fost descoperite și alte numeroase piese de aramă și bronz cu întrebuințare destul de variată: accesorii pentru îmbrăcăminte, piese de podoabă, obiecte de uz casnic. Nivelul actual de cunoștințe nu ne permite de a preciza cu destulă exactitate care dintre aceste piese erau confecționate pe loc, care erau turnate după modele împrumutate și care erau importate.

Prelucrarea lemnului. Despre evul mediu s-a vorbit pe bună dreptate ca despre o epocă a "civilizației lemnului". chiar dacă metalele au stat de fiecare dată pe primul loc în gospodăria umană. Plasate în mijlocul sau în vecinătatea unor masive suprafețe de păduri, așezările și oamenii care le locuiau aveau necesități stringente de lemn. Începând cu cele mai elementare unelte de muncă și până la cele sofisticate (război de țesut, mori de vânt și de apă), toate erau confecționate din lemn. Ca material de construcție lemnul s-a procurat și s-a prelucrat cu ușurință. În afară de faptul că a constituit aproape unicul combustibil pentru încălzirea locuințelor, lemnul era folosit și pentru finisarea unor materii prime și produse casnice (arderea vaselor de lut, topirea metalelor etc.

Cercetările arheologice sunt unicele în stare să ne indice, cel puțin parțial, uneltele și unele obiecte casnice care au fost utilizate în perioada vizată. Menționăm aici că este vorba în primul rând de unelte din fier, care, reieșind din analogii etnografice, puteau fi utilizate și pentru prelucrarea lemnului.

Cea mai importantă, dar și cea mai polifuncțională unealtă era toporul. S-a vorbit și cu alte ocazii despre raritatea descoperirii acestora în cadrul săpăturilor arheologice. În așezările de la est de

¹⁰⁴ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodișče...*, fig.66.

¹⁰⁵ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p.78, fig.38, 1-2.

Carpați au fost descoperite puține exemplare întregi de topoare. La Dodești,¹⁰⁶ Lucașeuca¹⁰⁷ și Hansca¹⁰⁸ au fost găsite lame de topor (fig. 16/16; 17/13). Se pare că fragmentul de lamă descoperit la Hansca-La Cordon aparține și el unui topor.¹⁰⁹ Topoare întregi au fost descoperite în complexele funerare ale unor necropole. Exemplarele din M.7 de la Hansca-Limbari¹¹⁰ și din M.1 de la Mateuți (Rezina)¹¹¹ au permis cunoașterea tipului de topor, utilizat în primele secole ale mileniului II (fig. 19/11). Acestea nu se deosebesc tipologic de topoarele din perioada anterioară. Uneltele vizate se caracterizează prin dimensiuni medii, ceafă rotunjită, având muchia circulară în secțiune și manșonul relativ scurt. Corpul toporului se prelungește direct din muchie, lama se lățește spre tăiș, prelungindu-se asimetric față de muchie, formând un călcâi. Tăișul este ascuțit pe ambele fețe ale lamei și pe verticală este dispus simetric față de muchie. Dimensiunile toporului de la Hansca sunt: lungimea - 20 cm, lățimea maximă a lamei - 7,5 cm, lungimea tubului de înmănșare - 3,5 cm. Un topor asemănător a fost descoperit la Pererâta.¹¹²

Menționăm că împreună cu toporul din M.7 de la Hansca-Limbari au fost descoperite un amnar rectangular și o cataramă cvasitriunghiulară, obiecte datate la sfârșitul secolului XI - prima jumătate a secolului XIII. Topoare asemănătoare apar în straturile din a doua jumătate a secolului XII - prima jumătate a secolului XIII de la Novgorod și sunt considerate de către B.A. Kolcin tipuri de tranziție cu găuri de înmănșare circulară în secțiune.¹¹³ La Bâtca Doamnei au fost descoperite topoare asemănătoare celor de la Hansca și Mateuți, în complexe datate cu o monedă de la sfârșitul secolului

¹⁰⁶ D.Gh. Teodor, *Continuitatea populațiilor autohtone...*, p.114, fig.62,3.

¹⁰⁷ Vezi nota 8 și 9; I. Hâncu, *Poselenija...*, p.22, fig.19,4.

¹⁰⁸ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.184 (unde este menționată descoperirea unei lame de la un topor de luptă ?).

¹⁰⁹ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*

¹¹⁰ I. Hâncu, *Limbari...*, p.52-55, fig.21,1.

¹¹¹ Idem, *Srednevekovyj mogil'nik Școala Nouă...*, p.102, fig.1,1

¹¹² Cercetări efectuate de P.P. Bârnea în anul 1966.

¹¹³ B.A. Kolcin, *Chronologija novgorodskich drevnostei*, în *Novgorodskij sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*, Moskva, 1982, p.161-164, fig.4.

XII.¹¹⁴ Analogiile aduse permit să constatăm că în perioada secolelor XI-XIII în spațiul est-carpatic era utilizat toporul cu manșon circular în secțiune și lamă nu prea lată. Se pare totuși că tipul de topor prezentat a fost utilizat mai frecvent în perioada celei de a doua jumătăți a secolului XII și în prima jumătate a celui următor.

O altă unealtă, care face parte din categoria instrumentelor cu utilizare polifuncțională, este așa-numita teslă. Menționăm că este extrem de dificil de a determina cu precizie modul de utilizare a unor unelte, nominalizate de cercetători când "teslă", când "săpăligă" sau chiar termenul hibrid "teslă-săpăligă", ultimul reflectând indecizia specialiștilor sau poate polivalența uneltei în discuție. Din cele câteva exemplare de tesle, le menționăm pe cele descoperite la Floreni, Dodești și Averești (Vaslui).¹¹⁵ Unealta descoperită la Hansca¹¹⁶ putea fi utilizată mai lesne pentru scobitul lemnului, decât în agricultură. Are tăișul îngust (lățimea de circa 3,5 cm) și curbat. Lungimea acestei tesle este de circa 10,8 cm și are manșonul prevăzut cu aripioare îndoite în contrasens din aceeași bucată de metal (fig. 16/17).

Sunt cunoscute și alte piese utilizate în lemnărie. Astfel, la Hansca a mai fost descoperit un sfredel, considerat greșit de către I. Hâncu drept ac mare.¹¹⁷ Este confecționat dintr-o tijă lungă de 17,5 cm. Un capăt este torsionat în formă de spirală și ascuțit. Cu acest burghiu se puteau face găuri cu diametrul de circa 0,8 - 0,9 cm. Capătul opus - mânerul, avea formă ovală în secțiune și era prevăzut cu un orificiu, care permitea să se introducă o tijă, cu ajutorul căreia se efectua rotirea în timpul lucrului. Un obiect asemănător, dar nu identic, lung de 29,5 cm, cu diametrul tijei de 0,8 cm, a fost descoperit în așezarea de la Rudî.¹¹⁸ Vârful era prevăzut cu o spirală puternic torsionată. Mânerul era îndoit în formă de coarbă, ceea ce facilita mișcarea de rotire a burghiului. La Molești a fost descoperită o

¹¹⁴ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique...*, p.430, fig.7,4,10,13,14.

¹¹⁵ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.77, fig.27,4,5,6; 28,5.

¹¹⁶ I. Hâncu, *Otčet ob archeologičeskich issledovanijach na poselenii Hansca v 1974 g.*, Chișinău, 1975, în Arhiva IAIV.

¹¹⁷ Idem, *op. cit.*, în *AIM (1972 g.)*, p.168, fig.10,6.

¹¹⁸ V.S. Bejlekci, N.P. Telnov, I.G. Vlasenko, *op. cit.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.175, fig.II,13.

piesă care în opinia lui G.F. Cebotarenco¹¹⁹ ar fi un cuțit de la un strung pentru prelucrarea lemnului. Ideea existenței unui astfel de instrument nu pare bizară, el fiind cunoscut în această perioadă în mai multe regiuni ale Eurasiei.¹²⁰ Cu siguranță că pentru prelucrarea obiectelor mai mici din lemn se utiliza pe larg cuțitul, descoperit în toate așezările cercetate.

Condițiile naturale nu permit, din păcate, păstrarea obiectelor din lemn, acestea putând fi întâlnite decât doar în stare carbonizată. În interiorul unor locuințe mistuite de flăcări de la Hansca au fost descoperite mai multe bucăți de lemn, resturi ale unor bârne, cu ajutorul cărora erau câptușiți pereții. Acestea purtau urme de tăiere cu ferăstrăul sau de cioplire cu toporul. Descoperirea unor resturi de găleți, banițe, linguri, mânere de lemn la Dinogetia-Garvăn prezintă doar unele din multitudinea de obiecte care erau confecționate de meșterii lemnari, tâmplari, dogari, rotari, butnari etc., existenți, sigur, și în așezările din spațiul cercetat de noi.

Olăritul. Printre categoriile arheologice cu posibilități mari de codificare a informației istorice un loc aparte îl deține ceramica. Începând cu anii '50 investigațiile de teren au pus la dispoziția cercetătorilor cantități apreciabile de material arheologic care, supus unei analize atente, este capabil să elucideze aspecte importante ale vieții economice a comunităților umane, ale interferențelor culturale, ale relațiilor de schimb cu popoarele limitrofe.¹²¹

Olăritul - una din cele mai vechi și importante ocupații ale omului, păstrătoare de vechi tradiții, dar și generatoare a noi procedee tehnice - permite, în cazul utilizării corecte a unor metode

¹¹⁹ G.F. Cebotarenco, *Raskopki na poselenii u s. Molesty...*, în AIM v 1979-1980 gg., p.187.

¹²⁰ I.A. Zakirova, *Kostoreznoe delo Bolgara*, în *Gorod Bolgar. Očerki remeslennoj dejatel'nosti*, Moskva, 1988, p.237.

¹²¹ M. Petrescu-Dimbovița, D.Gh. Teodor, V. Spinei, *Some Problems Concerning the History of Moldavia from the 10th until 14th Century*, în *Relation between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p.302 și urm.; V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.120-121; I. Hâncu, *Poselenija...*; Gh. Postică, *Glinjanaja posuda tzentral'noj Moldavii kontza I - načala II tysjačeletija n.e. kak istoričeskij istočnik*, Rezumatul tezei de doctorat, Moskva, 1988.

statistico-tipologice de cercetare, sesizarea etapelor evolutive și reconstituirea nivelului tehnologic. Cercetările efectuate la Lucașeuca V și Pohârnicieni-Petruha i-au permis lui I. Hâncu să facă o periodizare mai strânsă și o nouă clasificare a ceramicii, care, descoperită în complexe închise, bine ancorată cronologic, evidențiază anumite faze evolutive.¹²²

Pe baza unui amplu material etnografic, cules în vechile centre de olărie din Moldova de Est, I. Hâncu analizează tehnica de lucru și vechile forme de organizare a industriei olăritului. Toate acestea îi permit autorului să constate existența unor trăsături etnografice romanice în cultura materială a populației din spațiul carpato-nistrian, persistența unor forme ceramice preluate de către populația băștinașă romanizată din tradițiile ceramicii romane. Aceste trăsături, în opinia autorului, pot fi considerate oalele-borcan cu buza în formă de colac, cu corpul tronconic sau ovoidal, cu suprafața ornamentată cu linii sau benzi de linii incizate, trasate orizontal sau în formă de val. Tot de tradiție locală sunt considerate și oalele-borcan, care au pe buză o șanțuire pentru capac și cele cu buza înclinată.¹²³

În Moldova de Vest cercetările în general, dar și cele privind ceramica medievală au început aproximativ în aceeași perioadă cu cele din Moldova de Est, inițial fiind foarte mult influențate, la nivel interpretativ, de arheologia sovietică. Astfel, primele descoperiri ale unor așezări de la începutul mileniului al II-lea au fost interpretate sub aspect etno-cultural foarte evaziv, cu multă precauție, fără a le defini apartenența.¹²⁴

Concluzii interesante găsim în această perioadă în lucrările Mariei Comșa, în care este analizat materialul ceramic din așezările extracarpătice.¹²⁵ Pentru prima dată este abordată tranșant problema

¹²² Idem, *Selišče Lukaševka v XI-XV vv. (itogi raskopok 1957-1959 gg.)*, în *MIEA MSSR*, Chișinău, 1964, p.132-165.

¹²³ Idem, *Moldavskaja narodnaja keramika...*, p.62-66, 74-76.

¹²⁴ M. Petrescu-Dîmbovița și colab., *Șantierul Hlincea-Iași*, în *SCIV*, IV, 1953, 1-2, p.212 și urm.; Idem, în *SCIV*, V, 1954, 1-2, p.233 și urm.; Idem, în *SCIV*, VI, 1955, 3-4, p.687 și urm.

¹²⁵ M. Chișvasi-Comșa, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, în *SCIV*, IX, 1958, 1, p.73-89; M. Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-*

provenienței căldărilor de lut - o formă cu totul deosebită de vase, care și astăzi este mereu reluată.¹²⁶

Cercetările arheologice de la Răducăneni¹²⁷ (1959), Dănești¹²⁸ (1959 și 1974), Oltenești¹²⁹ (1969) și Brădicești¹³⁰ (1977-1980) au confirmat supozițiile făcute în perioada săpăturilor de la Hlincea-Iași (1952-1954) despre existența în partea centrală a Moldovei a unui strat cultural și a unor complexe de locuire și gospodărești datate în secolele XI-XII, a căror coloratură se deosebește de cele anterioare și posterioare doar din punct de vedere evolutiv. Acest strat cultural a fost încadrat inițial în așa-numita etapă "Răducăneni", pentru a-i fi atribuită până la urmă calificativul de "cultura Răducăneni".¹³¹ În lucrările cercetătorilor din Moldova de Est, materialele acestei perioade erau puse pe seama culturii balcanodunărene, departajată la rândul ei de două faze: timpurie (secolele X-

dunărene în secolele IX-XI (studiu preliminar), în SCIV, XIV, 1963, 1, p.107-122.

¹²⁶ P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X-XIII)*, în SCIV, VII, 1956, 3-4, p.421-439; Idem, *K voprosu o glinjanich kotlach na territorii RNR*, în *Dacia*, NS, VIII, 1964, p.249-251; Idem, *Din nou despre căldările de lut*, în P. Diaconu, *Recenzii și discuții arheologice*, I, Călărași, 1994, p.155-168; D. Gh. Teodor, *Câteva observații în legătură cu căldările de lut de la Răducăneni*, în SCIV, XIV, 1963, 1, p.197-205; V. Spinei, *Săpăturile de salvare de la Oltenești*, în *Carpica*, V, 1972, p.133-141; Idem, *Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum*, în *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten (Varia Archaeologica Hungarica)*, III, 1990, p.327-342; A. Lukacs, *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în SCIVA, 35, 1984, 4, p.320-330; Gh. Postică, *Glinjanye kotly na territorii Moldavii v rannesrednevkovyj period*, în SA, 1985, 3, p.227 și urm.

¹²⁷ D.Gh. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Răducăneni*, p.723-731; Idem, *Câteva observații...*, p.197-205.

¹²⁸ M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dănești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.56; V. Spinei, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X-XIII*, în *Hierasus '78*, Botoșani, 1980, p.224-225.

¹²⁹ V. Spinei, *Săpăturile de salvare de la Oltenești*, p.133-141.

¹³⁰ Săpături C. Ionomu.

¹³¹ M. Petrescu-Dîmbovița, D.Gh. Teodor, V. Spinei, *op. cit.*, p.302-303; V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală...*, p.173-174.

XII) și târzie (secolele XII-XIV).¹³²

Investigațiile de la Răducăneni, confirmate de cele de la Olteștești, Dănești și din alte localități, au adus noi și prețioase precizări cu privire la formele de locuire și unele caracteristici particulare ale culturii materiale.

Analiza materialelor arheologice a permis să fie evidențiate fazele evoluției culturii Dridu și a încheierii în această perioadă a procesului de cristalizare etno-culturală a poporului român.¹³³

Cercetările de mai târziu au confirmat și au conturat noi detalii cu privire la tipul de așezare și locuință, precum și la ocupațiile locuitorilor din aceste așezări. Astfel, evoluția fazei finale a culturii Dridu în momentul trecerii spre cultura Răducăneni, mai greu de sesizat din cauza lipsei unor deosebiri tranșante în aspectul culturii materiale, a fost depistată datorită unei analize meticuloase a materialului ceramic, prin evidențierea unor trăsături noi, care caracterizează un stadiu al evoluției târzii a unor aspecte culturale locale.¹³⁴ În acest sens confundarea unor materiale de tip Dridu (faza finală - etapa Epureni) cu cele de tip Răducăneni nu este neobișnuită, acestea evoluând spre o trecere firească într-un alt aspect cultural.

Cercetările din anii 70-80 au permis depistarea a numeroase noi monumente arheologice din secolele XI-XIII, care confirmă existența la est de Carpați a unei populații sedentare în condițiile pătrunderii în regiune a unor elemente nomade.

Dintre lucrările în care ceramica, ca sursă capabilă să reflecte anumite realități, este supusă unei analize mai minuțioase, menționăm studiile lui P. Diaconu,¹³⁵ D.Gh. Teodor,¹³⁶ V.Spinei,¹³⁷ M.

¹³² I. Hâncu, *Pamjatniki balkano-dunajskoj kul'tury...*, p.127-150.

¹³³ I. Nestor, *Les données archéologique et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, III, 1964, 3, p.383 și urm.; D.Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV*, XIX, 1968, 2, p.227 și urm.

¹³⁴ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.112-117; Idem, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, în *ArhMold*, XI, Iași, 1987, p.164-166.

¹³⁵ P. Diaconu, *Problema originii ceramicii Dridu*, în *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p.121-129.

¹³⁶ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.166-167.

Comșa,¹³⁸ E. Busuioc¹³⁹ ș.a. Pornind de la tehnica de lucru, compoziția pastei, forma vaselor, ornamentarea și alte caracteristici ale ceramicii, V. Spinei evidențiază în olăria din secolele XI-XII din așezările din partea centrală a Moldovei câteva tipuri de vase, fiecare din ele dispunând de subtipuri: oalele-borcan, căldările de lut și castroanele.¹⁴⁰

Una dintre lucrările speciale consacrate analizei ceramicii este "Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu", aparținând lui Gh. Postică. Utilizând cele mai noi metode de prelucrare a materialului arheologic, autorul face o temeinică clasificare și o sistematizare rigidă a ceramicii din așezarea medievală de la Hansca.¹⁴¹

În cele ce urmează ne-am propus să analizăm materialul ceramic și să încercăm să urmărim evoluția diferitelor categorii și tipuri de vase datate în secolele XI-XIII din Moldova, pornind atât de la rezultatele referitoare la perioada imediat anterioară cât și a celor din perioada vizată, utilizând, bineînțeles, și materialele propriilor investigații.

Pentru realizarea scopului propus am studiat materialele și colecțiile ceramice din diferite institute și muzee din Republica Moldova și România. Am avut posibilitatea de a cerceta materialele săpăturilor din diferiți ani de la Hlincea-Iași, Răducăneni, Oltenești, Dănești, Brădicești, dar și cele de la Rudi, Alcedar, Echimăuți, Ivancea II, Brănești III, Brănești X și XIII, Lucașeuca V, Pohârnicești-Petruha, Scoc, Mășcăuți, Hansca și Logănești. La acestea s-au adăugat loturile de materiale provenind din propriile cercetări de la Durlești-Valea Babei, Durlești-La Vie și Molești.

Caracterul local al ceramicii este confirmat în primul rând de

¹³⁷ V. Spinei, *Considerații cuprivire la populația locală...*, p.181-189; Idem, *Moldova...*, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.120-121.

¹³⁸ M. Comșa, *Cu privire la evoluția...*, p.107-122.

¹³⁹ E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, p.7-12.

¹⁴⁰ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.121.

¹⁴¹ Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994, 238 p.

descoperirea în zonă a unor *ateliere* pentru confecționarea olăriei. Pentru această categorie de amenajări menționăm semibordeiele de la Hansca LT.5, LH. 7B, LP. 204 și LA.8 de la Durlești-Valea Babei, care, atât prin materialele descoperite în interior, cât și a celor găsite în imediata apropiere, ne vorbesc despre utilizarea lor. Majoritatea au dimensiuni și forme identice cu ale locuințelor. Sunt rectangulare, tinzând spre forma pătrată, au colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite și adâncimea variind de la 1,0 la 1,4 m.

Groapa atelierului T.5 de la Hansca (fig. 7/1) avea în colțuri gropi pentru stâlpi.¹⁴² Construcțiile identice de la Durlești-Valea Babei (LA.8)¹⁴³ și de la Hansca (H.7B) aveau gropi pentru stâlpi în partea centrală.¹⁴⁴ Se pare că unele din aceste amenajări erau utilizate și în calitate de locuință. Despre aceasta ne mărturisește cuptorul scobit în unul din colțurile locuinței-atelier de la Durlești-Valea Babei și în peretele de vest al locuinței-atelier T.5 de la Hansca.

Multitudinea de materiale descoperite în interior ne vorbește despre utilizarea acestor construcții pentru confecționarea și arderea ceramicii. Astfel, în majoritatea din ele au fost descoperite grămjăjoare de lut pentru olărie, amestecat cu scoici pisate, iar în unul din colțurile LA.8 de la Durlești-Valea Babei și o grămjăjoară de scoici pisate.

Atelierul locuință de la Hansca (T.5) avea în plan formă rectangulară cu laturile de 4,1 x 3,0 x 4,4 x 3,3 m. Adâncimea gropii construcției atingea circa 1,1 m de la nivelul actual de călcare. În colțuri au fost descoperite patru gropi de stâlpi cu diametrul de 20-25 cm, adâncite la 15 cm în podea. În partea de sud-est a locuinței se afla o groapă în formă de "T", cu dimensiunile 95-135/165 cm, adâncă de 25-34 cm, cu pereții oblici, îngustându-se spre fund. În partea centrală a construcției era amplasată o vatră simplă, ovală, cu dimensiunile de 85/90 x 70-75 cm, arsă la circa 4-5 cm.¹⁴⁵ În peretele de est a fost descoperit un cuptor cotlonit, pentru construcția căruia a fost cruțat un bloc de lut viu. Cuptorul de formă ovală este săpat

¹⁴² N. Telnov, G.F. Cebotarenco, *Gončjarnaja masterskaja s poselenija u sela Gansk*, în SPDRM, Chișinău, 1988, p.72-76.

¹⁴³ I. Tentiuc, *Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni na teritorii SSR Moldova*, în AEIM, 1990, p.71.

¹⁴⁴ I. Hâncu, *Otčet o polevych rabotach...*, p.11-13.

¹⁴⁵ N. Telnov, G.F. Cebotarenco, *Gončjarnaja masterskaja...*, p.72-76.

parțial și în peretele locuinței și are dimensiunile vetrei de 65 x 30/45 cm. Bolta este ridicată cu circa 25 cm deasupra vetrei. În peretele de vest a fost descoperit un cuptor cu grătar, în fața căruia a fost cercetată o groapă adâncă de 75 cm. Pereții camerei de ardere a cuptorului s-au păstrat la înălțimea de 20-30 cm. În plan ea avea formă circulară cu diametrul de 70 cm. Camera de foc, piriformă, cu dimensiunile de 1,1 x 1,55 m avea bolta înălțată cu 50 cm deasupra vetrei. Grătarul perforat, gros de 45 cm, avea 6 găuri, 5 plasate radial, iar a șasea fiind dispusă în partea centrală a platformei. Diametrul găurilor nu depășea 11 cm. Gura de acces a cuptorului dădea în interiorul semibordeiului, de unde era alimentată camera de foc.¹⁴⁶

La Durlești-Valea Babei cuptorul cu grătar a fost descoperit la distanța de 4 m de locuința atelier. Cantitatea mare de fragmente ceramice descoperite în interior, prezența lutului de olărie, a scoicilor pisate, pregătite pentru utilizare, a fusaiolelor, cuțitașelor de fier și perforatoarelor de os descoperite în toate cele patru locuințe atelier de la Hansca și Durlești-Valea Babei sunt mărturii grăitoare că aceste construcții au fost utilizate și ca locuințe, iar ocupația principală a locatarilor era olăria. Cuptorul scobit în unul din pereții locuinței confirmă ipoteza emisă, iar cuptorul cu grătar, a cărui gură era săpată în alt perete ne sugerează ideea că proprietarii acestor gospodării la un moment dat și-au transformat locuința în atelier meșteșugăresc.

C. *Cuptoare de ars ceramica*. În afară de ateliere meșteșugărești, înzestrate cu cuptoare de ars ceramica, au mai fost cercetate în partea centrală a spațiului vizat mai multe cuptoare de ars ceramică descoperite izolat, atestate la Brănești III,¹⁴⁷ Durlești-La Vie,¹⁴⁸ Durlești-Valea Babei,¹⁴⁹ Hansca,¹⁵⁰ Molești¹⁵¹ și Logănești.¹⁵²

¹⁴⁶ Ibidem, p.74.

¹⁴⁷ P.P. Bârnea, *K voprosu o keramike galitzkogo tipa na territorii Moldavii*, în *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chișinău, 1969, p.93-96, fig.2.

¹⁴⁸ I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *Raskopki proizvodstvennykh kompleksov na pamjatnike La Vie bliz Durlești*, în *AIM v 1986 g.*, Chișinău, 1992, p.223-228, fig.1.

¹⁴⁹ I. Tentiuc, în *AEIM*, 1990, p.72.

Reieșind din particularitățile constructive, acestea pot fi divizate în: 1) cuptoare cu grătar și 2) cuptoare simple.

Cuptoare simple, fără grătar, apar în spațiul cercetat în secolele V-VII, fiind utilizate până către mijlocul mileniului II. Acestea au în plan formă circulară sau ovală, cu dimensiunile de până la 1,0-1,2 m. Diametrul celui mai mic cuptor, pe vatra căruia au fost descoperite fragmente ceramice, are 45 cm (Durlești-Valea Babei), iar a celui mai mare - 1,4 m (Logănești). În afară de cuptoare de formă circulară și ovală, la Durlești-La Vie a fost cercetat un cuptor cu vatra de formă aproape triunghiulară, în plan având laturile de 95 x 90 x 90 cm.¹⁵³ De obicei, cuptoarele sunt săpate în pământ viu, dar niciodată nu întrec nivelul de 100 cm adâncime, chiar și atunci când sunt construite în panta dealului. Pereții și bolta sunt luate cu pastă de lut în amestec cu mult nisip. Bolta fără gaură pentru tiraj este înălțată deasupra vetrei până la 40-50 cm. Vatra orizontală formează de multe ori lângă gură un prag sau o suprafață oblică, care depășește cu 5-10 cm nivelul propriu-zis al vetrei. Gura, lată de până la 30-50 cm, este boltită și înaltă de până la 30-40 cm.

În plan constructiv, prezintă interes cuptorul simplu de la Logănești, unul din cele mai mari. Vatra orizontală este ridicată la mijloc și formează o suprafață circulară, în jurul căreia constructorul a făcut o șanțuire lată de 35 cm. Se pare că în felul acesta olarul a rezolvat problema jăratecului din cuptor, care după arderea lemnului era tras în această șanțuire, pentru a așeza pe platoul circular din centrul construcției vasele pentru ardere.¹⁵⁴

Prezența în interiorul complexelor a fragmentelor de căldări de lut permit datarea acestei construcții cu secolele XI-XIII. Menționăm

¹⁵⁰ I. Hâncu, *Otčet o polevych rabotach...*, p.11-13, fig.IX; N. Telnov, G.F. Cebotarenco, *op. cit.*, p.72-76; Gh. Postică, *Rezultatele investigațiilor arheologice...*, p.36.

¹⁵¹ G.F. Cebotarenco, *Raskopki na poselenii u s. Molești Kutuzovskogo rajona*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, Chișinău, 1983, p.183-193, fig.1; Idem, *Issledovanija na rannesrednevekovom poselenii Molești I*, în *AIM v 1985 g.*, Chișinău, 1990, p.229-239, fig.1,2.

¹⁵² G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *Issledovanija južnoslavjanskòj ekspeditzii v 1979 g.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, p.90, fig.1,2.

¹⁵³ I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *op. cit.*, p.224, fig.1,2.

¹⁵⁴ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *op. cit.*, fig.1,2.

că un cuptor asemănător, însă datat într-o perioadă mai târzie a fost cercetat la Suceava.¹⁵⁵

Reapariția cuptoarelor cu grătar în așezările de la est de Carpați este datată în general la sfârșitul mileniului I - începutul mileniului al II-lea.¹⁵⁶ Se observă o coexistență a acestora și a cuptoarelor simple boltite, însă este greu de vorbit despre o prevalare a unui sau altui tip, acestea utilizându-se în egală măsură în primele secole ale mileniului al II-lea. Unii cercetători tind să creadă că, mai simple din punct de vedere constructiv, cuptoarele fără grătar ar putea, totuși, să se mențină și în perioadele mai târzii ale evului mediu.

Până în prezent, în teritoriile de la est de Carpați au fost cercetate 21 de cuptoare cu grătar. Trei dintre ele, datate în secolul X - începutul secolului al XI-lea, apar în straturile culturii Dridu¹⁵⁷ (Bogatoe, Epureni, Țuțcani). În general, cuptoarele cu grătar sunt săpate destul de adânc în pământ, de multe ori până la 1,5 - 2,0 m adâncime. Ele sunt constituite din două camere dispuse pe verticală - camera de ardere a vaselor, de formă tronconică în secțiune și circulară sau ovală în plan, prevăzută cu un grătar perforat, și camera de foc, care se sprijină pe pereții acesteia. Camera de foc întrece, de regulă, dimensiunile camerei de ardere. Până în prezent se cunosc două tipuri de cuptoare de ars ceramică prevăzute cu grătar: a) cuptoare cu grătarul sprijinit pe pereții camerei de foc și b) cuptoare cu grătarul sprijinit pe un perete median construit (cruțat) pe mijlocul camerei de foc.

Primul tip (fig. 7/3,4,6) cel mai reprezentativ în spațiul carpato-nistrian, este atestat prin complexe descoperite la Hansca - 3 cuptoare, Durlești-La Vie - 2, Durlești-Valea Babei - 2, Molești - 9 și Rudi - 1. Marea lor majoritate au camera de ardere a vaselor de

¹⁵⁵ E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, fig.28,2.

¹⁵⁶ Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei...*, p.92-105.

¹⁵⁷ D.Gh. Teodor, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, p.145-146 și nota 6; A.T. Smilenko, A.A. Kozlovskij, *Poselenija u sel Šabo i Bogatoe Odesskoj oblasti*, în *Dnestro-Dunajskoe mezhdureč'e v I - načale II tys.n.e.*, Kiev, 1987, p.112, fig.11; Idem, *Raskopki v Nižnem Podunav'e*, în *AO 1984 goda*, Moskva, 1986, p.217.

formă circulară în plan, cu diametrul variind între 90 și 130 cm și conică în secțiune. Este greu de determinat înălțimea acestei camere, distruse de fiecare dată în partea de sus de lucrările agricole, însă se pare că inițial ea atingea circa 80-90 cm.

Grătarul, de cele mai multe ori cruțat din lut viu, acoperit cu un strat de pastă lutoasă cu mult nisip, este prevăzut cu câteva orificii, dintre care unul central și celelalte (de la 4 la 7) dispuse radial în jurul acestuia, mai aproape de pereții camerei. Forma orificiilor este de regulă circulară, cu diametrul variind între 6 x 10 și 10 x 14 cm. Grosimea plăcii grătarului variază și ea de la 20 la 40 cm, fiind mai subțire în partea centrală și lângă gura de foc, și mai groasă către pereți. Camera de foc, de formă circulară, mai rar ovală, are diametrul de 1,0 - 1,4 m și întrece ca mărime pe cea de ardere. Înălțimea ei ajunge până la 30-40 cm. Este prevăzută cu o gură de foc înaltă de 20-25 cm și lată de circa 45-55 cm și este legată printr-un gang mic de groapa de acces.

Al doilea tip de cuptor cu grătar (fig.7/7) este reprezentat de instalația descoperită în incinta așezării de la Brănești III.¹⁵⁸ Acesta avea camera de ardere a vaselor de formă circulară cu dimensiunile de 1,1 x 1,3 m, pereții fiind practic distruși, păstrându-se doar până la înălțimea de 20 cm. Grătarul, făcut din lut amestecat cu paie, era relativ subțire, grosimea nedepășind 10-14 cm, fiind prevăzut cu zece perforații circulare, cu diametrul de 10 cm. El se sprijinea pe un perete median, lung de 110 cm, gros de 25 cm și înalt de 35 cm, care împărțea camera de foc în două compartimente. Prima despărțitură a camerei de foc era lungă de 100 cm, lată de 35 cm și înaltă, sub grătar, de 35 cm. A doua avea lungimea de 90 cm, lățimea 40 cm și înălțimea 32 cm.

Menționăm că, camerele de jos erau legate de cea de sus printr-un grătar cu număr diferit de perforații: 6 și 4. Gura de foc a cuptorului, lungă de 25 cm și înaltă de 32 cm avea lățimea de circa 75 cm și dădea în groapa de acces de formă ovală. Ultima avea adâncimea de 65 cm și dimensiunile de 2,25 x 2,05 m în partea de sus și 1,7 x 2,15 în partea de jos, diferența datorându-se pereților înclinați către fund.

Cuptoarele de ars ceramică, în special cele cu două camere, își

¹⁵⁸ P.P. Bârnea, *K voprosu o keramike...*, p.93-97, fig.2.

gădesc multiple analogii în Dobrogea la Păcuiul lui Soare,¹⁵⁹ Ostrov,¹⁶⁰ Capidava,¹⁶¹ Nufărul,¹⁶² și Isaccea¹⁶³: în Muntenia, Oltenia și Banat la Radovanu,¹⁶⁴ Mărăcinele,¹⁶⁵ Verbița,¹⁶⁶ Rumetea Mare¹⁶⁷ ș.a.

Inventarul ceramic descoperit în așezările și necropolele din secolele XI-XIII poate fi divizat în ceramică locală și ceramică de import.

Ceramica locală. Încercând o clasificare a materialului ceramic de factură locală,¹⁶⁸ am avut în vedere mai multe metode de clasificare și sistematizare a acestuia, începând cu cele tradiționale și terminând cu cele mai sofisticate, care utilizează tehnica de calcul pentru analiza formală. În ceea ce ne privește, am adoptat, cu unele abateri impuse de scopul lucrării, metoda de clasificare elaborată de Gh. Postică.¹⁶⁹

Pornind de la materialele cercetate, am stabilit următoarea ierarhie tipologică a materialului ceramic din perioada vizată, tipologie care este utilizată astăzi de majoritatea cercetătorilor români și

¹⁵⁹ S. Baraschi, *Un cuptor de ars oale la Păcuiul lui Soare*, în SCIV, XXV, 1974, 3, p.461-472.

¹⁶⁰ S. Baraschi, T. Papasima, *Un cuptor de ars oale din secolele IX-X de pe dealul Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanța)*, în SCIV, XXVIII, 1977, 4, p.591-595.

¹⁶¹ Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu, *Capidava*, I, București, 1958, p.247.

¹⁶² Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Un cuptor medieval de ars ceramica descoperit la Nufărul, jud. Tulcea*, în SCIVA, 42, 1991, 1-2, p.57-74 (este datat în secolul al XII-lea).

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ M. Comșa, *Töpferei aus dem 10.Jh. Bei Radovanu*, în ArchPolski, XVI, 1971, 1-2, p.385-399.

¹⁶⁵ D. Toropu, *Romanitatea târzie și strătomânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p.153-154, pl.20.

¹⁶⁶ D. Berciu, *Săpăturile de la Verbița (s. Plenița, reg. Craiova)*, în *Materiale*, VI, București, 1959, p.92.

¹⁶⁷ L. Marghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p.104-107, fig.12.

¹⁶⁸ Materialul ceramic de import a fost inclus în subcapitolul "Comerțul și circulația monetară". Vezi inf p.123-126.

¹⁶⁹ Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei...*, p.14-51.

străini.

Astfel, pornind de la tehnica modelării vaselor în regiunile de la est de Carpați, au fost evidențiate pentru secolele XI-XIII două *grupe* mari ceramice: A) ceramica modelată la roata cu turație medie și B) ceramica executată la roata cu turație lentă, ultima prezentând practic o excepție, fiind descoperită doar în câteva locuințe și gropi menajere din așezarea de la Hansca.

Următoarea treaptă ierarhică a ceramicii - *categoria*, este evidențiată în dependență de *asortimentul* vaselor (oale-borcan, căldări de lut, străchini, tipsii, opaițe, capace etc.).

Tipul a fost stabilit în baza determinării formei și a proprietăților vaselor, acestea fiind cele mai stabile caracteristici ale ceramicii, determinate de tradițiile existente în sânul anumitor comunități umane.

Parametrii cantitativi ai ceramicii au fost determinați prin calcule, iar parametrii calitativi (formele vaselor) au fost evidențiați vizual. S-a observat că parametrii cantitativi pot trece în parametrii calitativi atunci când de exemplu, corelând înălțimea corpului vasului cu diametrul lui maxim, evidențiem *subtipurile* unor oale borcan (scunde și înalte). Menționăm însă că toate determinările noastre, inclusiv calculele matematice, sunt relative și depind de categoria vaselor analizate. Determinant în clasificarea noastră este tipul, care reprezintă, după cum am văzut, forma vaselor. Fiecare tip și subtip înglobează în sine mai multe variante, evidențiate în urma analizei formelor buzelor și a ornamentului ceramicii.

A. *Ceramica modelată la roata cu turație medie*. Este cea mai reprezentativă în complexe din perioada nominalizată. Modelată dintr-o pastă lutoasă, ea conține ca degresanți de cele mai multe ori nisip, scoici pisate, pleavă, calcar, mai rar - mică și cioburi pisate.

Vasele sunt făcute cu multă iscusință, formele sunt relativ simetrice. Arderea este oxidantă, suprafața este roșie-portocalie, brun-roșietică sau brun cenușie cu pete negre. În spărtură are culori stratificate, miezul fiind deseori negricios, iar exteriorul întrunind o întreagă gamă de nuanțe.

Utilizarea nisipului, scoicilor și a șamotei ca ingrediente face suprafața pereților zgrunțuroasă, aspră la pipăit, însă acoperirea vaselor cu angobă le schimbă aspectul exterior. Pereții sunt relativ subțiri. Grosimea lor depinde, de obicei, de dimensiunile vasului,

variind de la 0,5-0,7 cm pentru cele de până la 20 cm înălțime și pînă la 0,8-1,0 cm pentru vasele care depășesc acești parametri. Marea majoritate a vaselor din această grupă ceramică are pereții acoperiți cu ornament incizat.

Din punct de vedere al utilizării, reieșind din aspectul exterior al formei, distingem mai multe categorii de vase: I. oale-borcan; II. căldări de lut; III. străchini; IV. ulcioare; V. tipsii; VI. opaițe.

I. *Oalele-borcan* sunt cele mai numeroase. În funcție de curbura buzei, înălțimea gâtului, proeminența umerilor, arcuirea corpului, diametrul gurii în raport cu diametrul fundului, distingem două tipuri de vase de acest fel: 1) oale-borcan tronconice: 2) bîrcane ovoidale, care în dependență de înălțimea corpului pot fi: a) scunde; b) zvelte, alcătuind în felul acesta subtipuri.

I.1.a. *Oalele-borcan tronconice-scunde* (fig. 27) au înălțimea variind între 10 și 14 cm, diametrul maxim plasat în partea superioară a înălțimii la nivelul celei de a treia sau chiar a patra parte a corpului. Au gura largă și fundul relativ îngust, cu toate că pot fi întâlnite variante unde fundul este relativ larg sau foarte îngust. Cât privește buzele vaselor de această formă, ele pot fi: înclinate cu marginea subțiată; arcuite în exterior cu marginea rotunjită sau tăiată; înclinată cu șanțuire pentru capac; răsfrântă, cu nervură în exterior; răsfrântă cu marginea de grosime uniformă cu cea a pereților sau puțin îngroșată; răsfrântă orizontal, cu marginea de grosime uniformă cu cea a pereților sau subțiată și întoarsă în interior, formând o variantă a buzelor cu șanțuire pentru capac; buze verticale sau puțin înclinate, cu marginea tăiată, uneori rotunjită.

Borcanele acestui subtip au umerii ridicați, uneori chiar proeminenți. Cât privește ornamentul, marea majoritate a vaselor au pereții acoperiți cu incizii care cuprind aproape toată suprafața corpului, executate, cu pieptenele sau cu ajutorul unui bețișor, înainte de ardere. Cel mai frecvent motiv este compus din linii orizontale simple, distanțate între ele sau grupate în bandă, linii văluroase simple sau grupate câte 2-4. În dependență de grosimea bețișorului sau dinții pieptenului, canelurile incizate pot fi înguste sau mai late, iar în funcție de efortul olarului - mai adâncite sau abia sesizabile. Liniile ondulate, singulare sau grupate, de cele mai multe ori sunt dispuse pe gâtul sau pe umerii vaselor deasupra unui câmp de linii orizontale, care acoperă aproape în întregime pereții vaselor.

Dacă ornamentul executat cu pieptenele cu dinții ascuțiți sau bonți acoperă cea mai mare parte a corpului vasului, ornamentul în formă de caneluri formează linii situate de cele mai multe ori la o anumită distanță una față de alta, uneori grupate, dar de cele mai multe ori neregulate, fiind observată străduința sau neglijența meșterului. Multe vase au în partea superioară, pe umeri sau pe gât, aplicate alveole, crescături, mai rar linii sau benzi de linii scurte oblice, executate deasupra sau peste câmpul de linii orizontale incizate.

În unele cazuri suprafața borcanelor a fost ornamentată cu ajutorul așa-zisei "roțițe dințate", care lasă pe pereții vaselor imprimeuri în formă de gropițe rectangulare sau triunghiulare.

Una din trăsăturile caracteristice ale vaselor din perioada cercetată, constituind însă o continuare a tradițiilor olăritului din perioada anterioară, este prezența pe multe funduri de vase a semnelor în relief, numite "mărci de olar". Ele au fost descoperite în așezările de la Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca V și Molești. Semne în relief au fost observate și pe unele funduri de oale-borcan de la Răducăneni și Brădicești.

Calcululele efectuate de către Gh. Postică în procesul studierii colecției ceramice de la Hansca au stabilit că doar 10% din oalele-borcan purtau semne în relief. La Pohârnicieni-Petruha și Lucașeuca proporția vaselor cu mărci de olar este mai mică. Astfel, de exemplu, în L.2 de la Pohârnicieni-Petruha din 112 funduri de vase, purtau ștampile doar nouă, adică 8,03%,¹⁷⁰ iar în L.3 din 200 funduri 30 aveau semne în relief.¹⁷¹ În această așezare, din cele peste 7000 fragmente ceramice, urme de semne în relief au fost descoperite doar pe 47 funduri de vase.

În așezarea de la Brănești XIII, din 124 fragmente de funduri de vase, ștampile au fost depistate doar pe trei, adică pe 2,41 %¹⁷² Neînsemnat este numărul de ștampile și în așezările de la Răducăneni și Brădicești. La Răducăneni au fost descoperite semne în relief pe trei funduri de oale-borcan din L.1, iar la Brădicești a fost interceptat un singur fragment ceramic cu ștampilă. Aceeași situație o găsim la Molești și la Durlești-Valea Babei.

¹⁷⁰ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv...*, p.36.

¹⁷¹ *Ibidem*, p.38.

Au fost descoperite următoarele tipuri de semne în relief: un cerc simplu sau două-trei cercuri concentrice; cruce înscrisă într-un cerc sau în mai multe cercuri concentrice; cruce simplă (latină) sau cu 12 colțuri: cruce plasată pe un postament triunghiular cu vârful în sus ("pomul vieții"-?); semilune, roțițe cu spițe; "stele" sau raze dispuse radial.

Spre deosebire de așezarea de la Dinogetia-Garvăn, în așezările din partea centrală a Moldovei nu au fost descoperite semne în relief care ar aminti rune. Cele mai răspândite sunt semnele în relief în formă de cercuri simple sau de cercuri concentrice. Acestea se întâlnesc la Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca și Răducăneni, după care urmează cele care reprezintă semnul crucii în diferite variante. Mai rare sunt "roțițele" formate din două cercuri concentrice unite între ele cu linii dispuse radial, atestate la Hansca și Pohârnicieni-Petruha. La Brădicești ștampila depistată constă din linii reliefate dispuse radial pe fundul vasului. Nu vom încerca să dezlegăm rostul acestor semne în relief, care par să fie, după cum s-a opinat, simple ștampile de olar, a căror semnificație era să protejeze vasele pe toată durata confectionării și utilizării lor.

Revenind la oalele tronconice scunde, menționăm că ele au fost descoperite la Hansca, în LH.66, datată în secolul al X-lea - începutul secolului XI, și în LH.31, LH.62, LH.5, datate în secolele XI - începutul secolului al XII-lea, dar și la Răducăneni, unde au fost găsite în complexe de la mijlocul secolului al XI-lea - secolul al XII-lea.¹⁷³ Tipuri asemănătoare de borcane sunt prezente și la Dinogetia-Garvăn, unde autorii cercetărilor le datează în secolul al X-lea - mijlocul secolului al XII-lea, întâlnindu-se însă și în complexe datate în secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea.¹⁷⁴

Menționăm existența anumitor similitudini a acestui tip ceramic cu unele forme de vase de la Epureni, așezare datată în secolul al X-lea - prima jumătate a secolului al XI-lea.¹⁷⁵ Exemplele evocate atestă durata lungă de utilizare în partea centrală a Moldovei a vaselor tronconice scunde.

I.1.b. Vasele tronconice zvelte (înalte) (fig. 28) au diametrul

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, fig.13,1.

¹⁷⁴ M. Comșa, în *Dinogetia*, I, fig.123,8.

¹⁷⁵ D.Gh. Teodor, *Așezarea feudală timpurie de la Epureni...*, fig.10,6.

maxim plasat, de asemenea, în partea superioară, la nivelul celei de a treia sau a patra părți a înălțimii corpului, care atinge circa 15-22 cm. Borcanele acestui subtip au gura largă și fundul relativ îngust. Întâlnindu-se și vase care au ambele extremități înguste. Oalele borcan au buzele înclinate sau răsfrânte în afară și îngroșate. uneori cu o nervură proeminentă în exterior. Pereții, în special umerii sunt acoperiți cu ornament incizat, aplicat de regulă cu un bețișor bont, cu ajutorul căruia se formează striuri mai mult sau mai puțin late. Nu sunt rare nici vasele ornamentate cu pieptenele.

Borcanele tronconice înalte au fost descoperite la Pohârnicieni-Petruha în L.3, Mășcăuți, Molești (L.65, L.99), date în secolele XI-XII. La Hansca asemenea vase au fost depistate în LH.14, LH.19, LH. 31, LH. 45, date în secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea. Dominând în secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea, această formă se întâlnește și în complexe mai târzii. Astfel, le găsim în LH.30 și LH. 35, date la Hansca de către I. Hâncu și Gh. Postică în secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea

I.2 Oalele borcan de formă ovoidală (fig. 29/2-3,2) au diametrul maxim al corpului mai sus de mijloc și au umerii aplauzați. Ca și în cazul vaselor tronconice, au fost evidențiate două subtipuri, determinate de înălțimea lor: a) scunde și b) zvelte.

I.2.a. Borcanele ovoidale scunde au diametrul gurii și al fundului îngust sau relativ îngust. Buzele vaselor sunt arcuite în afară sau răsfrânte cu marginea de grosime uniformă cu cea a pereților sau îngroșată în formă de colac. Mult mai rare pentru acest subtip sunt vasele care au buza cu șanțuire pentru capac. Ornamentul este format din linii incizate orizontale sau ondulate, deasupra cărora, pe umerii vasului, sunt trasate creștături oblice câte două-trei în bandă.

Au fost descoperite în complexe închise la Molești, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca, Brănești Xlii ș.a. La Hansca borcanele ovoidale scunde apar în LH.54 (datată în secolul al X-lea - primul sfert al secolului al XI-lea) și în LH.26, atribuită secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea.

I.2.b. Borcanele ovoidale zvelte au de asemenea diametrul plasat puțin mai sus de jumătatea înălțimii corpului. Înălțimea lor variază între 15 și 30 cm. Unele exemplare ale acestui subtip ating circa 35-40 cm înălțime. Au gâtul lung de 5-7 cm și îngust, iar diametrul gurii de 6-11 cm. Dimensiunile unor vase, cu preponde-

rență de la Pohârnicieni-Petruha, pot fi incluse în categoria chiupurilor (pifoselor) pentru păstrarea cerealelor sau ale altor produse alimentare. Fundul acestor vase este relativ îngust. Ornamentul nu prezintă o prea mare varietate, predominând liniile incizate orizontal, asociate cu benzi de linii ondulate plasate pe umeri.

Borcanele ovoidale înalte au fost descoperite la Răducăneni,¹⁷⁶ Pohârnicieni-Petruha, Brănești, unde sunt date în secolele XI-XII. La Hansca vase de acest subtip au fost găsite în LH.54, datată în secolul al X-lea - mijlocul secolului al XI-lea. Se pare că unele vase din cuptorul nr.7 de la Epureni pot fi încadrate în această subdiviziune, fiind date aici de către D.Gh. Teodor în secolul al X-lea - prima jumătate al secolului al XI-lea.¹⁷⁷

Analiza oalelor-borcan incluse în tipurile vizate mai sus indică pentru ele cu preponderență trei variante de buze: arcuite în afară, de grosime cu cea a pereților, cu marginea rotunjită sau tăiată oblic: răsfrânte, cu marginea de grosimea pereților sau puțin îngroșate: răsfrânte orizontal și îngroșate în formă de colac. Ceva mai rar se întâlnesc borcanele cu buza cu șanțuire pentru capac. Spre exemplu, la Pohârnicieni-Petruha, în LH.2 din 149 fragmente de buze 61, adică 40,9% erau arcuite în afară și puțin îngroșate: 38, ceea ce constituie 25,5% erau răsfrânte orizontal și îngroșate în formă de colac: 26, adică 17,4% erau răsfrânte cu marginea având o nervură profilată: 23, adică 15,4% erau înclinate în afară, cu sau fără șanțuire pentru capac și doar un singur fragment era de la un vas cu buza verticală, ceea ce constituie 0,6%. La Lucașeuca V buzele arcuite în afară alcătuiau circa 30% din descoperiri, buzele înclinate constituiau 20%, cele răsfrânte, puțin îngroșate 12%, buzele îngroșate în formă de colac 30% și cele cu șanțuire pentru capac 8%.

Menționăm că pentru materialele ceramice de la Hansca Gh. Postică găsește o legătură tipologică directă între vasele din perioada anterioară, modelate cu mâna sau îndreptate la roata cu turație lentă și cele executate la roata cu turație medie. Aceste observații sunt confirmate și de analiza comparativă a diferitor forme ceramice din așezările din secolele X-XI de la Epureni, Bârlălești, Dodești, Murgeni, Mănăstirea Lișcov etc.

¹⁷⁶ V. Spinei, *op. cit.*, fig.13,3.

¹⁷⁷ D.Gh. Teodor, *op. cit.*, fig.19,8.

În procesul lucrului cu colecțiile ceramice din diferite așezări, am încercat să evidențiem anumite particularități cu tendința de a domina în anumite perioade cronologice.

Menționăm de la bun început că de fiecare dată, când părea că am găsit o anumită ierarhie a trăsăturilor caracteristice unor forme de vase, acestea trebuiau modificate prin prisma descoperirilor din alte colecții ceramice din așezări sau complexe din aceeași perioadă. Cu toate acestea, unii indici par a arăta că unele vase care au buza cu șanțuire pentru capac se afirmă mai pregnant în partea centrală a Moldovei către sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea. P.P. Bârnea găsește analogii pentru aceste forme la Vasiliev (reg. Cernăuți), considerând că ele ar aparține așa-zisilor "izgoi" halicieni. Remarcăm însă că investigațiile din ultimul timp indică o răspândire largă în secolele XII-XIII la est de Carpați a ceramicii de factura respectivă. Astfel, vase cu buza cu șanțuire pentru capac și cu marginea întoarsă spre interior au fost identificate la Rudi și Mereșeuca în nordul Moldovei de Est,¹⁷⁸ la Orheiul Vechi, Mășcăuți, Iurcenii, Bardar II, Dănceni, Răducăneni, Hansca și Nicolina-Iași (fig.31/6,7,9). Ele au fost descoperite atât în stratul cultural, cât și în complexe închise (locuințe), a căror particularități constructive nu se deosebesc absolut prin nimic de cele în care lipsea această categorie ceramică. Menționăm aici locuințele de la Răducăneni, Ivancea II, L.3 de la Negrești-Vaslui,¹⁷⁹ dar și cele de la Vârteșcoi-Focșani, unde în L.7, L.8, L.10 și L.20 au fost depistate vase cu buza răsfrântă orizontal, având șanțuire pentru capac și datate de către autori în secolele XI-XIII.¹⁸⁰

Cartarea punctelor unde a fost găsită ceramica nominalizată indică în stadiul actual al cercetărilor că practic ea acoperă tot teritoriul Moldovei de la nord și până la curbura Carpaților. Remarcăm că vase cu buze de acest fel apar la Dinogetia-Garvăn în straturi

¹⁷⁸ I.G. Vlasenko, *Drevnerusskij sloj gorodišča Merešovka*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, Chișinău, 1983, p.77-88, fig.IV.

¹⁷⁹ R. Maxim-Alaiba, *Cercetările arheologice de salvare de la Negrești-Vaslui*, în *AMM*, VII-VIII, 1985-1986, Vaslui, 1987, p.152, fig.9, 13-20.

¹⁸⁰ V. Bobi, A. Paragină, *Șantierul arheologic de la Vârteșcoi, Cercetările din anii 1986-1988*, în *Vrancea, Studii și comunicări*, VIII-X, Focșani, 1991, p.41-48, fig.16.

date cu secolul al X-lea - prima jumătate a secolului al XI-lea,¹⁸¹ dar și în multe așezări din Transilvania din secolele XI-XIII,¹⁸² aceasta indicând o altă direcție de influență.

S-a încercat să se demonstreze că vasele care au buza răsfrântă orizontal și îngroșată în formă de colac ar fi de proveniență estică, găsindu-se unele analogii în cultura Saltovo-Majatzk.¹⁸³ Fără a contesta posibilitatea existenței unor astfel de forme a buzelor vaselor și în cadrul colecțiilor ceramice din numita cultură, menționăm că în așezările de la est de Carpați acestea sunt cunoscute încă din secolele VIII-IX, pe când cultura Saltovo-Majatzk, conform rezultatelor cercetărilor recente, este datată în a doua jumătate a secolului al VIII-lea - a doua jumătate a secolului al X-lea, fără ca vasele cu buza în formă de colac să constituie o trăsătură distinctivă a olăriei de aici.¹⁸⁴

Cât privește evoluția tradiției utilizării degresanților în pastă, s-a observat că dacă în secolul al X-lea - începutul secolului al XI-lea lutul conținea de cele mai multe ori nisip, uneori în amestec cu microprundișuri, cuarțite de culoare alburie, aurie sau cenușie, dar și cioburi pisate, spre mijlocul secolului al XI-lea tot mai multă ceramică conține pleavă și scoici pisate. În această perioadă se micșorează mult, fără însă să dispară complet ceramica ce conține microprundișuri și cioburi pisate.

Anumite tendințe observăm și în evoluția ornamentului. Astfel, spre începutul secolului al XI-lea tot mai frecvent este atestat ornamentul executat cu roțița dințată, care este aplicat atât pe pereții borcanelor cât și pe ai căldărilor de lut. Ținem să menționăm însă că acest decor nu este o inovație absolută în olăria din regiunile de la est de Carpați, el întâlnindu-se și pe pereții unor vase modelate la roata cu turație lentă. Mult mai răspândite în această perioadă sunt striurile și canelurile, care devin tot mai late și au un aspect neregulat pe pereții vaselor, fiind uneori executate cu neglijență. Ornamentul în totalitatea sa are tendința de a se ridica în sus, spre umerii vaselor,

¹⁸¹ M. Comșa, în *Dinogetia*, I, fig.93,5 și 94,7.

¹⁸² R. Popa. *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p.66-68, fig.14.

¹⁸³ R.A. Rabinovič, *K probleme kul'turnoj i etničeskoj interpretatzii pamjatnikov tipa Petruča-Lukašovka*, în *AIMUM*, Chișinău, 1990, p.56.

¹⁸⁴ S.A. Pletneva, *Saltovo-Majatzkaja kul'tura...*, p.72-74, fig.46-47.

lăsând jumătatea de jos nedecorată. Către sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XIII-lea se întâlnesc frecvent vase lipsite total de ornament.

Cât privește evoluția formelor oalelor-borcan, se observă o profilare mai accentuată a umerilor vaselor și o ridicare a diametrului lor maxim către cea de-a treia și a patra parte a înălțimii. În opinia cercetătorilor, vasele cu corpul tronconic, cu umerii boltiți, cu gâtul relativ scurt și buza răsfrântă, trasă orizontal și îngroșată în formă de colac, este de origine autohtonă.¹⁸⁵ După părerea Mariei Comșa, borcanele cu fundul relativ îngust și umerii puternic boltiți amintesc de "olla" romană.¹⁸⁶ Tot de tradiție locală par a fi și vasele ovoidale, care au resimțit o influență puternică a vaselor importate din regiunile și provinciile bizantine.

II. *Căldările de lut*. Este categoria ceramică ce a incitat cele mai multe discuții. Pe teritoriul României, căldările de lut au fost descoperite în cel puțin 200 puncte,¹⁸⁷ dintre care mai mult de 100 sunt cunoscute în regiunile de la est de Carpați.¹⁸⁸ Remarcăm că numărul lor crește odată cu amplificarea cercetărilor de teren. Astfel, în Moldova de Est, în mai puțin de zece ani numărul punctelor unde au fost descoperite căldări de lut s-a triplat. Dacă în anul 1985 erau cunoscute doar zece așezări unde au fost interceptate fragmente ale acestei categorii ceramice,¹⁸⁹ astăzi (1996) numărul lor atinge cifra de 30, fiind cartate în special în partea centrală a spațiului pruto-nistrian, concentrându-se în regiunile de silvostepă, întâlnindu-se cu mici excepții și în zona de stepă (fig.3).

Ample studii, în care au fost analizate detaliat căldările de lut, au fost publicate de către P. Diaconu,¹⁹⁰ D.Gh. Teodor,¹⁹¹ V.

¹⁸⁵ I. Hâncu, *Moldavskaja narodnaja keramika...*, p.11-67.

¹⁸⁶ M. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.227.

¹⁸⁷ A. Lukacs, *Observații privind răspândirea căldărilor de lut...*, în SCIVA, 35, 1984, 4, p.320-330.

¹⁸⁸ V. Spinei, *Die Tonkessel...*, p.327-342.

¹⁸⁹ Gh. Postică, *Glinjanye kotly...*, p.227-240, fig.2.

¹⁹⁰ P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut...*, p.421-43; Idem, *K voprosu o glinjanyh kotlach...*, p.249-251; Idem, *Din nou despre căldările de lut*, p.155-168.

¹⁹¹ D.Gh. Teodor, *Câteva observații...*, p.197-205.

Spinei,¹ Gh. Postică² și alții,³ pentru a ne referi doar la istoriografia românească în această problemă.

Discuțiile privind problema apartenenței etnice a căldărilor de lut din regiune continuă de aproape 40 de ani, fără să conducă la epuizarea temei. Menționăm că astăzi majoritatea cercetătorilor, care atribuiau acest tip ceramic etniilor nomade, sunt de acord cu părerea că acestea au fost modelate și de către meșterii olari băștinași.⁴ Se pare că unele vase au avut drept prototip forme de vase metalice sau au fost inspirate de forme de vase pătrunse în regiune împreună cu primele infiltrări ale nomazilor turanici. Faptul că respectivele căldări de lut au fost modelate și de către autohtoni este confirmat de descoperirea unor cuptoare de ars ceramică, cu sau fără grătar, conținând această categorie ceramică la Hansca, Molești, Durlești-La Vie, Durlești-Valea Babei. La Molești au fost descoperite, alături de cuptoarele de ars ceramică, gropi care conțineau o cantitate apreciabilă de fragmente de căldări de lut, modelate grosolan, care par a indica primele încercări de a produce aceste vase (fig. 30).

III. *Străchinile*. La fel ca și celelalte categorii ceramice care urmează, se întâlnesc destul de rar fiind evidențiate trei tipuri de străchini (fig. 32).

III.1. Străchinile tronconice au gura largă și pereții oblici îngustându-se spre fund. Buza este verticală, tăiată orizontal sau oblic, ori subțiată. În cazuri rare, pe partea interioară a buzei poate fi evidențiată o mică șanțuire. Suprafața exterioară a pereților este

¹ V. Spinei, *Die Tonkessel...*, p.327-342.

² Gh. Postică, *Glinjanye kotly...*, p.227-240.

³ A. Lukacs, *op. cit.*, p.320-330; I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *Raskopki proizvodstvennykh kompleksov na pamjatnike La Vie bliz Burlești*, în AIM v 1986 g., Chișinău, 1992, p.223-237; I. Tentiuc, *Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni na teritorii SSR Moldova*, în AEIM, Chișinău, 1990, p.66-78.

⁴ D.Gh. Teofor, *op. cit.*, în SCIV, XIV, 1963, 1, p.196-205; V. Spinei, *op. cit.*, în *Carpica*, V, p.138-139; Idem, *op. cit.*, în *CIs*, XII-XIII, 1981-1982, p.199; Idem, *op. cit.*, în *Varia Achaologica Hungarica*, III, 1990, p.331-332; G.F. Cebotarenco, *Raskopki na poselenii u s. Moleșty Kutuzovskogo r-na*, în AIM v 1979-1980 gg., Chișinău, 1983, p.183-193; Gh. Postică, *Glinjanye kotly...*, p.227-239; Idem, *Românii din codrii Moldovei...*, p.45; I. Tentiuc, *Nekotorye aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni...*, p.66-78; I. Tentiuc, E.N. Abyzova, *op. cit.*, p.223-237.

acoperită cu un ornament incizat, compus din linii orizontale sau în val, executate cu pieptenele sau bețișorul. Uneori pe suprafața pereților este aplicată o șanțuire-canelură lată de 0,3-0,4 cm. Fundul este plat, formând în partea exterioară o treaptă în locul trecerii în pereți. Exemplare întregi sau întregite grafic sunt cunoscute la Molești, Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca V și Răducăneni (fig. 32/ 8-13).

III.2. Străchinile cilindrice au pereții verticali sau aproape verticali, buza tăiată orizontal sau oblic, fără a fi evidențiată. Decorul poate fi alternant, compus din linii izolate și ondulate. Tipul este reprezentat de forme descoperite la Hansca, cu analogii la Dinogetia-Garvăn.

III.3. Străchinile în formă de borcan au corpul scund, pereții bombați (rotunjiți), gura și fundul destul de largi. Buza este răsfrântă în exterior și ușor rotunjită. Ornamentul aplicat pe partea superioară a corpului vasului formează linii incizate orizontale trasate cu pieptenele. Drept subtip putem evidenția strachina cu două lipituri laterale plasate în partea exterioară a umerilor vasului. În interiorul acestor lipituri a fost făcută câte o perforație verticală, formând astfel o varietate de toartă.

IV. *Ulcioarele*. Sunt întâlnite foarte rar. Starea fragmentară a materialului nu permite reconstituirea lor. Descoperirile permit să reconstituim un singur tip de ulcior de formă ovoidală cu buza înaltă, gura largă, verticală. Toarta, tubulară sau elipsoidală în secțiune începe de la nivelul buzei și coboară până pe umeri. Pe gât și pe umeri este aplicat un ornament incizat format din linii orizontale sau în val, executate cu pieptenele sau cu bețișorul. Cele mai multe fragmente de ulcioare au fost descoperite la Molești, Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca și Brănești.

V. *Tipsiile*. Această categorie de ceramică prezintă o reminiscență. Continuând tradițiile tipsiilor confecționate cu mâna, acestea sunt identice ca dimensiune, formă și ornament cu acelea din perioada anterioară. Sunt circulare în plan, au fundul plat și ușor bombat în interior. Pereții sunt verticali sau ușor înclinați spre fund, dacă înălțimea pe care o are această categorie de vase - 2,2 - 3 cm. ne permite să evidențiem această diferențiere. Buzele au marginea rotunjită sau tăiată orizontal. Uneori pe pereți sau pe buză este imprimat un decor format din una sau câteva linii în val, executate

neglijent. Diametrul tipsiilor poate atinge la nivelul buzelor circa 18-20 cm. Pereții sunt groși de 0,7 - 1,2 cm, dar se îngroașă spre fund, care atinge 1,1 - 1,5 cm (fig.32/1-2).

Tipsii întregi sau fragmentare, care permit reconstituirea formei au fost descoperite la Molești, Hansca, Pohârnicieni-Petruha, Lucașeuca V. Mult mai frecvent se întâlnesc în așezările de la Alcedar și Echimăuți. Analogii au fost găsite la Dinogetia-Garvăn.

VI. *Opaițele*. Este categoria ceramică cel mai rar întâlnită. În prezent sunt cunoscute doar două opaițe descoperite la Hansca în locuința atelier (LT.5), unde erau plasate printre alte materiale ceramice din cuptorul de ars ceramică cu grătar (fig.32/3-4). La exterior se aseamănă foarte mult cu tipsiile, însă sunt mult mai mici ca dimensiune, au corpul cilindric sau tronconic, buza verticală subțiată, cu marginea rotunjită și fundul plat, masiv. Au un aspect grosolan, fiind modelate destul de stângaci, chiar neglijent, proporțiile fiind asimetrice. Dimensiunile tipsiilor sunt următoarele : diametrul la nivelul buzei 8,8 și 14,1 cm; înălțimea 3,7 cm și respectiv 3,9 cm. Pereții sunt groși de circa 3,7 cm și 3,9 cm.

În afara spațiului cercetat, opaițele sunt cunoscute la Tmutarakan,⁵ Sarkel-Belaja Veža⁶ și Dinogetia-Garvăn,⁷ unde sunt date în secolele X-XII, XI-XII sau X-XIII.

B. *Ceramica modelată la roata cu turație lentă*. Ceramica inclusă în acest grup este puțin numeroasă și a fost descoperită doar în câteva complexe de la Hansca (LH.25, LH.29, și Gr.H.8). Este modelată cu neîndemânare, are pereții relativ groși și corpul asimetric. În pastă au fost utilizați ca degresanți nisipul, cioburile pisate, dar și scoicile fărâmițate și pleava. Suprafața vaselor este de regulă acoperită cu angobă, însă se întâlnesc fragmente ale unor borcane cu pereții fără angobă. La ardere, ceramica modelată la roata lentă a căpătat o gamă de culori care variază de la roșietic-portocaliu la brun-roșcat cu pete negricioase. Au fost descoperite două categorii de vase: oalele-borcan și ulcioarele. Tipologic, acestea nu prezintă o prea mare varietate de forme, fiind evidențiate

⁵ S.A. Pletneva, *Srednevekovaja keramika Tamanskogo gorodišča*, în *Keramika i steklo drevnej Tmutarakani*, Moskva, 1963, p.60-62.

⁶ Idem, *Keramika Sarkela-Beloj Veži*, în *MIA*, 62, Moskva, 1958, fig.38,52.

⁷ M. Comșa, în *Dinogetia*, p.151.

borcanele tronconice și ovoidale.

I. *Borcanele*

I.1. Borcanele tronconice au umerii pereților relativ ridicați, gura largă și, se pare, fundul îngust. Suprafața pereților este acoperită cu ornament incizat, compus din linii drepte verticale, aplicate pe umerii și pe partea de sus a pereților, pe care sunt crestate alveole de diferite forme și mărimi. Buzele, de grosimea pereților, sunt arcuite în exterior și rotunjite. Înălțimea acestor vase atinge circa 17-18 cm.

I.2 Oalele-borcan ovoidale au diametrul maxim al corpului plasat în partea de sus, la nivelul celei de a treia părți a înălțimii vasului. Gura borcanelor este destul de largă, iar buza răsfrântă. Suprafața pereților este acoperită cu linii incizate trasate neregulat, deasupra cărora, pe umeri, este aplicată o linie în zig-zag. Înălțimea acestor vase este de circa 25-30 cm.

II. *Ulcioarele*. S-au descoperit fragmente din care a fost reconstituită grafic partea superioară a unui ulcior. Are corpul ovoidal, buza trasă în afară și toarta ovală în secțiune, care pornește de pe gât și se termină pe umăr. Diametrul gurii ulciorului este de circa 6-8 cm, diametrul corpului de 9-10 cm și înălțimea de 10-15 cm. După cum am menționat, aceste categorii și tipuri ceramice au fost descoperite doar în așezarea de la Hansca în două locuințe de tip iurtă și într-o groapă menajeră.⁸ Gh. Postică și I. Hâncu găsesc analogii în așezarea de la Dinogetia-Garvăn, în nivelul locuințelor incendiate, și le datează în secolul al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea. În opinia lor, aceste vase ar aparține unor grupuri de pecenegi sedentarizați în această zonă.

Menționăm că ceramica modelată la roata cu turație lentă, asimetrică, nu este caracteristică pentru așezările din secolele XI-XIII din Moldova, când aici era utilizată ceramica de calitate mult mai bună, mai variată în privința formelor și a ornamentelor.

În primele secole ale mileniului al II-lea, la fel ca și în perioada imediat premergătoare, predominantă în toate așezările este oala-borcan fără toartă. Pe tot parcursul perioadei se constată o sesizabilă evoluție a formei în ceea ce privește profilul umerilor, care devin mai bombați, gâtul mai reliefat, buza arcuită sau răsfrântă în exterior cu marginea rotunjită devine mai complicată - apar profiluri cu marginea

⁸ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM* (1973 g.), p.176-178.

întoarsă în interior și șanțuire pentru capac, îngroșată în formă de colac sau cu nervuri proeminente în exterior. Fundul oalelor-borcan este relativ îngust și subțire, în unele cazuri purtând semne în relief.

Cât privește compoziția pastei, s-a putut stabili că dacă în secolul al X-lea - prima jumătate a secolului al XI-lea predomină ca degresant nisipul, mai puțin microprundișul și mica, spre mijlocul secolului al XI-lea și secolul al XII-lea o tot mai mare utilizare capătă scoicile pisate și pleava. O utilizare restrânsă au în această perioadă microprundișul, mica și cioburile pisate. Rămâne aproape constantă (cu o mică tendință spre micșorare) utilizarea nisipului. Menționăm însă că raportul cantitativ al degresanților nu este identic în diferite așezări. Astfel, în unele din ele poate predomina ca ingredient pleava, iar în altele scoicile pisate.

Anumite tendințe au fost observate în ceea ce privește evoluția ornamentului. Astfel, dacă în secolul al X-lea - prima jumătate a secolului al XI-lea marea majoritate a vaselor erau ornamentate cu bețișorul sau cu pieptenele cu dinții aproximativ subțiri, care lăseau pe pereți incizii destul de înguste, treptat are loc o trecere spre o mai largă utilizare în decor a bețișorului cu capătul bont sau a pieptenului cu dinții rari sau lățiți, care lăseau pe pereți striuri ori creneluri relativ late. Tot mai frecvent apare ornamentul aplicat cu "roțița dințată", întâlnit atât pe pereții oalelor-borcan, cât și pe cei al căldărilor de lut. A fost observată, de asemenea tendința de a ridica ornamentul spre umeri, lăsând partea de jos nedecorată. Multe vase nu mai conțin urme de decor pe pereți.

Un aspect deosebit îl prezintă în colecțiile ceramice din Moldova căldările de lut. Descoperite în special în regiunile centrale ale spațiului sireto-nistrian, ele apar aici în urma influenței unor seminții alogene. În afară de tipologizarea acestei categorii ceramice, unii cercetători au încercat și datarea strânsă a unor forme de căldări de lut, construind o ierarhie cronologică. Dacă referitor la tipologizare nu avem obiecții, atunci cât privește datarea, investigațiile noastre nu confirmă ierarhia propusă, poate cu excepția căldărilor de lut de tip borcan, cu fundul plat. Acestea au umerii și pereții acoperiți cu un șir de incizii orizontale și în val, executate cu pieptenele, și nu mai apar la Molești în straturile datate cu a doua jumătate al secolului al XI-lea, când predomină cele tronconice.

În general, în ceea ce privește principalele forme ceramice și

ornamentica din această perioadă, ele prezintă o continuitate, o strânsă legătură între producția ceramică din secolele XI-XIII, aparținând culturii românești de tip Răducăneni și culturii din perioada anterioară, de tip Dridu.

Cercetările de la Hansca, dar și cele de la Hlincea-Iași, Răducăneni, Oltenești, Dănești, Brădicești, Molești, Durlești-Valea Babei, Pohărnicieni-Petruha, Lucașeuca, Mășcăuți, Brănești etc., au infirmat supozițiile despre caracterul eterogen al culturii materiale, inclusiv a ceramicii din regiunile de la est de Carpați, în toată perioada evului mediu, indicând în primul rând evoluția locală a tuturor trăsăturilor caracteristice ale ceramicii din secolele XI-XIII și doar unele elemente împrumutate.

Analiza materialului ceramic din așezările din partea centrală a spațiului cuprins între Siret și Nistru permite stabilirea categoriilor ceramice caracteristice perioadei secolelor XI-XIII. S-a văzut, de altfel, că ceramica modelată la roata cu turație lentă, având forme asimetrice, apare doar în unele locuințe de la Hansca, unde constituie nu mai mult de 0,1% din tot ansamblul ceramicii. Ea pare să aparțină unor grupuri de nomazi sedentarizați. Gh. Postică crede că ar fi vorba de pecenegi. Această ceramică are analogii în cultura Saltovo-Majatzk, unde este datată în secolele X-XI, în nordul Bulgariei în secolul al XI-lea. La Dunărea de Jos, ceramica de acest gen apare în straturile cu locuințe incendiate de la Dinogetia-Garvăn, atribuite secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea.

Ceramica modelată la roata cu turație medie a fost depistată în absolut toate așezările cercetate. Ea constituie mai mult de 90% din tot ansamblul ceramicii din perioada cercetată. S-a observat folosirea degresanților speciali - nisip, șamotă, mică, cochilii pisate, ierburi sau pleavă, iar în unele cazuri - și microprundișuri. Ceramica din humă alburie conține în calitate de degresanți nisip și concreții calcaroase, uneori - microprundișuri.

Ceramica este arsă în cuptoare speciale, cu grătar sau fără, acestea fiind descoperite în incinta majorității așezărilor.

Forma cea mai răspândită de vas este oala borcan fără toartă,

cu umerii puternic bolțiți sau aplatizați, cu gura de obicei mai largă decât fundul, cu buza răsfrântă în afară, înclinată, cu sau fără marginea îngroșată. În cadrul acestui tip de oale, care au o durată destul de lungă, găsim asemănări cu ceramica din perioada anterioară de tip Dridu, de la care sunt preluate majoritatea trăsăturilor caracteristice. Întâlnim o serie întreagă de schimbări în ceea ce privește pasta și degresanții, tehnica de lucru și profilul vasului, care reflectă, în ultimă instanță, o evoluție firească a meșteșugului.

3. COMERȚUL ȘI CIRCULAȚIA MONETARĂ

Sfârșitul mileniului I - începutul mileniului al II-lea este marcat de anumite schimbări survenite în economia comunităților locale de la est de Carpați. Aceste schimbări sunt atestate prin cercetările arheologice. Ele nu reprezintă un fenomen local, izolat, ci au loc pe fondul unor metamorfoze economice, care au afectat și alte regiuni ale Europei.

Perioada de relativă liniște politică din secolele VIII și IX, protejată parțial de atacurile unor migratori, a avut consecințe favorabile pentru economia regiunii cercetate de noi.

Importante pentru activizarea relațiilor economice erau drumurile comerciale, care străbăteau spațiul est-carpatic, plasându-se în lungul marilor artere fluviale. Căile comerciale ofereau posibilități de contact cu regiunile din vestul și estul Europei pentru a comercializa surplusurile de produse, precum și de a importa articole necesare localnicilor.⁹

Cercetările recente au permis atestarea în sânul comunităților locale și importante transformări de ordin demografic. În regiunile carpato-nistriene sunt cunoscute aproximativ o mie de obiective datând din perioada secolelor VIII-X.¹⁰ Astfel în secolele IX-X a existat o creștere demografică impulsionată de anumite progrese în

⁹ I.G. Konovalova, *Arabskie istočniki XII-XIV vv. po istorii Karpato-Dnestrovskich zemel'*, în *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia*. 1990 god., Moskva, 1990, p.5-115.

¹⁰ D.Gh. Teodor, *Societatea est-carpatică în perioada celei de-a II-a jumătăți a mileniului I al e.n.*, în *Probleme ale istoriei naționale și universale*, Chișinău, 1992, p.118

tehnica agricolă, care s-au manifestat prin perfecționarea plugului, introducerea asolamentului bienal.¹¹

Unii cercetători sunt tentați să demonstreze că dezvoltarea economică a Europei de la sfârșitul mileniului I - începutul mileniului al II-lea se datorește în primul rând progresului agriculturii.¹² Credem întemeiată această opinie, adăugând că ascensiunea economică a fost determinată în primul rând de descoperirea unor metode noi, moderne, de prelucrare a metalelor, în special a fierului, fapt ce a dus la apariția unor unelte agricole din fier, mai eficiente.

Pe lângă apariția unor inovații tehnice, care țin de prelucrarea fierului și confecționarea unor unelte mai durabile, dar și mai moderne pentru agricultură, către această perioadă reappare roata olarului, dispărută în condițiile unor incursiuni ale migratorilor. Această reapariție servește drept mărturie a creșterii nivelului de cunoștințe tehnice, dar și a necesităților comunităților locale, când produsele de manufactură nu sunt în stare să îndeplinească cerințele populației în cadrul așezărilor rurale.

Cercetările în domeniul producției materialelor ceramice au permis concluzia că "de acum către începutul secolului al X-lea în partea centrală a Moldovei exista o industrie ceramică meșteșugărească" cu un anumit grad de dezvoltare.¹³

Numărul relativ mare de cuptoare de la Molești (9), Durlești-La Vie (6) și Hansca (3) presupune existența unor centre pentru producerea ceramicii. Se cunoaște că apariția roții olarului a mărit considerabil volumul producției. Îndeplinind necesitățile comunităților locale, meșterii scoteau o parte din vase pentru comercializare. La Hansca, Pohârnicieni-Petruha și Scoc au fost găsite mai multe furnale pentru topirea fierului. Putem presupune, de asemenea, că o parte din produsele meșterilor locali era vândută sau cel puțin schimbată. Inovațiile tehnice din domeniul meșteșugăritului, fierului și al ceramicii au influențat benefic și asupra dezvoltării producției agricole, fapt ce a permis orientarea unei părți a produselor pentru piață.

Toți acești factori au dus la intensificarea relațiilor interne de schimb. Chiar dacă uniformitatea trăsăturilor etnografice ale culturii

¹¹ F. Braudel, *Timpul lumii*, I, p.113.

¹² Lynn White, *op. cit.*, în *Scientific Change*, Crambie, 1963, p.273, citat după F. Braudel, *Timpul lumii*, I, p.113.

¹³ Gh. Postică, *Glinjanja posuda...*, *Rezumatul tezei de doctorat*, p.16.

materiale pe întreg spațiul cercetat nu permite o analiză detaliată a operațiilor de schimb și a tuturor obiectelor incluse în circuitul economic, se pare că principalele articole meșteșugărești încadrate în aceste relații economice erau cele ce țin de prelucrarea metalelor (brăzdarele și cuțitele de plug, săpăligele etc.), a ceramicii (vase, fusaiole) și cele de proveniență agrară (cereale, blănuri și articole din ele, brânzeturi, ceară etc.). După cum s-a arătat, uniformitatea materialelor produse de meșterii locali, atât cât privește tehnica de lucru, cât și formele, nu pot fi concepute în întreg spațiul est-carpatic fără larga lor circulație.¹⁴

În afară de aceste progrese ce țin de domeniul tehnicii, care au stimulat *schimbul intern*, se mai impune analiza proceselor și relațiilor comerciale *externe*.

Revenirea Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al X-lea și revigorarea vieții economice a centrelor orășanești din Paristrion au impulsionat contactele de schimb între Peninsula Balcanică și teritoriile de la nordul gurilor Dunării.

În pofida tulburărilor provocate de infiltrarea populațiilor tiurce de stepă, s-au menținut contactele cu regiunile sud-dunărene, incluse în granițele Imperiului Bizantin. În așezările din secolele IX-XI de tip Dridu din regiune, produsele de import, în special fragmentele de amfore, au fost descoperite în așezările de la Anenii Noi, Calfa, Caplan (Ștefan Vodă), Gura Bâcului III, Grădiște, Sagaidac (Cimișlia) etc.¹⁵

Ceramica de import este adusă în Moldova secolelor XI-XIII atât din centrele bizantine de la Dunărea de Jos, cât și din cele de pe litoralul de nord al Mării Negre. În așezările de tip Răducăneni, vase întregi sau fragmente de amfore, pifoșe, căni și ulcioare apar la Cigârleni, Brănești XIII, Durlești-Valea Babei, Hansca, Logănești, Molești, Scoc ș.a. De multe ori din fragmente de vase de import sunt confecționate obiecte de menire gospodărească (fusaiole).

În general, judecând după aspectul exterior, ceramica de

¹⁴ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.121; Idem, *Realități etnice...*, p.132.

¹⁵ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slavian...*, p.36,43,50; G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodišče...*, p.28-29; V.S. Bejlekči, *Novye slavjanskije pamjatniki južnoj zony Moldavii*, în *AISPDPM*, Chișinău, 1985, p.178-179.

import poate fi departată în două grupe: ceramica nesmălțuită și ceramica smălțuită.

Ceramica nesmălțuită. Asortimentul acestei grupe este constituit în special din două categorii ceramice - amfore și pifose, importate, se pare, din diferite centre ale Imperiului Bizantin de la Dunărea de Jos și Crimeea.

Amforele. A fost descoperită doar o singură amforă întreagă, care ne permite să ne creăm o imagine despre forma acestei categorii.¹⁶ Altele au fost depistate sub formă de fragmente. Cu toate acestea, forma gâtului, a umerilor și a torților ne ajută să evidențiem câteva tipuri distincte.

Tipul I. Amforele sunt modelate dintr-o pastă curată, de calitate bună, arse uniform, având culoare roșietică și brun-portocalie. Au torțile ovale, aproape circulare în secțiune, prinse cu un capăt pe gât, sub buză, ridicându-se până aproape de nivelul gurii. Gâtul este vertical, lărgindu-se puțin în locul unde sunt prinse torțile. Buza verticală este întoarsă în afară, fiind tăiată orizontal. Nu deținem date exacte despre forma și ornamentica corpului, dar se pare că pe partea sa de sus erau caneluri orizontale (fig 33/4).

Tipul II. Amfore de culoare roșie, cu gura largă, buza îndoită în afară și marginea rotunjită. Gâtul vertical se îngustează în locul unde sunt prinse torțile. Ultimele, prinse sub buză, sunt ovale în secțiune și se ridică oblic fără a atinge nivelul gurii, apoi coboară lin.¹⁷ Despre forma corpului nu avem informații, însă profilul gâtului și al torților pare a apropia acest tip de amforele de la Tmutarakan, unde sunt date cu secolele XI-XII¹⁸ (fig. 33/2).

Tipul III. Aceste amfore au corpul piriform și torțile supraînălțate. Exemplarul întreg, descoperit la Cigârteni, are înălțimea de 52 cm, diametrul maxim al corpului, plasat puțin mai sus de mijlocul înălțimii, este de 51 cm. Gâtul are înălțimea de 4,5 cm. Torțile puternice, de formă ovală, au dimensiunile de 3 x 5 cm și se supraînălță deasupra gurii de 4,5 cm. Amfora este confecționată din pastă de calitate superioară, conținând ca degresant nisip foarte

¹⁶ Gh. Postică, *Srednevekovaja amfora s poselenii Cigârteni I*, în *Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii Moldovy*, Chișinău, 1992, p.159-162.

¹⁷ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, p.169, fig.11.

¹⁸ S.A. Pletneva, *Srednevekovaja keramika...*, p.53, fig.32.

mărunt și, se pare, foarte puțină pirită. Arderea completă a dat suprafeței amforei o culoare roșie pronunțată. Gâtul scurt trece în buza verticală, la care sunt prinse din două părți torțile. Îndoite lin, acestea cad oblic pe umerii bombați. Corpul este piriform, în cea mai mare parte neted, cu excepția zonei umărului, unde este acoperit cu caneluri orizontale. Fundul este rotunjit (fig. 33/1).

Pe umerii amforei de la Cigârleni sunt aplicate două semne incizate, executate cu un obiect ascuțit, după arderea vasului. Semnele se află de o parte și de alta a uneia din torți. Unul din semne amintește litera "P", altul - un romb, având laturile prelungite. Dacă pentru cel de-al doilea semn nu se găsesc analogii directe, pentru primul le găsim pe pereții vaselor din așezările din regiunile de la nordul și vestul Mării Negre. În opinia cercetătorilor, amforele de acest tip erau confecționate în orașele din Taurida medievală. Ele au mai fost descoperite în așezările din stepele Rusiei de Sud, în Bulgaria, pretutindeni fiind datate în secolele XII-XIII.¹⁹

Pifose. Au fost descoperite doar câteva fragmente care pot fi incluse în această subdiviziune ceramică. Ele, se pare, au corpul ovoidal sau bombat și fundul plat. Sunt confecționate din pastă de calitate superioară, la roata cu turații repezi, de picior. Pereții sunt subțiri și bine arși, având de regulă culoare cărămizie. Buza îndoită în afară poate avea marginea îngroșată puternic și rotunjită sau tăiată orizontal. Pe pereții exemplarelor descoperite nu a fost observată prezența ornamentului (fig. 33/5).

Din categoria ceramicii nesmălțuite au mai fost descoperite câteva fragmente de oale-borcan (Hansca, Durlești-Valea Babei, Molești etc.). Starea fragmentară a materialului nu permite evidențierea formelor și proporțiilor acestora.

Ceramica smălțuită. Se distinge prin calitatea bună. La Hansca, Molești, Echimăuți etc. au fost descoperite fragmente și vase ceramice întregi, acoperite cu angobă verde-oliv sau ocru. Putem evidenția două categorii de vase smălțuite: cănile și ulcioarele.

Cănile sunt confecționate din pastă bine prelucrată, conținând unele impurități de calcar și microprundișuri. Este arsă într-un mediu neoxidant, având în spărtură o culoare cenușie uniformă. Peretele este gros de aproximativ 0,8 cm. Cănile sunt acoperite cu smalt

¹⁹ Gh. Postică,

verde-oliv.

Un fragment de la partea superioară a unei căni a fost descoperit în L.66 de la Molești. Ea are peretele oblic, puțin rotunjit, fapt care sugerează o formă ovoidală a vasului. Buza subțiată este înclinată în afară, având marginea rotunjită. Pe gât este executată o canelură orizontală. Este acoperită cu angobă verde-măslinie, atât partea exterioară, cât și cea interioară.¹

La Dunărea de Jos, unde existau centre meșteșugărești pentru confecționarea lor, acest tip ceramic este datat începând din secolul al XI-lea. Până la sfârșitul secolului al X-lea, ceramica de factură superioară, smălțuită verde-măsliniu era confecționată exclusiv la roata cu turație medie (la roata înceată de mână). Având în vedere aceste considerente, credem că fragmentele menționate ar putea să se dateze în secolele XI-XII.

Din categoria ceramicii smălțuite la Echimăuți a mai fost descoperit un ulcior angobat cu trei torți.

Analiza atentă a materialului ceramic, efectuată de către Gh. Postică în așezarea de la Hansca, i-a permis să constate o creștere treptată a importurilor bizantine în ținut, în special începând din secolul al IX-lea. S-a stabilit că dacă în secolul amintit o treime din complexe conțineau importuri bizantine, care în unele locuințe constituiau de la 6,7% la 12,7% din complexul ceramic, în secolul al X-lea se intensifică tendința de creștere a importurilor, acestea fiind descoperite în fiecare al doilea complex.²

O creștere a importurilor este înregistrată și pentru secolele XI-XII. Practic, în fiecare locuință de la Hansca sunt descoperite materiale de import. În secolul al XIII-lea se observă o tendință de scădere a numărului acestora, care sunt găsite doar în 42% din complexe perioadei.³

Dintre produsele importate se impun, după cum am văzut, în primul rând amforele. Semnificative sunt importurile de amfore din Taurida, din centrele din nordul Mării Negre. În aceste așezări au fost depistate fragmente și amfore întregi, datate în general în secolele XII-XIII, provenite din această regiune. Exemplu elocvent în acest sens poate servi amfora de la Cigârleni.

¹ Cercetări I. Tentiuc.

² Gh. Postică, *Glinjanaja posuda...*, p.15.

Mult mai sporadice sunt descoperirile materiale ceramice din categoria ulcioarelor și oalelor-borcan provenite din import. Ulciorul de la Echimăuți are analogii în materialele din secolul al XI-lea din centrele de la Dunărea de Jos, prin intermediul cărora a ajuns în această regiune.⁴

Articole din sticlă și pastă sticloasă. Investigațiile arheologice au permis descoperirea unor fragmente de buze și pereți de vase sau cupe și pahare confecționate din sticlă. Studiarea lor nu permite, în stadiul actual al investigațiilor, determinarea cu precizie a centrelor de origine. Însă analiza unor materiale din sticlă descoperite la Cetatea Albă semnalează lipsa cvasitotală a importurilor de acest fel din Rusia Kieveană în secolele XI-XIII.⁵

Printre articolele descoperite menționăm mărgelile și brățările (fig.21/24,25) din sticlă, depistate atât în locuințe, cât și în complexe funerare, reprezentând în cea mai mare parte piese din pastă sticloasă de culoare albă, albastră, roz, galben, verde, uneori cu "ochi" în alb pe albastru. Au fost depistate, de asemenea, unele piese din sarneol (M.45 și M.68 de la Brănești;⁶ L.1 de la Hansca;⁷ Reciula⁸).

Brățări, în special în stare fragmentară, au fost găsite la Dodești (Vaslui), Brănești⁹ și Hansca.¹⁰ Au culoare albă sau albastră și sunt rectangulare, circulare sau semicirculare în secțiune. Sunt lucrate simplu, având suprafața netedă sau torsionată. Analogiile din centrele de la Dunărea de Jos par să indice locul de unde au fost importate.¹¹

Monedele și circulația monetară. Flancate cronologic de

³ *Ibidem*, p.15.

⁴ G.B. Fedorov, *op. cit.*, în *DKM*, p.124, fig.40.

⁵ A.S. Ostroverchov, A.N. Častnikov, *Stekljannye braslety srednevekovogo Belgoroda*, în *PIANP*, I, *Istoriia*, Belgorod-Dnestrovsk, 1990, p.84-87.

⁶ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Valikanova, *Braneštiskij mogil'nik...*, p.18-24, fig.3,6.

⁷ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *op. cit.*, în *AIM v 1981 g.*, p.169.

⁸ I.G. Vlasenco, *op. cit.*, în *AIM v 1985 g.*, p.215, fig.2,10.

⁹ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikanova, *op. cit.*, p.52.

¹⁰ I. Hâncu, *op. cit.*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, p.194.

¹¹ E. Comșa, în *Dinogetia*, I, p.308-310.

monedele arabe de la începutul secolului al X-lea, descoperite la Alcedar și Echimăuți,¹² și cele vest-europene de la începutul secolului al XIII-lea găsite la Hotin,¹³ monedele bizantine au avut în spațiul locuit de comunitățile românești de la est de Carpați o mai veche tradiție și implicit o viață incomparabil mai lungă și mai intensă. Analiza numismatică a pieselor acumulate în ultimele decenii permite estimarea frecvenței circulației monetare și prospectarea relațiilor comerciale în diferite etape ale perioadei cuprinse între secolele X și XIII.¹⁴

Frecvența monedelor bizantine în spațiul est-carpatic depindea atât de situația economică și politică din ținut, cât și de dezvoltarea economică și de situația politică internă a Imperiului bizantin. Astfel, spre exemplu, materialele arheologice din așezările secolelor VIII-IX ne relevă în regiune o situație prosperă. Cu toate acestea, moneda bizantină este sporadică și cantitativ nesemnificativă.¹⁵

Doar către începutul secolului al X-lea se observă o anumită înviorare a circulației monedei la nordul Dunării (fig.34). O intensificare a circulației sale se constată o dată cu restabilirea hotarelor nordice ale Imperiului bizantin la Dunărea de Jos, în perioada domniei lui Ioan I. Tzimiskes și Vasile II.¹⁶ Pentru secolul al X-lea cel mai des întâlnită este moneda de bronz, care apare în special în descoperiri monetare izolate, ceea ce dovedește existența unor operații de schimb prin utilizarea monedei bizantine, fără valoare intrinsecă.

Cel mai des utilizați către sfârșitul secolului al X-lea și în cursul secolului al XI-lea sunt așa numiții *folles anonimi*, emiși la Constantinopol. În literatura de specialitate s-a atras de nenumărate

¹² G.B. Fedorov, *op. cit.*, în *DKM*, p.111.

¹³ V.M. Potin, *Drevnjaja Rus' i evropejskie gosudarstva v X-XIII vv.*, Leningrad, 1968, p.222-224.

¹⁴ V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, București, 1982, p.96-100; Idem, *Moldova...*, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.122-126; Idem, *Monede bizantine din spațiul est-carpatic*, în *SCN*, VIII, București, 1984, p.77-83; A.A. Nudel'man, *Očerki istorii monetnogo obraščeniia v Dnestrovsko-Prutskom regione (s drevnejšich vremen do obrazovanija Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva)*, Chișinău, 1985, p.85-96.

¹⁵ A.A. Nudel'man, *Očerki is monetnogo obraščeniia...*, p.71-83.

¹⁶ V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, p.122.

ori atenția supra deosebirilor de opinii privind datarea acestor monede de bronz, pe care nu figurează numele emitentului.¹⁷ O clasificare riguroasă a acestora îi aparține lui V.Spinei.

Incertitudinea datării monedei ne împiedică să facem o analiză comparativă mai strânsă a circulației monetare pentru fiecare din emitenții *folles*-ilor, ceea ce face să adoptăm prezentarea lor conform clasificărilor unanim recunoscute.¹⁸ Astfel, urmând tipologia propusă de Margaret Thompson,¹⁹ V.Spinei evidențiază următoarele tipuri de *folles*: Tipului A2 îi aparțin piesele descoperite izolat la Bacău,²⁰ Bogdănești (jud. Suceava),²¹ Giurcani,²² Grumezoaia,²³ Negrești (jud.Vaslui),²⁴ Nicolae Bălcescu (jud. Botoșani),²⁵ Panciu (jud. Vrancea),²⁶ Pașcani (jud.Iași),²⁷ Moldova (?). Tot acestui tip aparțin

¹⁷ Până către începutul anilor 80 determinarea monedelor descoperite la est de Carpați s-a făcut ocazional, după albume și cataloage depășite. Determinarea și clasificarea monedelor din secolele X-XIII din regiune îi aparține lui V. Spinei.

¹⁸ În cele ce urmează ne vom conduce după determinările și clasificarea făcute de V. Spinei.

¹⁹ M. Thompson, *The Athenian Agora*, II, *Coins from the Roman through the Venetian Period*, Princeton, New Jersey, 1954, p.103-105.

²⁰ V. Căpitanu, *Tezaurul de monede bizantine descoperite la Horgești (jud. Bacău)*, în *Carpica*, IV, 1971, p.291 și pl.V, 43 (cu datare greșită, fiind atribuită lui Nicephor al II-lea); B. Mitrea, *Descoperiri de monede antice și bizantine în RSR*, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p.151; Idem, *Decouvertes de monnaies antiques et byzantines dans la Republique Socialiste de Roumanie*, în *Dacia*, NS, XVII, 1973, p.415.

²¹ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.46,2 (unde este indicat greșit locul descoperirii - Sărățeni).

²² G. Coman, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în partea de sud a Moldovei*, în *AMM*, I, 1979, p.93 și fig.13,10 (aici piesa este atribuită lui Ioan I Tzimiskes).

²³ Idem, *Contribuții la cunoașterea fondului etnic al civilizației secolelor V-XIII în jumătatea sudică a Moldovei*, în *Carpica*, XI, 1979, fig.11,3, p.206; Idem, *op. cit.*, în *AIM*, I, 1979, p.93, fig.13,9; Idem, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p.113, fig.166,3 (unde este atribuită lui Ioan I Tzimiskes).

²⁴ G. Coman, *op. cit.*, în *Carpica*, XI, 1979, fig.11,16; Idem, *Statornicie...*, p.195fig.166,16 (unde este atribuită lui Leon IV).

²⁵ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.77, fig.1,1; 2,1.

²⁶ *Ibidem*, p.80.

două piese din tezaurul de la Arciz (reg.Odesa, Ucraina).²⁸

Margaret Thompson, urmată de C. Morrison, consideră că monedele de tipul A2 au fost emise de Vasile al II-lea împreună cu Constantin al VIII-lea în perioada anilor 989-1025, după biruința asupra lui Bardas-Phocas, și de Constantin al VIII-lea (1025-1028) singur.²⁹ Philip Grierson admite pentru acest tip de monede o datare mai largă: 976 (?) - circa 1030-1035.³⁰ Această opinie este susținută de William E. Metcalf, care consideră că monedele de tip A1 par a fi contemporane cu cele de tip A2.³¹

Monede care pot fi încadrate în tipul B au fost descoperite la Faraonovca³² (raionul Sărata, reg. Odessa, Ucraina), Izmail (reg. Odessa),³³ Miroslava (jud. Iași),³⁴ Orlovca³⁵ (Cartal, raionul Reni, reg.Odessa), Palanca³⁶ (raionul Ștefan-Vodă, Rep.Moldova), Paș-

²⁷ *Ibidem*, p.77, fig.1,2; 2,2.

²⁸ P.O. Karyškovskij, *Nachodki pozdnerimskikh i vizantijskikh monet v Odesskoj oblasti*, în *MASP*, VII, Odessa, 1971, p.81 (autorul utilizează tipologia lui W. Wroth și M. Thompson). Recent a fost publicat un folles anonim clasa A 3, atribuit ultimei părți a domniei lui Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, cca 1019-1028, (E. Oberländer-Târnoveanu și E. Popușoi, *Monede bizantine din colecția muzeului "Vasile Pârvan" din Bârlad, în Carpica*, XXIII/2. p.225, nr.10 din catalog).

²⁹ M. Thompson, *op. cit.*, p.73, 113.

³⁰ Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III, *Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, 2, *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, 1973, p.639 și 685-687 (citată după V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.149).

³¹ W.E. Metcalf, *Early Anonymus Folles from Antioch and the Chronology of Class A*, în *Museum-Notes*, 21, New-York, 1976, p.127-128.

³² E.S. Stoljarik, *Anonimnye folliis Vizantii X-XI vv. v Severo-Zapadnom Pricernomor'e*, în *NII JVE*, Chișinău, 1990, p.103.

³³ P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, p.81, nr.6, b, 2a.

³⁴ D.Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, fig.9,11; *Idem*, *Teritoriul est-carpatic...*, p.111, fig.46,5; V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia, NS*, XIX, 1975, fig.2,5.

³⁵ R.D. Bondar', S.A. Bulatovič, *K nachodkan vizantijskikh monet v Orlovke*, în *SPMA*, Kiev, 1984, p.145, nr.1, fig.1.

³⁶ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, p.103.

cani-împrejurimi (jud. Iași),³⁷ Rădăuți (jud.Suceava),³⁸ Sărățeni (jud. Vaslui),³⁹ Șendreni (jud.Galați),⁴⁰ Reni (reg.Odessa),⁴¹ Moldova (?).⁴² O piesă din această categorie este păstrată în Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași.⁴³

Monedele de tip B sunt datate de către M. Thompson și C. Morrison cu anii domniei lui Roman al III-lea (1028-1034),⁴⁴ iar de către Ph. Grierson aproximativ între anii 1030-1035 și 1042.⁴⁵

Monede de tip C au fost găsite la Bender⁴⁶ (Rep. Moldova), Galați-împrejurimi,⁴⁷ Izmail-împrejurimi,⁴⁸ Orlovca⁴⁹ - 3 piese,

³⁷ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.77, fig.1,3 și 2,4.

³⁸ I. Mitrea, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu din regiunea dintre Carpați și Siret a Moldovei*, în *Carpica*, 5, 1972, p.122, fig.22,1.

³⁹ G. Coman, *Cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în sudul Moldovei (stepa colinară Horincea-Elan-Prut)*, în *ArhMold*, 6, 1969, p.290, fig.16 (aici este atribuită lui Mihail IV Paflagonianul); Idem, *Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V-XI*, în *SCIV*, XX, 1969, 2, p.310, fig.16,1 (unde este atribuită lui Roman al III-lea); Idem, *Evoluția culturii materiale din Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V-XIII*, în *Mem. Antiq.*, III, 1971, fig.7,2; Idem, *Statornicie...*, p.190, fig.166,11; D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.46,6 (piesa este dată ca provenind de la Boroaia); V. Spinei, *op. cit.*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, fig.2,6; Vezi determinarea corectă a acestor piese la V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.122-125.

⁴⁰ D.Gh. Teodor, *Descoperirile arheologice de la Șendreni-Galați, în Danubius*, I, 1967, p.134, fig.4; Idem, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.46,7; V. Spinei, *Monedele bizantine...*, fig.2,4.

⁴¹ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, p.103.

⁴² V. Spinei, *op. cit.*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p.77, fig.2,3.

⁴³ G. Crăciun, E. Petrișor, *Catalog numismatic (Muzeul de istorie a Moldovei - Iași)*, Iași, 1970, p.70, fig.235.

⁴⁴ M. Thompson, *op. cit.*, p.113; C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliotheque Nationale*, II, *De Philippiens a Alexis III (711-1204)*, Paris, 1970, p.586.

⁴⁵ Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins...*, p.639, 676-681, citat după V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.149.

⁴⁶ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, p.108, nr.16.

⁴⁷ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.111, fig.46,4 (unde piesa este indicată ca provenind de la Sârca și este atribuită lui Ioan I).

⁴⁸ P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, p.81, nr.6 b 2b.

Tatarbunar⁵⁰ (reg.Odessa), Tecuci-împrejurimi⁵¹ - 2 piese și la Ștefănești⁵² (jud.Botoșani). W. Wroth consideră că acest tip de monede a fost emis pe timpul Theodoriei (1055-1056), iar A.R. Bellinger crede că au fost bătute în timpul domniei lui Constantin al IX-lea (1042-1055). M. Thompson și C. Morrison le consideră emise de Mihail al IV-lea⁵³ (1034-1041), spre deosebire de Ph. Grierson, care optează pentru o datare mai largă: între anul 1042 și anul 1050,⁵⁴ incluzând domniile lui Mihail al V-lea (1041-1043), Zoe, Theodora (1042) și o parte din domnia lui Constantin al IX-lea Monomachos (1042-1055).

Folles de tipul D au fost descoperiți la Bolgrad⁵⁵ (reg.Odessa) - două piese, Cârja⁵⁶ (jud.Vaslui), Galați-împrejurimi,⁵⁷ Horga⁵⁸ (jud. Vaslui), Merenești⁵⁹ (raionul Slobozia, Rep. Moldova), Mologa⁶⁰ (raionul Cetatea Albă = Belgorod-Dnestrovskij, reg. Odessa), Novosel'skoe⁶¹ (raionul Reni, reg. Odessa), Orheiul Vechi,⁶² Trebu-

⁴⁹ *Ibidem*, p.79 și 81; E.S. Stoljarik, *op. cit.*, p.108, nr.13; R.D. Bondar', S.A. Bulatovič, *Nachodki iz Orlovki*, în *NIIJVE*, p.102; Idem, *op. cit.*, în *SPMA*, p.145, nr.3.

⁵⁰ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, în *NIIJVE*, p.108, nr.15.

⁵¹ D.Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine...*, p.120-121, fig.9, 6-7.

⁵² V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.78, nr.6, fig.1,4-2,6.

⁵³ M. Thompson, *op. cit.*, p.113; C. Morrison, *op. cit.*, p.586.

⁵⁴ Ph. Grierson, *op. cit.*, p.684.

⁵⁵ A.A. Nudel'man, *Očerki istorii monetnogo obraščeniia...*, p.173; P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, p.80, nr.5.

⁵⁶ G. Coman, *op. cit.*, în *Carpica*, 11, 1979, p.206, fig.11,6; Idem, *op. cit.*, în *AMM*, 1, 1979, p.93, fig.13,13 (aici piesa este atribuită lui Roman al III-lea); Idem, *Statornicie...*, p.188, fig.166,6 (autorul atribuie piesa lui Ioan I).

⁵⁷ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, fig.46,3 (piesa este dată ca provenind de la Sârca).

⁵⁸ G. Coman, *op. cit.*, în *Carpica*, 11, 1979, fig.11,9; Idem, *op. cit.*, în *AMM*, 1, 1979, p.93, fig.13,14; Idem, *Statornicie...*, p.131, fig.166,9 (aici piesa este atribuită lui Constantin al X-lea).

⁵⁹ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, p.109, nr.23.

⁶⁰ *Ibidem*, p.108, nr.22.

⁶¹ Eadem, *Novye nachodki pozdnerimskikh i vizantijskikh monet v Pruto-Dnestro-Dunajskom meždureč'e*, în *DDM*, Kiev, 1987, p.95, nr.16.

jeni, raionul Orhei, Rep. Moldova, Orlovka⁶³ (reg.Odessa), Șuletea,⁶⁴ Voinești⁶⁵ (jud.Vaslui). M. Thompson și C. Morrison datează acest tip de monede în vremea domniei lui Constantin al IX-lea (1042-1055),⁶⁶ pe când Phillip Grierson în perioada cuprinsă între anii 1050-1060.⁶⁷

Folles anonimi de tipul E sunt reprezentați de o singură piesă, descoperită în anul 1986 la Orlovka.⁶⁸ M. Thompson consideră aceste monede contemporane lui Isaac I Comnenul (1057-1059),⁶⁹ A.R. Bellinger le atribuie domniei Theodorei (1055-1056), iar Ph. Grierson - domniei lui Constantin al X-lea Dukas (1059-1068).

Folles de tipul F au fost descoperiți la Bolgrad și Izmail⁷⁰ (reg. Odessa, fiind datați cu perioada domniei lui Constantin al X-lea⁷¹ (1054-1067), într-o epocă puțin mai restrânsă⁷² (1060-1065).

Tipul G este reprezentat doar de o singură piesă, descoperită în componența tezaurului găsit în împrejurimile Pașcanilor⁷³ (jud.

⁶² A.A. Nudel'man, *Monety iz raskopok i sborov 1972-1973 gg.*, în AIM (1973 g.), p.195; Idem, *Topografija kladov i nachodok ediničnyh monet*, în AKM, 8, Chișinău, 1976, p.83 (autorul utilizează tipologia M. Thompson).

⁶³ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, în NIIIVE, p.109, nr.27.

⁶⁴ G. Coman, *op. cit.*, în *MemAnt*, p.490-491, fig.7,3 (unde piesa este atribuită lui Constantin al IX-lea); Idem, în *AMM*, p.93, fig.14,3 (autorul atribuie piesa lui Roman al III-lea); Tot de la Șuletea G. Coman publică o monedă anonimă de tip B, ceea ce ar însemna că aici au fost descoperite două piese (G. Coman, *Statornicie...*, p.233, fig.167,14); Idem, *op. cit.*, în *Carpica*, 11, p.206, fig.11,4.

⁶⁵ Idem, *op. cit.*, în *Carpica*, 11, fig.11,15 (autorul atribuie piesa lui Roman al III-lea); Idem, *Statornicie...*, p.272, fig.168, 15 (aici piesa este atribuită lui Ioan I).

⁶⁶ M. Thompson, *op. cit.*, p.113; C. Morisson, *op. cit.*, p.586.

⁶⁷ Ph. Grierson, *op. cit.*, p.639, 685-687.

⁶⁸ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, în NIIIVE, p.109, nr.27.

⁶⁹ A.R. Bellinger, Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins...*, p.688-689; D.R. Sear, *Byzantine Coins and their values*, London (Seaby), 1974, nr.1855.

⁷⁰ P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, în *MASP*, VII, p.80-81; A.A. Nudel'man, *Očerki istorii monetno oobraščeniia...*, p.173.

⁷¹ M. Thompson, *op. cit.*, p.114; C. Morrison, *op. cit.*, p.286.

⁷² Ph. Grierson, *op. cit.*, în *DOW*, III, 2, p.637, 690-691.

⁷³ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.78, fig.1,6-2,8.

lași). Piesa este atribuită perioadei domniei lui Roman al IV-lea Diogenes (1067-1071)⁷⁴ sau între circa 1067 și circa 1070,⁷⁵ ceea ce cuprinde ultimii ani de domnie ai lui Constantin al X-lea Dukas (1059-1067) și domnia lui Roman al IV-lea.

În afară de *folles*-ii anonimi prezentați mai sus, în perioada secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea în teritoriul dintre Carpați și Nistru au circulat numeroase alte monede de bronz, argint și aur.⁷⁶ Pentru secolul al X-lea - începutul secolului al XI-lea menționăm moneda de bronz descoperită la Trușeni⁷⁷ (raionul Strășeni) și două piese din localități neprecizate, care se păstrează la Muzeul de Istorie a Moldovei, din Chișinău.⁷⁸ Toate trei sunt emise în timpul domniei lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025) și Constantin al VIII-lea (1025-1028). În perioada domniei acestor împărați pătrunde și moneda de aur, care, comparativ cu cea de bronz, care reflectă relații ale schimbului local cu cote mici și medii, moneda de argint și de aur indică o sensibilă creștere către începutul secolului al XI-lea a relațiilor comerciale, dar și a cotelor.

O monedă de aur a fost descoperită la Holercani⁷⁹ (raionul Dubăsari), iar o alta se păstrează la Institutul de Arheologie din Iași, provenind dintr-o localitate neprecizată. Prima este datată larg, în perioada de domnie a lui Vasile al II-lea (976-1028) și Constantin al VIII-lea (1025-1028). A doua, după determinarea lui V. Spinei, este datată între anii 1005 și 1025, fiind emisă la Constantinopol, de Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea.⁸⁰

Monede de aur emise de numiții împărați au mai fost găsite în

⁷⁴ M. Thompson, *op. cit.*, p.114; C. Morrison, *op. cit.*, p.586.

⁷⁵ Ph. Grierson, *op. cit.*, în *DOW*, III, 2, p.692-694.

⁷⁶ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.98-99; Idem, *Očerki...*, p.58-84; V. Spinei, *Moldova...*, ed I-a, p.96-99; *Ibidem*, ed. a III-a, p.122-126; Idem, *Monede bizantine...*, p.77-83; E.S. Stoljarik, *Anonimye follisy...*, p.104-111.

⁷⁷ A.A. Nudel'man, *Očerki...*, p.175.

⁷⁸ Idem, *Topografija kladov...*, p.88-89.

⁷⁹ *Ibidem*, p.84, nr.21.

⁸⁰ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.82.

teritoriile est-carpătice în componența tezaurului de la Dolhești¹ (jud. Iași), din care au fost recuperate doar două piese.

Monedele din bronz și aramă circulă în regiune și în secolul al XI-lea. Menționăm pentru această perioadă piesa de la Botoșani, emisiune a împăratului Roman al III-lea Argyros (1028-1034) și moneda care se păstrează la Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, găsită într-o localitate rămasă neidentificată din Moldova dintre Carpați și Prut.² În colecția Muzeului de Istorie a Moldovei de la Chișinău se păstrează trei monede de aramă din timpul domniei lui Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034-1041).³

Un aflux de monede de aur se observă în perioada domniei lui Constantin al IX-lea (1042-1055), acestea apărând în special în descoperiri izolate la Cinișeuți⁴ (raionul Rezina, Rep. Moldova), Cetatea Albă⁵ (Belgorod-Dnestrovskij, reg. Odessa), Musait⁶ (raionul Vulcănești, Rep. Moldova) și Purcari⁷ (raionul Ștefan-Vodă, Rep. Moldova).

Două monede de aramă de pe vremea Theodoriei (1055-1056) provenind dintr-o localitate neidentificată se păstrează la Muzeul de Istorie a Moldovei de la Chișinău.⁸ Din același metal este confecționată moneda emisă de Constantin al X-lea Dukas (1059-1067), care se păstrează în fondurile instituției sus-numite,⁹ fără ca locul descoperirii să fie cunoscut. O monedă de bronz a aceluiași împărat a fost descoperită la Vetrișoia¹⁰ (jud. Vaslui) Două monede de aur emise în timpul lui Mihail al VII-lea Dukas (1071-1078) au fost

¹ C. Știrbu, *Informații documentare despre două tezaure de monede bizantine*, în CN, I, 1978, p.26-28.

² C. Crăciun, E. Petrișor, *op. cit.*, p.70-71.

³ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.88.

⁴ Idem, *Očerki...*, p.175.

⁵ V. Spinei, *Moldova...*, p.97.

⁶ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.86.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p.89.

¹⁰ V. Spinei, *Moldova...*, p.97.

descoperite la Colibași¹¹ (raionul Vulcănești) și Teia¹² (raionul Grigoriopol, Rep. Moldova).

În fondurile Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași se păstrează o monedă de bronz dintr-o localitate necunoscută din Moldova, emisiune a lui Alexius I Comnenul (1081-1118), la care adăugăm moneda de la Murgeni "Ilișoia" (jud. Vaslui), atribuită inițial lui Nichefor al III-lea Botaniatul,¹³ dovedindu-se apoi a fi bătută pe vremea lui Alexius I.¹⁴ Câte o monedă skifată de bilon a aceluiași împărat a fost găsită la Bolgrad¹⁵ și Vlădiceni (Bolgrad).¹⁶ Încheie această trecere în revistă a monedelor din secolul al XI-lea moneda neidentificată de aramă, descoperită la Orheiul Vechi, a cărei proastă conservare nu a permis restrângerea perioadei de emisie mai mult decât secolul al XI-lea.

După cum am văzut, sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea este marcat de prezența stabilă a monedei din emisiunile de după reforma monetară efectuată în anul 1093 de către Alexius I.

Pentru secolul al XII-lea menționăm moneda de bronz de la Vinogradnoe¹⁷ (raionul Bolgrad, reg. Odessa) și moneda de bilon de la Găvănoasa¹⁸ (raionul Vulcănești), ambele emise în timpul domniei lui Ioan al II-lea Comnenul (1118-1143), monedele de bronz frapate

¹¹ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.87.

¹² *Ibidem*, p.84.

¹³ C. Preda, *op. cit.*, în SCIV, 23, 1972, nr.3, p.404; G. Coman, *Statornicie...*, p.184, fig.166, 18.

¹⁴ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.81; O. Iliescu, *Monede bizantine din secolele XII-XIII găsite la Dunărea de Jos*, în *Ilfov - file de istorie*, București, 1978, p.149.

¹⁵ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.84.

¹⁶ P.O. Karyškovskij, *Novye nachodki antičnyh i vizantijskich monet v stepnoj časti Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja*, în *NMASZP*, Kiev, 1985, p.181, nr.3.

¹⁷ P.O. Karyškovskij, *Nachodki antičnyh i vizantijskich monet v Odesskoj oblasti*, în *AAITJU*, Kiev-Odessa, 1976, p.173, nr.3 și nota 2.

¹⁸ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.86. P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, în *MASP*, VII, p.80.

și respectiv de aramă descoperite la Sucevița¹⁹ (jud.Suceava) și într-o localitate necunoscută din Moldova de la Est de Prut,²⁰ bătute pe timpul lui Manuil I Comnenul (1143-1180), cât și hyperperul din aceeași perioadă descoperit la Manoleasa²¹ (jud. Botoșani). O monedă de aramă, emisiune din timpul domniei lui Andronic I Comnenul (1183-1185) a fost descoperită la Orheiul Vechi²². Incheie șirul de monede din secolul al XII-lea moneda de aramă, schifată, emisă în timpul domniei lui Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195), care se păstrează în colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași,²³ descoperită într-o localitate neidentificată de la est de Carpați. La aceasta se adaugă alte două piese de aramă, una descoperită la Slobozia-Hodoroja²⁴ (raionul Orhei), datată în secolul al XII-lea, și alta fără loc precis de descoperire, datată în secolele XII-XIII din colecția Muzeului de Istorie a Moldovei de la Chișinău.²⁵ În secolele XI-XIII sunt date monede descoperite la Izmail²⁶ și Reni,²⁷ a căror loc de

¹⁹ V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie...*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p.229.

²⁰ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.88.

²¹ O. Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube de XIe au XVe siècle*, în *RESEE*, VII, 1969, 1, p.111.

²² A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.84.

²³ G. Crăciun, E. Petrișor, *op. cit.*, p.70-71.

²⁴ A.A. Nudel'man, *op. cit.*, p.82.

²⁵ *Ibidem*, p.88. E. Oberländer-Târnoveanu și E. Popușoi menționează mai multe monede ale aceluiași împărat semnalate în Basarabia. Nouă ne este cunoscută doar moneda de la Teia (Grigoriopol), din partea stângă a Nistrului (Vezi A.A. Nudel'man, *Očerki...*, p.64-65; 156).

²⁶ P.O. Karyškovskij, *op. cit.*, în *MASP*, VII, p.78 și nota 9.

²⁷ E.S. Stoljarik, *op. cit.*, în *NIIJE*, p.115. Pe bună dreptate o noutate pentru această regiune o constituie monedele emise de autoritățile Țaratului vlaho-bulgar, care nu au fost cunoscute la est de Carpați până nu demult. Cele patru stamena ce reprezintă imitații de factură grosolană după monedele bizantine emise de către Manuil I, Isaac al II-lea și Alexius al III-lea, și se păstrează în colecția muzeului "Vasile Pârvan" din Bârlad par să suplinească un gol mai greu de explicat până nu demult. Monedele sunt date de către autorii care le publică cu anii 1195/1200-1225. Vezi E. Oberländer-Târnoveanu și E. Popușoi, *op. cit.*, p.226, nr.34-37 din catalog. Anumite rezerve prezintă faptul că aceste piese au fost donate de un

emisie este considerat Chersonesul.

Pentru secolul al XIII-lea menționăm monedele emise în imperiile grecești apărute după căderea Constantinopolului sub loviturile cruciaților. Este vorba de moneda tăiată, descoperită la Bârlălești (jud. Vaslui), atribuită inițial Imperiului de la Nicea,²⁸ care pare să fie, în opinia cercetătorilor, o emisiune a Imperiului de la Thessalonica.²⁹ Moneda de bronz descoperită la Murgeni - "Oița" (jud. Vaslui) și atribuită de C. Preda epocii Comnenilor, este identificată drept emisiune a Imperiului de la Nicea³⁰. Trei piese, două de aur și una de aramă, au fost atribuite domniei lui Ioan al III-lea Vatatzes (1222-1254). Una din ele a fost descoperită la Vadul lui Vodă³¹ (Chișinău), iar cealaltă piesă de aur, schifată, cum este și moneda de aramă, ultimile două fiind descoperite în localități neidentificate din Moldova.³²

În total, până în prezent au fost descoperite circa 108 monede izolate. Din ele 86 (79,63%) constituie piesele de aramă și de bronz. Mai puțin de 10% (9,26%) reprezintă monedele de argint și bilon și ceva mai mult de 10% (11,11%), cele de aur. Analiza frecvenței circulației monedei bizantine în diferite perioade cronologice de la începutul secolului al X-lea și până către mijlocul secolului al XIII-lea indică următoarea situație: Spre sfârșitul secolului al IX-lea - începutul secolului al X-lea se observă o tendință de revenire a monedei bizantine în spațiul est-carpatic. Însă infiltrațiile sunt sporadice și din cele aproape 40 de piese datate din prima jumătate a secolului al X-lea majoritatea fac parte din tezaure (Cleja), descoperirile izolate fiind rare. O tendință de înviorare se observă în a

colecționar care a locuit la Dunărea de Jos, în Dobrogea, de unde, credem, ar fi mai firesc să provină și monedele.

²⁸ G. Coman, *Statornicie...*, p.129.

²⁹ V. Spinei, *Monede bizantine...*, p.81; E. Oberländer-Târnoveanu și E. Popușoi consideră această monedă ca fiind un stamen de tip imitativ și îl atribuie lui Ioan Asan al II-lea (1218-1241), vezi Oberländer-Târnoveanu și E. Popușoi, *op. cit.*, p.226.

³⁰ V. Spinei, *op. cit.*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p.221.

³¹ A.A. Nudel'man, *Topografija kladov...*, p.84.

³² G. Crăciun, E. Petrișor, *op. cit.*, p.71.

doua jumătate și la sfârșitul secolului al X-lea, în special în perioada domniei lui Ioan I Tzimiskes, fenomen legat de revenirea la Dunărea de Jos a administrației imperiale.

Pentru sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului următor este caracteristică pătrunderea masivă a monedei de bronz, în special al *folles*-ilor anonimi, descoperiți de regulă separat, dar și în componența unor mici tezaure (Arciz). Afluxul de monede de la sfârșitul secolului al X-lea - începutul secolului al XI-lea cu tendințe de stabilizare spre mijlocul acestui veac, înregistrează o nouă încetinire a pătrunderii monedei după mijlocul secolului al XI-lea, cuprinzând domniile lui Issac I Comnenul (1057-1059), Constantin al X-lea Dukas (1059-1067), primul fără prezență monetară, al doilea doar cu cinci monede de bronz, Roman al IV-lea Diogene (1067-1071) cu doar o singură piesă la Pașcani și Mihail al VII-lea Dukas (1071-1078) cu două monede de aur (Colibași și Teia).

Către sfârșitul secolului al XI-lea se intensifică oarecum pătrunderea monedei de bilon, descoperită în special în componența unor tezaure. Tendința a fost sesizată de specialiști, specificându-se pe bună dreptate că "prezența monedei grecești nu este legată exclusiv de legăturile comerciale întreținute de populația locală, întrucât astfel de monede provin și din complexele funerare ale nomazilor turanici (Suvorovo, Găvănoasa -?), populație la care ele este posibil să fi ajuns ca urmare a expedițiilor de pradă întreprinse în provinciile bizantine.³³

Pe lângă circulația relativ stabilă a monedei bizantine în perioade de ascendență urmate de scăderi spectaculoase a numărului de piese, în regiunile est-carpătice au circulat monede central-europene. Numărul acestora, în comparație cu cele bizantine, este neînsemnat. O excepție o constituie tezaurul de la Hotin (reg. Cernăuți, Ucraina) cu peste 1000 de piese, din care au fost recuperate 851 monede întregi, jumătăți și fragmente. Marea lor majoritate erau bracteate germane, emise în a doua jumătate a secolului al XII-lea și în primul sfert al secolului următor.

³³ V. Spinei, *Moldova...*, p.99.

La Lencăuți-Cernăuți și Bâtca-Doamnei - Piatra Neamț au fost descoperite monede din emisii ale regilor arpadieni - Ștefan al IV-lea (1163)³⁴ și Bela al III-lea³⁵ (1172-1196). Un dinar emis de Solomon (1063-1074) a fost descoperit în componența tezaurului de la Hotin.³⁶

³⁴ B.O. Timoščuk, *Zustrič z legendoju*, Užgorod, 1974, p.96.

³⁵ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique...*, p.451.

³⁶ V.M. Potin, *Klad brakteatov iz Podnestrov'ja*, în *NS*, I, Kiev, 1963, p.118.

CAPITOLUL III

VIAȚA SPIRITUALĂ.

RITUL ȘI RITUALUL FUNERAR

1. VIAȚA SPIRITUALĂ

Investigațiile arheologice ne furnizează informații importante și referitor la manifestările vieții spirituale. În perioada evului mediu creștinismul a influențat masiv toate sferile activității umane. În legătură cu adoptarea creștinismului cercetătorii pun și facilitarea pătrunderii în regiunile nord-dunărene a scrierii.¹ Edificatoare în acest sens sunt numeroasele litere și semne alfabetiforme descoperite în așezarea din secolele VIII-X de la Bucov-Rotari din spațiul carpato-dunărean.²

În regiunile de la est de Carpați, mărturiile despre pătrunderea scrierii sunt puțin numeroase, însă elocvente. Dintre punctele unde au fost receptate informații clare de acest gen, menționăm așezările de la Calfa, Dodești, Hansca, datate la sfârșitul mileniului I - începutul mileniului al II-lea. La acestea putem adăuga materialele provenite din partea de nord a regiunii, de la Lencăuți-Cernăuți.

Dintre semnele alfabetiforme menționăm litera incizată pe peretele unui ulcior amforoidal, de factură locală, vopsit cu ocru-roșu,

¹ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, ed. I-a, București, 1982, p.105; Idem, *Moldova..*, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.132; D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p.49-117;132; M. Păcuraru, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Chișinău, 1993, p.66-69.

² M.Chișvasi-Comșa, *Săpăturile de la Bucov*, în *Materiale*, VI, București, 1959, p.569-570, fig. 2,1-7; 3; M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p.127-135.

descoperită la Calfa.³ Litera "M" este zgâriată, după ardere, pe gâtul vasului. Ceramica de la Calfa, din care face parte ulciorul cu litera figurată pe el, este datată de către autorul investigațiilor în secolele IX-X,⁴ fiind utilizată până către începutul secolului următor.⁵ Două litere par să fi fost incizate și pe "chatton"-ul inelului din bronz descoperit în L.6 de la Dodești, datată în secolele X-XI.⁶

Inscripții alfabetiforme slavone au fost depistate pe pereți și funduri de vase, pe fusaiole și pe o lingură de os la Lencăuți-Cernăuți.⁷ Obiecte purtând inscripții au fost găsite în straturi culturale datate în secolele XII-XIII. Pe fundul unui vas de lut a fost citită litera "G" iar pe o fusaioală, îmbinarea de litere "NHN" și o inscripție distrusă (sunt lizibile doar literele "T", "A" și "B").⁸ Pe mânerul lingurii de os s-a păstrat litera "H". Tot aici au fost interceptate și instrumente ascuțite din bronz și fier, utilizate pentru scriere.⁹

La Hansca a fost recuperată o jumătate de fusaioală, pe suprafața căreia a fost făcută o inscripție alfabetiformă.¹⁰ De la Hansca și Dodești provin două cataramе (încheietori) de carte turnate din bronz.¹¹ Acestea au aparținut unor cărți de cult, care au putut pătrunde în regiune odată cu adepții prozelitismului ortodox, fiind și

³ G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodišče VIII-X vv. na Dnestre*, Chișinău, 1973, p.25, fig.20 și 23,5.

⁴ *Ibidem*, p.27.

⁵ *Ibidem*, p.23.

⁶ D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984, p.113, 117, fig.61,7.

⁷ B.O. Timoščuk, *Tverdinia na Pruti. Z istorii viniknennja Cernivtsiv*, Ușgorod, 1978, p.65-66; Idem, *Davnorus'ka Bukovina (X-perša polovina XIV st.)*, Kiev, 1982, p.77, fig.43.

⁸ Idem, *Ob instrumenlach dlja pis'ma (stiljach)*, în *KSIMK*, 52, 1956, p.157; Idem, *Pivnična Bukovina - zemlja slov'jans'ka*, Ușgorod, 1969, p.120; vezi și *Archeologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (ranneslavjanskij i drevnerusskij periody)*, Kiev, 1990, p.172, fig.41,5.

⁹ Idem, *Ob instrumentach...*, p.155; Idem, *Davnorus'ka Bukovina...*, p.77, fig.43, 1-8.

¹⁰ I. Hâncu, *Pamjatniki balkano-dunajskoj kul'tury (X-XIV vv.)*, în *DKM*, Chișinău, 1974, p.140, fig.50.

¹¹ *Ibidem*, p.140, fig.151; D.Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone...*, p.108, fig.61,13.

copiate, în slavonă sau grecește, în ținuturile românești nord-dunărene în primele secole ale mileniului al II-lea.¹² Piese identice de la cărți au fost descoperite și în unele orașe haliciene, la Terebovil și Halici.¹³

Investigațiile arheologice aduc și alte mărturii despre creștinismul din teritoriile est-carpătice în primele secole ale mileniului al II-lea. Convingătoare sunt semnele creștine care apar în etapele finale ale culturii Dridu și în cultura Răducăneni. Pe fundurile unor vase ceramice ele reprezintă semne cruciforme, de cele mai multe ori înscrise într-un cerc sau în câteva cercuri concentrice. Numeroase sunt imaginile crucii plasate pe un soclu,¹⁴ care pare a simboliza crucea înălțată de Constantin cel Mare pe Golgota. Analiza atentă a semnelor cruciforme de pe fundul vaselor de tradiție locală arată că crucile cu hastă lungă plasate pe soclu au fost preluate și perpetuate din iconografia monetară bizantină.

Dintre semnele menționate evidențiem simbolul de pe fundul unor vase de la Hansca, în care brațele crucii sunt, la rândul lor, cruciforme.¹⁵ În semiotica creștină această formă de cruce este numită "românească".¹⁶ Proliferarea creștinismului în rândul populației băștinașe este atestată, după cum vom vedea, și de mormintele din necropolele din partea centrală a Moldovei, în care defuncții sunt orientați, de regulă, cu capul spre vest și au brațele așezate pe abdomen sau pe piept.

În complexele funerare, de altfel destul de sărace în inventar,

¹² N. Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Secolele IV-XVI*, Craiova, 1984, p.98 și urm.; V.Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.132.

¹³ G.M. Vlasova, *Bronzovye izdelija XI-XIII vv. iz s. Zeleno*, în *MASP*, 4, 1962, p.246-259, fig.1,8-10; vezi și V.J. Dovženok, R.D. Jura, V.K. Gončarov, *Dav'norus'ke misto Volin'*, Kiev,1966, fig.XVI,1; F.D. Gurevič, *Gramotnost' gorožan derevnerusskogo Poneman'ja*, în *KSIA*, 135, 1973, p.28-34, fig.7,6.

¹⁴ I. Hâncu, *Pamjatniki balkano-dunăjskoj kul'tury X-XIV vv. v lesotepnoj polosy Moldavii*, în *AEIM*, Chișinău, 1968, fig.3; Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca*, Chișinău, 1994, fig.22.

¹⁵ I. Hâncu, *Pamjatniki...*, fig.3,12.

¹⁶ V.V. Pochlebkın, *Meždunarodnaja simvolika i emblematika*, Moskva, 1989, p.285, fig.66,13.

nu au fost identificate piese de o certă apartenență creștină. Ele însă nu lipsesc în straturile culturale ale așezărilor. Este vorba în primul rând de cruciulițe pectorale și engolpioane, descoperite la Hansca,¹⁷ (fig.36/2) Orheiul Vechi¹⁸ (fig.36/1,3,4), Dodești,¹⁹ Hlincea-Iași²⁰ și Pepeni (Sângerei)²¹ (fig.36/5). Cele mai multe cruciulițe pectorale au fost găsite la Hansca: o cruciuliță din sârmă (fig.36/2), fragmente de la două cruciulițe turnate din aramă, un fragment de la o cruciuliță turnată din plumb, o jumătate a unei cruciulițe-relicvar din bronz și două matrițe din piatră calcaroasă pentru turnarea cruciulițelor pectorale simple²² (fig.36/8,9).

În regiunea cercetată au fost descoperite mai multe engolpioane turnate fie în atelierele din orașele bizantine, fie în cele din cnezaatele rusești. Dintre piesele de origine bizantină menționăm pe cele de la Dănești,²³ Șuletea²⁴ (Vaslui), Focuri²⁵ (Iași), Bâta Doamnei²⁶

¹⁷ Gh. Postică, *Archeologičeskie issledovanija na srednevekovom poselenii Hansca*, în AIM v 1981 g., Chișinău, 1985, p.156, fig.1,8.

¹⁸ I. Tentiuc, N. Melnikov, *Câteva cruciulițe pectorale din Moldova de Est*, în Revista de Arheologie, II (sub tipar).

¹⁹ D.Gh. Teodor, *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în Mitropolia Moldovei și Sucevei, L, 1974, 7-8, p.569, fig.6,3.

²⁰ V. Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XVII*, în ArhMold, XV, 1982, fig.3,4 unde este datată în secolele XII-XIII.

²¹ Piesă descoperită de V. Bikbaev.

²² I. Hâncu, *Issledovanie srednevekovykh pamjatnikov u s. Hansca*, în AO 1977 goda, Moskva, 1978, p.469-470; Idem, *Apariția creștinismului în Moldova*, în Făclia, 23.II.1990.

²³ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, fig.40,7; V. Spinei, P. Șadurschi, *Două engolpioane bizantine descoperite în Moldova și câteva observații pe marginea lor*, în SCIVA, 33, 1982, 2, p.185-186, fig.2.

²⁴ R. Maxim-Alaiba, *Un engolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui*, în ArhMold, XIII, 1990, p.161-164; V. Spinei, *Circulația unor piese de cult..*, p.156, fig.2.

²⁵ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași, 1984, p.150, fig.12,2; V. Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, București, 1986, fig.12,3; Idem, *Moldova în secolele XI-XIV*, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.134, fig.16,3.

(Neamț) și Hansca (Ialoveni) toate executate din bronz.

Piesele au formă de cruce latină cu extremitățile brațelor ușor lățite (fig.36/7). Suprafața lor conține, în funcție de varianta tipologică, un decor în relief sau reprezentări gravate ori încrustate cu *niello*, redând diferite scene și persoane biblice. Cronologic engolpioanele bizantine depistate în regiunile de la nordul gurilor Dunării au fost atribuite secolelor X-XIII.²⁷

Piese de proveniență rusească au fost recuperate în partea centrală a Moldovei la Codăești-Vaslui, Belcești-Iași, Netezi, Piatra Neamț, Căndești-Neamț, Soroca, Ștefănești-Botoșani, Trifești-Iași²⁸ etc. Acestea au extremitățile brațelor rotunjite, iar la mijloc sunt reprezentați în relief, pe o jumătate Iisus Hristos, iar pe cealaltă Sfânta Fecioară. Pe medalioanele de la extremitățile brațelor sunt reliefate chipuri de sfinți (fig.36/6).

V. Spinei consideră că cruciulițele relicvare rusești au fost produse începând cu sfârșitul secolului al XII-lea și până în prima jumătate a secolului al XIII-lea.²⁹

Investigațiile arheologice au permis depistarea în regiune a unor edificii de cult. Semnele imprimate pe pereții unor lăcașe de cult rupestre din malurile Răutului, de la Butuceni-Orhei, Țâpova și Saharna-Rezina, Jabca-Camenca ș.a. indică o perioadă relativ timpurie de apariție a unor comunități creștine în partea centrală a Moldovei. Se pare că tipul de lăcaș creștin rupestru este caracteristic pentru perioadele bulversate de infiltrații războinice ale nomazilor. Cercetarea materialelor privind primele edificii de cult arată clar că bisericile rupestre de pe Nistru și Răut se înscriu în rețeaua de lăcașe

²⁶ C. Scorpan, L'ensemble archéologique feudal de Bîlca Doamnei, în *Dacia*, NS, IX, 1965, p.451, fig.9; V. Spinei, *Circulația unor piese de cult...*, p.158, fig.4, 13; Idem. *Moldova...*, ed. a III-a, p.134-136, fig.16,4.

²⁷ La piesele menționate mai sus adăugăm pe cele descoperite în regiunile de sud ale Moldovei și în cele de nord de la Adjud (Vrancea), Cetatea Albă, Lunca-Bâznoasa (Botoșani) și Vasileu. O piesă inedită, care poate fi încadrată în tipul II după clasificarea lui V. Spinei se păstrează la Muzeul de Istorie a Moldovei de la Chișinău (nr.inv. 0/2295).

²⁸ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.136-138, fig.17. În fondurile Muzeului de Istorie a Moldovei din Chișinău se păstrează două engolpioane de acest tip. Pentru exemplarul de la Ștefănești deținem informația de la C. Asăvoaie.

de cult creștine din secolele VIII-X din regiunile circumpontice depistate în Crimeea, Caucaz, pe Nipru, în Dobrogea și în nordul Bucovinei.

Cartarea bisericilor rupestre din regiunile est-carpătice arată că acestea formează un l afluenților săi. În regiunile din nordul Bucovinei, cele mai timpurii lăcașe de cult rupestre datate în secolele X-XI au fost descoperite la Bacota și Satanov (Hmelnitzkij), Leadova, Nagoreni, Mejigore-Zapadnoe și Bubnișce. Pentru cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea - prima jumătate a secolului al XIII-lea sunt indicate monumen-tele rupestre de la Zimno, Vasileu, Monastyrek, Tzerkovščina, dar și de la Bacota.³⁰ Biserici cu pereții de lemn sau cu ziduri din piatră din secolele XII-XIII au fost cercetate în regiunile de nord a spațiului carpato-nistrian la Vasileu și Vično - "Martinovka".³¹

Existența în regiunile de nord a spațiului cercetat a unor biserici în secolele XI-XIII ne face să credem că în partea centrală a Moldovei, în afară de bisericile rupestre, puteau exista și alte lăcașe de cult. Un centru bisericesc putea exista la Hansca. Ne face să credem aceasta numărul relativ mare de cruciulițe pectorale descoperite aici, matrițele pentru turnat piese de cult, dar și engolpionul de bronz care putea aparține unei fețe bisericești. În acest context nu pare întâmplătoare descoperirea în această așezare a cataramii de carte turnată în bronz.³² Așa cum în această perioadă cele mai răspândite erau cărțile de cult, credem că piesele susnumite puteau fi de la o asemenea carte.

Existența unor structuri bisericești în regiunile de la est de Carpați este confirmată și de cunoscuta scrisoare papală din anul 1234, în care sunt menționați "pseudoepiscopi" ai vlahilor, aparținând ritului ortodox din dioceza cumană.³³ Probabil frecvențele pendulări ale nomazilor turanici prin stepele meridionale ale spațiului carpato-

²⁹ *Ibidem*, p. 137.

³⁰ T.A. Bobrovskij, *K voprosu o tipologii i datirovke drevnerusskich peščernych monastirej*, în *Rossijskaja archeologija*, 1993, 4, p.122-130.

³¹ B.O. Timoščuk, *Dav'norus'ka Bukovina...*, p.138, 140, 162; Idem, în *Archeologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja...*, p.114-116.

³² I. Hâncu, în *DKM*, p.140, fig.51.

³³ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, vol.I, p.I, 132.

nistriani au izolat comunitățile bisericești din partea centrală a Moldovei de centrele eclesiastice din Dobrogea și Bizanț. Această situație a condus la apariția unor fenomene neconforme cu dogmele ortodoxe, la abateri de la anumite precepte religioase. Se pare că episcopii menționați în scrisoarea papei nu erau hirotoniți conform uzanțelor rituale.³⁴

În mai multe cazuri s-a afirmat că treburile bisericești ale românilor erau diriguite de către episcopatul de la Vreanot, plasat pe râul Morava de sud, Serbia, subordonat la rîndul său arhiepiscopiei de Ohrida. Credem că acest episcopat, numit "al vlahilor", avea sub oblăduirea sa comunitățile românești creștine nu numai din Balcani, ci și pe cele de la Dunărea Mijlocie și din Transilvania, iar cele din regiunile de la sud și est de Carpați puteau să se afle sub diriguirea unui episcopat plasat în dreapta gurilor Dunării.³⁵

În ultimul timp s-a acreditat ideea, bazată pe descoperirea unui registru al Patriarhiei din Constantinopol, despre existența în vechiul centru romano-bizantin de la Axiopolis a unei reședințe episcopale în ultima parte a secolului al XI-lea. Cercetătorii consideră că aceasta ar fi fost desființată în anii 1087-1090 sau 1095 din cauza invaziilor pecenege sau cumane.³⁶ Retragerea episcopiei de la Axiopolis și izolarea ținuturilor est-carpatiche pentru o perioadă de timp nu a dus la lichidarea comunităților creștine de aici, ci a dat naștere unei autonomizări bisericești în această regiune și apariția unor "pseudoepiscopi".

³⁴ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.133; P. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII-XIV*, în *SMIM*, VI, 1973, p.188.

³⁵ *Știri referitoare la organizarea bisericească a vlahilor balcanici*, în *FHDR*, IV, p.25; V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.132-133.

³⁶ P.S. Năsturel, *Le christianisme roumaine a l'epoque des invasions barbares. Considérations et faits nouveaux*, în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești*, SN, XI (XV), Freiburg i.Br., 1984, p.234 (apud V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.133); E. Popescu, *Știri noi despre istoria Dobrogei în secolul al XI-lea: Episcopia de Axiopolis*, în *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, coord. Antim Nica, Galați, 1987, p.125-147; V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.132-133.

2. RITUL ȘI RITUALUL FUNERAR

Cercetările sistematice din partea centrală a Moldovei au dus în mod firesc la descoperirea unor complexe funerare - necropole și morminte izolate. Acestea, prin informația pe care o furnizează, permit o mai bună cunoaștere a realităților vieții sociale a locuitorilor primelor secole ale mileniului al II-lea, a schimbărilor care au avut loc sub influența diferitor factori de ordin intern și extern în sânul comunităților românești, dar și asupra unor fenomene ce țin de riturile și ritualurile funerare. Ultimile, după cum vom vedea în continuare, vor căpăta în perioada cercetată o tot mai mare stabilitate.

Investigațiile arheologice au permis constatarea că până în secolele IX-X în regiunile de la est de Carpați s-a menținut ritul de incinerare, după care are loc trecerea la cel de înhumare. Înhumarea a fost adoptată de creștinism încă din primele secole ale erei noastre ca manifestare de umanitate și ca simbol a învierii lui Iisus Hristos, fără a fi însă generalizată.

În spațiul est-carpatic trecerea la înhumare a fost surprinsă arheologic în necropola de la Brănești. Aici, pe lângă 95 morminte de înhumare, au fost depistate trei de incinerare.

Faptul că procesul de trecere de la incinerare la înhumare a cuprins spații geografice foarte largi din partea de sud-est a Europei, care includeau diverse popoare, a dus la ideea, încă de la primele descoperiri ale unor complexe funerare din primele secole ale mileniului al II-lea în Moldova de la est de Prut, că au aparținut slavilor.³⁷ Totodată s-au făcut încercări de a prezenta ritul funerar al populației locale ca fiind divers și reflectând o situație amalgamată, polietnică, compusă din slavi, bulgari, alani, pecenegi și cumani,³⁸ fără însă ca afirmațiile să fie susținute de materialele arheologice.

Până în prezent în Moldova dintre Siret și Nistru au fost descoperite și cercetate trei mari necropole - la Brănești (raionul Orhei), Hansca-Căprăria și Hansca-Limbari (raionul Ialoveni), care

³⁷ *Istoriia Moldavskoj SSR*, t.1, Chișinău, 1987, p.246.

³⁸ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slavjan VI-XIII vv.*, în *AKM*, 6, Chișinău, 1974, p.101-116; M.S. Velikanova, *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja*, Moskva, 1975, p.91-138.

cuprind circa 273 de morminte.³⁹ În alte 12 puncte din această regiune au fost depistate și cercetate de la unu până la zece înhumății,⁴⁰ izolate sau în grup, totalizându-se circa 328 morminte (fig.10).

Cartarea punctelor cu descoperiri de complexe funerare relevă că majoritatea lor sunt situate în zona centrală a regiunii, în imediata apropiere a marilor artere fluviale Prut și Nistru sau a afluenților acestora, repetând într-un fel repartizarea topografică a așezărilor (fig.2). Pe de altă parte se observă lipsa necropolelor plane în stepele Bălților și Bugeacului, spații dominate în această perioadă de către nomazii turanici, care preferau să-și înhumeze defuncții în mantia unor tumuli mai vechi.

Analiza situației topografice a necropolelor și mormintelor izolate a permis evidențierea următoarelor tendințe în amplasarea acestora: a) cimitirul este plasat pe o pantă lină a dealului, orientată spre vest (Molești); est (Hansca-Limbari, Arsura, Brănești XIII) sau sud (Echimăuți, Hansca-La Cordon, Lucașeuca); b) mormintele sunt plasate pe o pantă priporoasă a dealului, orientată spre nord (Hansca-Căprăria); c) necropola este situată pe un promontoriu înalt,

³⁹ I. Hâncu, *Limbari - srednevekovyj mogil'nik XII-XIV vv. v Moldavii*, Chișinău, 1970. 78 p.; Idem, *Căprăria - pamjatnik kul'tury X-XII vv.*, Chișinău, 1973, 62 p.; G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikanova, *Braneștiskij mogil'nik X-XI vv.*, Chișinău, 1984, 108 p.

⁴⁰ I. Hâncu, *Poselenija XI-XIV vv. v Orgeevskich kodrach Moldavii*, Chișinău, 1969, p.12,17,18; Idem, *Sre Mateuți*, în *DPM*, Chișinău, 1969, p.162-170; I. Hâncu, V.S. Titov, *Iz istorii sela Costeșty po dannym raskopok 1973 g.*, în *AIM (1973 g.)*, Chișinău, 1974, p.172-175; G.F. Cebotarenco, *Calfa - gorodišče.*, p.73-75; G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *Issledovanija južnoslavjanskoj ekspedicii v 1979 g.*, în *AIM v 1979-1980 gg.*, Chișinău, 1983, p.95-97; G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, în *AKM*, 6, p.103; V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *CIs, SN*, XII-XIII, Iași, 1981-1982, p.175; Idem, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.110; D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați.*, p.96; R. Rabinovič, V. Gukin, *Rezultaty raskopok na poselenii Braneșty XIII i nekotorye spornyje voprosy izučeniya pamjatnikov tipa Petruha-Lukašovka*, în *DJZ SSSR*, p.213-214; La Molești în anii 1989-1991 au fost descoperite zece morminte medievale de înhumăție. Cercetări I.Tentiuc.

început cu cursul unui râu (Brănești) sau lac (Calfa).

Utilizarea riturilor și ritualurilor funerare ca sursă de informare, care permite elucidarea unor aspecte vizând viața materială și spirituală a populației, necesită o activitate preliminară de prelucrare și clasificare a materialelor acestor complexe. Clasificarea materialelor arheologice presupune o ierarhizare a descoperirilor în dependență de importanța pe care o au ele în practicile funerare. Ca obiect al clasificării, practicile funerare au particularitățile lor, legate de specificul exercitării riturilor și ritualurilor de înmormântare.

În efortul de a obține un model de analiză a fenomenelor legate de amenajările funerare, am încercat să stabilim anumite trepte și structuri ierarhice ale elementelor și fenomenelor ritului funerar, ierarhie necesară pentru analiza materialelor obținute în cadrul investigațiilor.

Mai precizăm că din tot ansamblul de acțiuni ale riturilor și ritualurilor funerare, practica arheologică identifică doar ceea ce ține de modul de tratare a defunctului (incinerare, înhumare etc.), forma gropii funerare și poziția scheletului în interiorul "locuinței de veci", precum și inventarul funerar, asociat, în cazuri excepționale, cu resturi ale ofrandei.

Subliniem că pe parcursul elaborării lucrării am utilizat metoda corelării diferitelor elemente ale ritului și ritualului funerar. Aceasta ne-a permis să conchidem că este absolut inadmisibil a ne baza în cercetările noastre doar pe un singur element al ritului funerar, considerându-l determinant, lucru care ar duce la obținerea unor rezultate false, deformat structural. Spre exemplu, dacă acceptăm ideea că mormintele orientate cu capul spre vest sunt toate creștine, fără a corela orientarea cu poziția scheletului în interiorul gropii funerare și forma gropii, am fi nevoiți să recunoaștem că sunt creștine înmormântările în gropi circulare sau cele în care defunctul era depus pe burtă sau pe o parte. În rezultatul clasificării am putut evidenția trei grupuri de morminte: 1) sigur creștine; 2) morminte care ar putea fi creștine, însă unele elemente ale ritului fac să ne abținem de la determinări categorice; 3) morminte evident păgâne.

Revenind la ierarhia pe care ne-am propus-o, punem pe primul loc, cu rezervele inerente unei clasificări formale, orientarea defunctului cu capul spre unul din punctele cardinale. *Orientarea* formează *clasele*, care includ în sine grupe de morminte din una sau mai multe

necropole, legate între ele prin similitudinea orientării înhumatului. A doua treaptă a fost evidențiată în procesul departajării formelor gropii funerare. După *forma gropilor* au fost detașate *secțiile*.

Următoarea treaptă poate fi considerată tipologică. Ea reflectă poziția scheletului în interiorul gropii funerare, tipul reprezentând o îmbinare stabilă din punct de vedere statistic al unui anumit număr de parametri esențiali.⁴¹ Desemnarea *tipului* se face în baza *poziției scheletului*, tipul lămurind importanța globală a acestei calități / trăsături, care pe bună dreptate este considerată drept una din cele mai conservatoare în practica ceremoniilor funerare. Au fost evidențiate *subtipuri*, impuse de *poziția picioarelor* defunctului în groapa funerară. Astfel, dacă tipul evidențiază poziția scheletului (1. culcat pe spate; 2. întins pe partea dreaptă/stângă; 3. întins pe burtă), subtipul indică diferite poziții ale picioarelor. S-a observat că defuncții, în special cei încadrați tipologic în categoria "întinși pe spate", au picioarele dispuse diferit: A. întinse; B. chircite.

Menționăm că au fost observate și diferite *modalități* de aranjare a picioarelor. Astfel, în afara faptului că ele puteu fi întinse sau chircite, evidențiate de noi tipologic ca subtipul A și B, în grupul mormintelor incluse în subtipul A (picioarele întinse) au fost depistate următoarele modalități de plasare ale acestora; a. picioarele cu labelle lipite/ apropiate; b. picioarele sunt dispuse paralel; c. picioarele dispuse încrucișat; d. un picior este fandat.

În continuare, în aceeași ordine ierarhică, apar *variantele*, evidențiate în dependență de *poziția brațelor* defunctului, care pot fi: a. întinse pe lângă corp; b. îndoite cu palmele așezate pe oasele bazinului; c. îndoite, cu palmele plasate pe abdomen; d. îndoite, cu palmele dispuse pe piept; e. puternic îndoite din cot, cu palmele aranjate pe umeri. Atragem atenția că au fost analizate și elemente cu caracter aparent secundar, însă nu mai puțin importante ca detalii ale ritului funerar: poziția palmelor, pe care noi o evidențiem ca subvariantă - așezate una lângă alta; suprapuse; încrucișate.

Mai menționăm că în prezentarea materialului a fost necesar să ne conducem de succesiunea ierarhică propusă, decurgând în primul rând din importanța *tipului* ca fenomen și valoare a clasificării; de aceea am axat analiza noastră în special în jurul *poziției* scheletului,

⁴¹ L. Klein, *Arheologičeskaja tipologija*, Leningrad, 1991, p.49.

corelând-o de fiecare dată cu orientarea înhumatului și forma gropii funerare.

E necesar să subliniem, de asemenea, că o bună parte din gropile funerare descoperite oferă o informație incompletă, multe din ele avînd o stare de conservare precară sau fiind distruse de intervenții ulterioare înmormântării. De aceea, pentru obținerea unor date cât de cât obiective, în afară de tabelul în care au fost introduse toate datele despre complexe funerare, în baza metodei de selecție, s-a alcătuit un tabel în care au fost introduse doar datele complexelor funerare intacte, în care starea de conservare a scheletului permite analiza exhaustivă a tuturor particularităților ritului și ale ritualului funerar.

Astfel, în procesul analizei tipurilor și variantelor pozițiilor scheletelor, pentru o mai fidelă clasificare a lor, au fost utilizate doar complexe funerare cu scheletele intacte, iar în cazul analizei altor aspecte ce țin de forma, adâncimea, amenajarea gropii funerare, cât și a inventarului pe care îl conțineau complexe, au fost folosite toate materialele mormintelor care ne-au stat la dispoziție.

O atenție deosebită s-a acordat poziției brațelor în mormintele cu defuncții întinși pe spate. Am remarcat că în foarte multe complexe aceste părți ale scheletului au avut de suferit în urma unor influențe secundare (au fost deranjate de mișcarea solului în proces de tasare, de rozătoare ș.a.), fapt care a determinat excluderea unor complexe din numărul de morminte analizate. Astfel se explică faptul că din 95 morminte de înhumatie din necropola de la Brănești, în acest tabel au fost incluse doar 64, (63,37%) celelalte, din cauza stării precare de conservare a scheletului, fiind inutilizabile. Cât privește cimitirul de la Hansca-Căprăria, din numărul total de 68 morminte au fost selectate 63 (92,64%), iar din 110 morminte de la Hansca-Limbari - 90 (81,82%). Așadar, din totalul de 273 morminte depistate în cele trei mari necropole, în tabel au fost incluse numai 217 (79,49%). La acestea adăugăm alte 29 morminte selectate dintr-un număr de 55 complexe funerare descoperite izolat în spațiul cercetat.

Astfel, numărul total al complexelor funerare cu o stare satisfăcătoare de conservare a oaselor scheletului este de 246 (75%) din numărul de complexe cercetate în partea centrală a Moldovei. Această cifră face credibile rezultatele eșantionului nostru, marja de

eroare fiind neînsemnată. În linii mari, în analiza materialului ne vom conduce de următoarea schemă:

I. *ORIENTAREA DEFUNCTULUI* (vest, est, nord, sud)

II. *FORMA GROPII FUNERARE* (rectangulară; ovală; trapezoidală; circulară)

III. *POZIȚIA SCHELETULUI ÎN GROAPA FUNERARĂ*:

III.1. *Culcat pe spate*

A. *cu picioarele întinse* (dispuse paralel; cu labelle lipite)

a) cu brațele întinse pe lângă corp;

b) brațele îndoite cu palmele plasate pe oasele bazinului;

c) brațele îndoite, cu palmele plasate pe abdomen;

d) brațele îndoite cu palmele plasate pe piept;

e) brațele puternic îndoite din cot depuse pe umeri.

B. *cu picioarele chircite* (căzute în dreapta/stânga; căzute în părți diferite, formând un romb; încrucișate)

a) cu brațele întinse pe lângă corp;

b) brațele îndoite cu palmele plasate pe oasele bazinului;

c) brațele puternic îndoite, așezate pe piept;

d) un braț plasat pe oasele bazinului și celălalt cu palma sub craniu.

III.2 *Culcat pe o parte*

III.3 *Culcat pe burtă*

IV. *INVENTARUL FUNERAR*

Menționăm că s-a evidențiat, de asemenea sexul și categoriile de vârstă ale înhumaților:

1. bărbat; 2. femeie; 3. matur neidentificat; 4. tânăr; 5. copil.

Cât privește poziția craniului (așezat pe ceafă, așezat pe dreapta/stânga), am considerat-o mai puțin importantă pentru studiul nostru; de aceea datele colectate de noi au fost, ca regulă, omise din prezentul studiu.

I. *Orientarea defunctului* spre unul din cele patru puncte cardinale este unul din elementele de bază ale ritului funerar. Ea reflectă viziunea anumitor comunități umane despre "lumea de dincolo", viziune la care este conjugată ideea reînvierii și a sosirii lui Mesia. Pentru populația locală de la începutul mileniului al II-lea era caracteristică orientarea defuncților cu capul spre vest, fenomen perpetuat practic până astăzi și care reflectă prin excelență dogmele creștine.

Sistematizarea statistică a materialelor din necropolele cercetate au permis stabilirea că din cele 16 direcții posibile de orientare au fost utilizate 14. Departajarea pe direcții a complexelor indică raportul absolut inegal al acestora, evidențiind dominarea celor orientate spre vest și eventualitatea celorlalte. Astfel din 328 complexe funerare cercetate, a fost fixată direcția de orientare pentru 321 morminte (97,86%) din totalul de morminte cercetate. Dintre ele, pe axa vest-est erau dispuse 300 complexe, celelalte 21 fiind orientate sud-nord sau nord-sud.

Complexele orientate vest-est cuprindeau defuncții care aveau capul orientat spre vest - 296 morminte (92,21%) din toate complexele la care a fost determinată orientarea, și patru spre est (2,24%). Complexele funerare orientate în alt mod prezintă următorul tablou : 15 defuncți sunt orientați cu capul spre nord (4,67%) și șase spre sud (1,88%). Cât privește orientarea complexelor funerare în cele trei mari necropole, menționăm că la Brănești (fig. 34/3) nu au fost descoperite gropi cu defuncții orientați altfel decât cu capul spre vest (fig. 11). La Hansca-Căprăria (fig.34/1) se observă tendința de a orienta defuncții cu capul spre vest-nord-vest, direcție preferată în 44 de cazuri (61,19%) din 67 complexe cu orientarea stabilită. Este neînsemnat numărul complexelor funerare cu o altă orientare decât cea cu capul la vest. Astfel, a fost depistat un singur defunct cu capul spre sud; unul era orientat cu capul spre nord-vest și altul spre nord-nord-est. La Hansca-Limbări (fig.34/2) observăm o anumită armonie a orientării înhumaților. Din 107 morminte la care a fost stabilită direcția orientării defunctului, la 51 capul este spre vest, la 23 spre vest-nord-vest și la 24 spre vest-sud-vest. Aceste abateri neînsemnate de la direcția vest-est este considerată drept mărturie a faptului că unele înhumări au fost efectuate vara (cele cu abatere spre nord), iar altele iarna (cele cu abatere spre sud).

Examinarea histogramei alcătuite în urma cercetării direcțiilor de orientare a înhumaților din cimitirele de la Hansca indică prezența unui grup foarte mic, însă destul de compact, de defuncți cu alte orientări. La Hansca-Limbări, șapte înhumați sunt direcționați cu capul spre nord și doi, cu capul spre sud.

S-ar părea că acești indici statistici sunt suficienți pentru a determina raportul numeric dintre populația românească creștină și cea alogenă, păgână, infiltrată în regiune în această perioadă. Privite

În ansamblu, aceste date reflectă o realitate apropiată de adevăr. Însă analiza detaliată a ritului și ritualului funerar indică anumite abateri, care, chiar dacă nu sunt substanțiale, relevă unele particularități legate de modul de înhumare a defuncțiilor, dar și de structura etnică a populației. S-ar părea că toate mormintele în care defunctul este orientat cu capul spre vest ar fi creștine. Supunând însă aceste complexe unei analize detaliate, observăm că în multe gropi funerare defunctul este așezat într-o poziție nefirească, incompatibilă dogmelor creștine. Observăm că din cei 296 defuncți orientați cu capul spre vest, 13 erau întinși sau se aflau în poziție chircită, culcați pe partea dreaptă, stângă sau pe burtă. Ultimii constituie doar 4,39% din numărul de morminte orientate spre vest și nu schimbă substanțial tabloul orientării complexelor, însă atenționează asupra faptului că în procesul analizei este important ca datele statistice care reflectă indici cantitativi să fie corelate cu noțiuni concret-istorice, în cazul de față cu noțiuni ce țin de ritul și ritualul funerar, obținând în acest fel importanți indici calitativi, care permit a verifica o anumită informație înainte ca aceasta să fie utilizată în reconstrucțiile istorice.

II. *Gropile funerare.* Cercetările de teren au permis culegerea anumitor informații despre forma gropilor funerare. În diferite perioade istorice, din cele mai vechi timpuri, construcțiilor funerare li se atribuie o semnificație deosebită în ansamblul de acțiuni care însoțesc o procesiune de înmormântare a unui membru al comunității. Aceasta a făcut ca formei, dimensiunilor și utilizării gropii să i se acorde multă atenție din partea celor vii.

Creștinismul a simplificat foarte mult riturile și ritualurile legate de lăcașul de veci al omului, fapt confirmat de săpăturile arheologice. Astfel, pentru complexele funerare de la începutul mileniului al II-lea sunt caracteristice gropile simple ca sistem de construcție. Ele erau săpate la adâncime nu prea mare, ajungând doar până la nivelul pământului viu și numai uneori depășindu-l. Caracterul limitat al informațiilor despre gropile funerare se datorează în primul rând faptului că mormintele, de regulă, sunt săpate în straturi de cernoziom. Acest lucru face dificilă identificarea conturului gropilor funerare. Din cauza adâncimii nu prea mari, ele au fost de multe ori deranjate sau chiar distruse de lucrări ulterioare. În ciuda acestor factori nefavorabili, conservatorismul imprimat de dogmele religioase

ne face să credem că gropile funerare din perioada cercetată nu se deosebeau prea mult de construcțiile de acest gen menționate de etnografi la sfârșitul secolului al XIX-lea.⁴²

Din totalul de 246 morminte cercetate în regiunile de la est de Carpați, doar în 15 cazuri a fost posibilă culegerea informației despre forma gropii funerare. Aceasta constituie doar 6,06% din totalul complexelor cercetate și statistic vorbind, informația deținută de noi, în contextul analizei făcute, pare puțin reprezentativă, însă din punct de vedere istoric și etnografic ea are importanță pentru reconstituirea ritului și ritualului funerar. În general, gropile funerare au forme rectangulare, trapezoidale, cu colțurile drepte sau accentuat rotunjite, și ovale. Pereții sunt verticali, iar fundul plat, de multe ori neregulat (fig.12/1,4,5). Au fost descoperite și câteva gropi de formă circulară (fig.12/3).

Dimensiunile gropilor funerare variază între 180 și 225 cm lungime și 65-85 cm lățime. În medie adâncimea gropilor variază între 60 și 110 cm, deși se întâlnesc morminte descoperite doar la 10-15 cm adâncime, măsurate de la nivelul actual de călcare pentru cele mai puțin adânci și 150-170 cm pentru cazuri de excepție. Astfel, din cele 317 morminte, care au adâncimea stabilită, la 221 ea nu depășea 40-90 cm. Din numărul total de defuncți, doar 57 erau plasați la o adâncime mai mică de 40 cm, cuprinsă între 10 și 35 cm, iar 49 gropi aveau adâncimea de 100 cm sau chiar ceva mai mare. Dintre acestea menționăm cazul când un mormânt de la Calfa a fost descoperit la adâncimea de 170 cm, iar un altul la circa 300 cm.

Calculule matematice indică adâncimea medie a mormintelor de 63,9 cm. Pentru verificarea acestor cifre și evitarea unor neclarități, a fost utilizat pentru analiza comparativă și eșantionul deja menționat, care cuprinde 246 morminte intacte. Histograma alcătuită indică identitatea datelor ambelor tabele. Astfel, adâncimea medie a celor 317 morminte constituie 63,9 cm, iar a celor 246 - 64,65 cm. Cu toate acestea, credem că adâncimea înregistrată a gropilor nu reflectă totdeauna exact situația din perioada efectuării înmormântării, cimitirele fiind plasate pe pantele unor dealuri ale căror soluri au fost supuse în decursul timpului unor deplasări inerente. În multe cazuri

⁴² S.F.I. Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, 1892; T.T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântare*, în *Opere*, III, *Folclor și etnografie*, ed. V. Cosma, București, 1978, p.23.

straturile superioare au fost îndepărtate, solul vegetal scurgându-se treptat pe pantă în urma ploilor, dar și datorită prelucrării pământului. Faptul că multe complexe funerare nu au fost utilizate în analizele noastre statistice se explică prin aceea că ele au apărut foarte aproape de suprafața solului și au fost grav afectate sau distruse total.

Cât privește formele gropilor funerare descoperite, ele se prezintă în felul următor: rectangulare - 4; cvasitrapezoidale - 2; ovale - 6; circulare - 3. Cu excepția scheletelor din gropile de formă circulară, nu observăm o dependență a formei gropii și a adâncimii ei de poziția înhumatului, însă depistăm anumite tendințe atunci când corelăm adâncimea complexului funerar cu orientarea defunctului. Astfel, mormintele orientate spre est (M.1 și M.2 de la Echimăuți; M.3 de la Lucașeuca; M.11 de la Molești) au gropile cu adâncimi variind între 85 și 155 cm, depășind astfel media generală de două ori. Întrec mult această medie a adâncimii gropile și complexe funerare care au axa orientată nord-sud sau sud-nord. Astfel, în cazurile când defunctul era orientat cu capul spre nord, gropile aveau adâncimea medie de 73 cm, iar cele orientate spre sud 63 cm.

Gropile de formă rectangulară au colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite. Dimensiunile laturilor mici sunt aproximativ egale, spre deosebire de gropile numite cvasitrapezoidale, care au una din laturi, de regulă cea din zona picioarelor, mai mică decât cea din regiunea umerilor, diferența fiind de 7-10 cm. Gropile ovale sunt destul de înguste și au colțurile puternic rotunjite (M.61 de la Hansca-Limbari; M.4 de la Calfa). O singură groapă funerară (M.7 de la Mateuți) avea săpat în peretele de nord o nișă.

Investigațiile au permis să se observe că dimensiunile gropilor interc cu puțin lungimea înhumatului sau a sicriului, ele fiind săpate în așa fel încât între defunct și pereții gropii să rămână doar spații libere foarte mici.⁴³ În acest mod se impunea, în opinia cercetătorilor, o cerință a ceremonialului funerar. Potrivit unor credințe populare, existența unor asemenea spații trebuia evitată, întrucât ele ar atrage după sine decesul altor persoane din familie, chemate să fie așezate

⁴³ V. Spinei și Rodica Popovici, *Săpăturile arheologice din necropola medievală de la Hudum* (1987), în *ArhMold*, XII, 1988, p.240.

lângă defunct în spațiul rămas liber.⁴⁴

Sicriele. În câteva cazuri (5), au fost surprinse mărturii care atestă existența sicrielor sau a unor amenajări speciale pentru depunerea corpului defunctului. Cea mai mare parte a morților erau depuși însă direct în groapă. Dintre unele materiale ale sicrielor (Hansca-Limbări, M.34, M.50 și M.60), menționăm că au fost găsite cuie de fier care, în opinia cercetătorului I. Hâncu, ar putea fi resturi de sicrie.⁴⁵ Mai menționăm o podină de scânduri, cu care a fost acoperit defunctul în M.6 și M.9 de la Mateuți, aici păstrându-se și resturi de lemn putrezit de la un sicriu în formă trapezoidală.⁴⁶

În afară de formele de gropi menționate mai sus, întâlnim, cu totul izolat, în doar trei cazuri, înhumați depuși în gropi circulare (fig.12/3). Acestea apar la Hansca-Căprăria⁴⁷ (M.53 și M.61) și Molești⁴⁸ (M.11). La Hansca, defuncții au fost depuși în gropi circulare în plan și tronconice în secțiune. Groapa M.52 avea în peretele de sud-est o nișă mică cu pereții și fundul arși. În fața nișei și pe fundul ei au fost descoperite bucăți de cărbuni. Tot aici, lângă nișa-"vatră", a fost descoperit unul dintre cele trei vase din ceramică de lângă defunct. Scheletul, aflat la adâncimea de 90 cm, era culcat pe spate, cu capul orientat spre sud. Mâna dreaptă era întinsă pe lângă corp, stânga îndoită din cot, era plasată pe lângă oasele bazinului. Picioarele chircite erau căzute în dreapta. Unul din vase, așezat lângă cap, era modelat dintr-o pastă de lut amestecat cu scoici pisate, ornamentul constând din linii orizontale ondulate executate cu pieptenele.

Defunctul M.61, descoperit la adâncimea de 105 cm, era culcat pe partea stângă, în poziție chircită, orientat pe direcția vest-est. Craniul nu a fost descoperit. Fundul gropii săpată în lut viu era acoperit cu un strat de 10 cm de pământ amestecat cu boabe de cărbuni. În groapă lipseau de asemenea, oasele toracelui. Ion Hâncu este de părere că înmormântările în gropi circulare ar aparține unor

⁴⁴ T.T. Burada, *op. cit.*, p.23; I.H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea trecere)*, în *Caietele arhivei de folclor*, VIII, Iași, 1986, p.XL

⁴⁵ I. Hâncu, *Limbari...*, p.27, fig.12.

⁴⁶ Idem, *Srednevekovyj mogil'nik...*, p.177.

⁴⁷ Idem, *Căprăria...*, p.42-43, fig.42-43.

⁴⁸ Cercetări I. Tentiuc

seminții alogene, venite din est.

În cimitirul de la Hansca-Căprăria I. Hâncu semnalează și alte câteva gropi circulare, în interiorul cărora au fost descoperite resturi funerare, pe care cercetătorul le definește drept cenotafe.⁴⁹ Credem însă că aceste construcții nu reprezintă altceva decât simple gropi menajere. Faptul că din 68 de înmormântări două erau depuse în gropi de formă circulară nu este suficient pentru a considera cele șase gropi de aceeași formă drept complexe funerare.

III. *Poziția scheletului în groapa funerară.* Cercetările etnoanatologice au permis să se constate că obiceiurile și practicile funerare reprezintă în general o proiecție a credințelor și mentalităților oamenilor despre "lumea de dincolo". În dependență cu viziunea oamenilor despre postexistența pământească, se stabilește ritualul funerar.

În regiunile de la est de Carpați în secolele IX-X este atestat procesul de trecere de la incinerarea defuncțiilor la înhumarea lor. Arheologic acest proces a fost surprins în necropola de la Brănești. Existența biritualismului în tratarea defuncțiilor ca proces de trecere de la incinerare la înhumare este documentat arheologic și în alte necropole din regiunile românești învecinate, datate în ultimele secole ale mileniului I, primele secole ale mileniului următor, la Nalbant (jud. Tulcea),⁵⁰ Istria-Capul Viilor,⁵¹ Canlia⁵² (jud. Constanța), Frățești,⁵³ Izvoru⁵⁴ (jud. Giurgiu), Sihleanu,⁵⁵ Tihilești⁵⁶ (jud. Brăila),

⁴⁹ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.45-47.

⁵⁰ I. Barnea, *Dobrogea între anii 681-1186*, în I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Did*, III, București, 1971, p.53.

⁵¹ D.M. Pippidi și colab., *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*, în *Materiale*, 4, 1957, p.69-76; VI. Zirra, *Cimitirul feudal timpuriu de la Capul Viilor*, în *Materiale*, 5, 1959, p.311-317.

⁵² R. Harhoiu, *Câteva observații asupra necropolei birituale de la Canlia, jud. Constanța*, în *Pontica*, 5, 1972, p.565-574.

⁵³ S. Dolinescu-Ferche. M. Ionescu, *La necropole birituelle de VIIIe siècle de Frățești-Giurgiu*, în *Dacia*, NS, XIV, 1970, p.428; C. Isăcescu, *Noi date privind necropola feudală de la Frățești (jud. Giurgiu)*, în *Cercetări arheologice*, 5, 1982, p.201-214.

⁵⁴ B. Mitrea, *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu (I)*, în *Dacia*, NS, 33, 1989, p.145-219.

⁵⁵ N. Harțuche și F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a muzeului Brăilei*, Brăila, 1976, p.22-23; Idem, *Săpăturile*

Sultana⁵⁷ (jud. Călărași), Păuleasca⁵⁸ (jud. Teleorman). Se pare că predominarea acestui rit este o urmare a unui nou avânt al creștinismului, care a resimțit o puternică lovitură după invazia din est a triburilor slave în secolele VI-VII.

Cercetarea detaliată a ritului funerar din cele trei mari necropole descoperite în partea centrală a Moldovei, care însumează împreună cu alte descoperiri din 12 puncte din această regiune 328 complexe funerare, a permis evidențierea unei diversități relativ mare a acestuia. Analiza diferitor aspecte ale ritului funerar este cu atât mai dificilă cu cât începând cu sfârșitul secolului al IX-lea în regiune au loc infiltrări masive și continui ale unor triburi nomade, dar și ale unor comunități cu tendințe spre sedentarizare. Chiar dacă numărul complexelor funerare aparținând unor seminții sau comunități alogene este extrem de redus, după cum vom vedea din cele ce urmează, totuși ele puteau să-și lase într-un fel amprenta asupra ritului, în perioada când acesta nu era riguros stabilit, procesul căutărilor rituale fiind în plină desfășurare.

Analiza detaliilor ritului permite constatarea că dintre elementele lui esențială în practica funerară pentru înținuarea este poziția corpului defunctului în groapă. Reieșind din importanța pe care o are poziția scheletului în construcția funerară, au fost evidențiate trei tipuri principale de înmormântări: 1. Scheletul întins pe spate; 2. Scheletul întins sau chiruit pe o parte (stânga/dreapta); 3. Scheletul întins pe burtă.

Dintre acestea, primul tip este predominant, fiind cel mai reprezentativ din punct de vedere statistic. Celelalte două tipuri apar episodic în necropole, însumând un număr limitat de morminte și sunt prezentate în lucrare doar pentru a avea imaginea completă a ritului și ritualului funerar din această perioadă.

arheologice de la Sihleanu, comuna Scorțaru Nou, județul Brăila, în Istros, 1, 1980, p.93-101

⁵⁶ Idem, *Catalogul...*, p.22; vezi și Uwe Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Teil 1, Bonn, 1992, p.425-427

⁵⁷ B. Mitrea, *La necropole birituelle de Sultana. Resultates et problèmes*, în *Dacia. NS*, 32, 1988, p.91-139.

⁵⁸ M. Comșa și Gh. Bichir, *Date preliminare cu privire la necropola de la Păuleasca*, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p.317-320.

Tipul 1. Defunctul întins pe spate este tipul cel mai frecvent în necropolele din această perioadă, incluzând 236 de morminte, ceea ce constituie 95,93% din complexele incluse în eșantion. Reieșind din poziția pe care o au picioarele defuncțiilor, au fost ev subtipuri: A. defuncții cu picioarele întinse și B. defuncții cu picioarele chircite.

Subtipul A. Scheletul întins pe spate și picioarele întinse. Este reprezentat de 230 morminte, ceea ce constituie 97,45% din complexele cu defuncții întinși pe spate sau 93,49% din toate mormintele incluse în eșantion. Cercetarea detaliilor ritului funerar a permis observația că există anumite deosebiri și în poziția brațelor înhumatilor. Astfel, au fost documentate arheologic următoarele variante ale acestui subtip: *a.* defunctul cu brațele întinse pe lângă corp, *b.* înhumatul cu brațele îndoite și palmele plasate pe oasele bazinului, *c.* brațele așezate pe abdomen, *d.* brațele puternic îndoite din coate și palmele plasate pe piept, *e.* brațele îndoite, depuse pe umeri. Menționăm că toate variantele (cu excepția variantei "a") au mai multe subvariante care apar ca abateri de la poziția "model".

Varianta a. Scheletul este întins pe spate, are picioarele întinse și brațele întinse pe lângă corp. Au fost descoperite 63 de morminte de acest fel, ceea ce constituie 25,61% din complexele incluse în eșantion sau 26,69% din mormintele acestui tip. Poziția brațelor defuncțiilor acestei variante este cea mai sigură, fără să conțină "devieri". Anumite deosebiri evidențiem însă atunci când analizăm poziția picioarelor care sunt plasate paralel, adică la o anumită distanță unul de altul sau cu extremitățile apropiate/lipite. Din prima categorie fac parte 50 morminte, iar din a doua 12. Un singur schelet are picioarele încrucișate. Menționăm că situații asemănătoare, dar nu identice, au fost atestate în cimitirele de la Dinogetia-Garvăn,⁵⁹ Nufăru⁶⁰ și Isaccea,⁶¹ care se datează în primele secole ale mileniului al II-lea, dar și în unele complexe din cimitire dintr-o perioadă mai târzie ca cele de la Hudum,⁶² Trifești,⁶³ și Vornicenii Mari.⁶⁴ Ultima

⁵⁹ E. Comșa, *Cimitirul*, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p.372, fig.196.

⁶⁰ Oana Damian, *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud.Tulcea)*, în *SCIVA*, 44, 1993, 1, p.81-113.

⁶¹ I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, în *Peuce*, IX, Tulcea, 1984, p.107-109.

⁶² V. Spinei și Rodica Popovici, *op.cit.*, p.234-240.

poziție a picioarelor (încrucișate) reprezintă un fenomen izolat în necropolele de la est de Carpați, în cimitirele din secolele X-XIII, fiind înregistrate doar patru cazuri de acest fel. Analogii pentru poziția încrucișată a picioarelor găsim însă în nord-estul Bulgariei la Devnja⁶⁵ și Durankulak,⁶⁶ acestea fiind datate în ultimele secole ale mileniului I, dar și la Nufăru.⁶⁷

Analiza comparativă a pozițiilor brațelor scheletelor încadrate în această variantă din necropolele de la Brănești, Hansca-Căprăria și Hansca-Limbări ne indică următorul tablou tipologic: la Brănești nouă morminte, adică 14,51% din defuncți au brațele amplasate pe lângă corp; la Hansca-Căprăria cifra se ridică la 25 sau 38,46%, constituind poziția predominantă, detașată mult de celelalte, pe care le depășește de două ori; la Hansca-Limbări - 17 morminte sau 19,31%. Pentru comparație, observăm că la Isaccea doar 3,88% din schelete au brațele plasate pe lângă corp,⁶⁸ iar la Nufăru patru din 18,⁶⁹ adică 22,22%.

Menționăm că la Vornicenii Mari,⁷⁰ unde numărul de morminte cu poziții ale scheletului bine determinate nu atinge cifra de 50 % (25 din 52 schelete, adică 48,07%), brațele pe lângă corp au 12% din schelete. În necropolele de la Hudum, din 170 morminte cercetate în 1970-1972, aveau brațele întinse pe lângă corp un singur înhumat

⁶³ I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești*, în *Materiale*, VIII, 1962, p.733-739; V. Spinei, *Săpăturile de la Trifești (jud. Iași)*, în *Materiale*, București, 1986, p.240.

⁶⁴ M.D. Matei, E.I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Somuzului Mare (secolele XI-XVII)*, București, 1982, p.115-129, fig.21.

⁶⁵ D. Dimitrov, *Pogrebalnijat obred pri rannobălgarskite nekropoli vāv Varnensko (VIII-XV v.)*, în *Izvestija-Sofia*, 34, 1974, p.75, fig.4.

⁶⁶ Katja Melamed, *Sur la population du haut Moyen Âge habitant le site près du village Durankulak. departement de Tolbuchin, în Dobrudza, Études ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p.89, fig.4/8a.

⁶⁷ Oana Damian, *op.cit.*, p.85.

⁶⁸ I. Vasiliu, *op.cit.*, p.107-129.

⁶⁹ Oana Damian, *op.cit.*, p.81-113.

⁷⁰ M.D. Matei și E.I.Emandi, *op.cit.*, p.115-129.

adult (M.14) și mai mulți copii.⁷¹

Varianta b. Scheletul este depus pe spate, cu picioarele întinse și brațele plasate pe oasele bazinului. Este reprezentată de 68 de înhumați, ceea ce constituie 27,64% din complexe incluse în eșantion. Aici și în continuare, analizând poziția brațelor scheletelor, vom distinge poziții "model" nominalizate drept variante, dar și "abateri", care pentru o mai eficientă utilizare în analiza ritului funerar au fost definite drept subvariante. Cu toate acestea, nu întotdeauna pozițiile brațelor pot fi încadrate exact în limitele unei variante, în special atunci când este fixată o abatere de la poziția-model

Varianta-model este reprezentată de 43 înhumați, unde defuncții au ambele brațe depuse pe oasele bazinului, ceea ce constituie 63,25% din complexe incluse în această subdiviziune. Alte 25 de poziții ale scheletelor reprezintă subvariante, când unul din brațe este plasat pe oasele bazinului, iar celălalt este întins pe lângă corp. Aceste 25 de complexe, unde poziția brațelor scheletelor diferă de poziția "model" au fost incluse în această variantă, acceptând posibilitatea existenței unei abateri secundare în poziția brațelor, survenite în urma tasării solului sau ai altor factori, când unul din brațe putea luneca de pe oasele bazinului.

Analiza poziției brațelor din varianta-model a reliefat, de asemenea, anumite modalități de amplasare a "palmelor" defuncților. Astfel, putem distinge cazuri când "palmele" erau aranjate la o anumită distanță una de alta (34), ceea ce constituie exact 50% din numărul complexelor acestei variante sau 97,06% din pozițiile variantei "model". În șase cazuri palmele erau suprapuse, iar în alte trei erau lipite una de alta. Cât privește poziția picioarelor defuncților acestei variante, 55 de schelete aveau picioarele plasate paralel, ceea ce constituie 80,88% din complexe variantei analizate, 11 aveau picioarele cu extremitățile apropiate (16,17%), un singur schelet avea un picior fandat, iar un altul avea picioarele încrucișate, ambele cazuri însumând doar 1,47%. Din cele expuse, observăm o predominare a poziției scheletelor cu brațele pe oasele bazinului, cu palmele plasate una lângă alta și cu picioarele întinse paralel (26 complexe, adică 38,21%). Celelalte poziții erau repartizate uniform,

⁷¹ V. Spinei și Rodica Popovici, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970-1972*, în *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, p.120

însă cedând mult primei.

Cât privește raportul complexelor cu înhumății având brațele plasate pe oasele bazinului, din cele trei necropole cercetate, atestăm următoarea situație: la Brănești această categorie de morminte predomină, constituind 37,08% din toate complexele cercetate aici și incluse în eșantion (62); la Hansca-Căprăria au fost atestate 12 asemenea morminte (18.46%), iar la Hansca-Limbări 25 schelete, adică 28.46%. Aici, numeric, defuncții cu brațele plasate pe bazin sunt depășiți la limită doar de schelete cu brațele pe abdomen. Morminte cu schelete cu brațele plasate pe bazin au fost descoperite și la Dunărea de Jos, în necropolele de la Dinogetia-Garvăn,⁷² Isaccea,⁷³ Nufăru,⁷⁴ dar și la Trifești⁷⁵ și Vornicenii Mari.⁷⁶ La Isaccea, ele constituie 25%, fiind depășite doar de cele cu brațele pe abdomen. La Nufăru însă, această poziție rituală a defuncțiilor este preferată, fiind atestate 8 din 18 schelete cu o poziție de conservare satisfăcătoare, întrecându-le pe celelalte de aproape două ori. La Vornicenii Mari numărul de morminte de acest fel este egal cu cele cu brațele întinse pe lângă corp, ambele poziții fiind depășite de scheletele cu brațele depuse pe abdomen și pe piept. La Hudum se pare că nu au fost depistate schelete cu o asemenea poziție a brațelor.⁷⁷

Varianta c. Înhumății sunt întinși pe spate cu brațele depuse pe abdomen. Au fost descoperite 62 complexe care pot fi încadrate în această variantă, ceea ce constituie 25,20 % din complexele cuprinse în eșantion. În poziția "model", când scheletul are ambele brațe plasate pe abdomen, au fost înregistrate 48 de cazuri, adică mai mult de 77% ale variantei. În 14 cazuri, când au fost fixate "abateri" unul din brațe era așezat pe abdomen, celălalt fiind plasat pe oasele bazinului (11 schelete) sau întins pe lângă corp (3). Cât privește modalitatea amplasării palmelor, în varianta-model distingem următoarea situație: 37 de înhumăți aveau brațele așezate pe abdomen cu palmele plasate una lângă alta, ceea ce constituie

⁷² E. Comșa, *op.cit.*, p.371, fig.196/9.

⁷³ I. Vasiliu, *op.cit.*, p.108, pl.III/3.

⁷⁴ Oana Damian, *op.cit.*, p.85, fig.4/1; 7/2.

⁷⁵ I. Ioniță, *op.cit.*, p.737; V. Spinei, *op.cit.*, p.270.

⁷⁶ M.D. Matei, E. Emandi, *op.cit.*, p.117-118, fig.21/5.

⁷⁷ V. Spinei și Rodica Popovici, *Săpăturile arheologice...*, p.240.

59,67% din numărul total de morminte incluse în variantă; șase aveau palmele încrucișate pe abdomen (9,67%) și 5 suprapuse (8,06%). Poziția picioarelor în varianta cercetată este în general uniformă, predominând cele cu picioarele amplasate paralel, 49 de cazuri (79,06%), după care urmează complexe unde scheletele au extremitățile lipite - zece cazuri (16,12%). Două schelete au picioarele încrucișate (3,22%, și doar unul are un picior fandat.

Pentru a înțelege mai bine evoluția ritului funerar, menționăm că varianta în care scheletele sunt întinse pe spate și au brațele depuse pe abdomen predomină la Brănești, cedând doar foarte puțin poziției cu brațele pe bazin și constituie 32,25% din morminte. Numărul mormintelor din această variantă este mare și în necropola de la Hansca-Căprăria, unde ele alcătuiesc 21,53%, urmând cantitativ după mormintele în care defunctul are brațele întinse pe lângă corp. În necropola de la Hansca-Limbari mormintele din categoria vizată alcătuiesc 30,68%, întrecându-le cu puțin pe cele cu brațele pe bazin.

Cunoscând în general datarea acestor trei necropole, în urma analizei celor trei variante a poziției brațelor, intuim o anumită evoluție a ritului funerar. În timp ce în necropolele mai timpurii predomină mormintele cu brațele în poziție "joasă", adică întinse pe lângă corp sau plasate pe bazin, observăm o creștere a numărului de morminte având brațele pe bazin, în necropolele mai târzii. Menționăm că analogii pentru înmormântările acestei variante găsim absolut în toate necropolele medievale cercetate în regiunea de la est de Carpați, amplasarea brațelor pe abdomen fiind preferată în această perioadă. Astfel, la Isaccea 44 din cele 103 complexe cercetate, adică 42,91%, utilizează acest model de amplasare a brațelor. La Nufăru doar două schelete din cele incluse în eșantion aveau brațele plasate pe abdomen. Și în necropolele mai târzii această poziție a brațelor rămâne preferată. La Vornicenii Mari, 36% din morminte au brațele pe abdomen, iar la Hudum, după cum arată cercetătorii necropolei, "înhumății aveau brațele îndoite din cot și palmele așezate în cele mai numeroase cazuri pe abdomen și mai rar pe piept".⁷⁸

Varianta d. Înhumății cu scheletul întins pe spate și brațele

⁷⁸ *Ibidem*, p.240.

plasate pe piept. Au fost descoperite 14 morminte, unde defuncții au unul sau ambele brațe pe piept. Dintre ele doar cinci schelete (0,035%) din totalul de morminte incluse în eșantion au brațele puternic îndoite din coate și palmele depuse pe oasele toracelui, reprezentând varianta "model". În patru cazuri palmele sunt plasate una lângă alta și doar un schelet din patru avea palmele încrucișate. Am inclus în această variantă și mormintele la care defunctul avea un braț plasat pe piept, celălalt aflându-se în altă poziție - pe oasele bazinului (7 morminte) sau pe abdomen (2 cazuri). Înhumatii au picioarele plasate paralel în majoritatea înmormântărilor. Excepție constituie un singur mormânt, care avea extremitățile picioarelor lipite/apropiate.

Menționăm că în cea mai timpurie necropolă, de la Brănești, a fost descoperit un singur mormânt în care defunctul avea brațele plasate pe oasele toracelui. Alte cinci schelete reprezentau subvariante ale poziției-model.

Tot atât de mic este numărul de morminte care poate fi inclus în această variantă din necropola de la Hansca-Căprăria. Aici au fost identificate doar două morminte, în care scheletul avea brațele plasate pe piept, altele trei formând subvariante. De asemenea, în necropola de la Hansca-Limbări, doar două complexe pot fi incluse în varianta analizată, altele șapte prezentând "abateri" de la varianta-model, ceea ce constituie 10,22% din totalul de morminte cercetate aici.

Aproximativ același tablou a fost descoperit în procesul analizei ritului funerar din necropolele din această perioadă de la Dunărea de Jos. La Isaccea au fost descoperite două morminte, în care înhumatii aveau brațele plasate pe torace,⁷⁹ iar la Nufăru,⁸⁰ unul singur. Mai numeroase sunt înhumatiile care pot fi incluse în varianta cercetată în necropola de la Vornicenii Mari.⁸¹ Aici au fost descoperite opt morminte, care tipologic pot fi atribuite variantei c, cu brațele pe piept, ceea ce constituie 32% din mormintele cu o stare satisfăcătoare de conservare. De asemenea, câteva morminte din necropola de la Hudum (M.136, M.139, M.142, M.143, M.145, M.150, M.162) aveau brațele puternic îndoite din cot și palmele așezate pe

⁷⁹ I. Vasiliu, *op.cit.*, p.108, pl.III/5.

⁸⁰ Oana Damian, *op.cit.*, fig.4/2.

piept,⁸² fără a cunoaște însă informația completă a cercetătorilor de aici.

Varianta e. Defuncții sunt întinși pe spate și au brațele dispuse pe umeri. Au fost identificate 23 de astfel de înmormântări, dintre care, în varianta-model pot fi cuprinse doar patru complexe, celelalte reprezentând subvariante. Scheletele care reprezintă poziția-model a variantei au brațele puternic îndoite din cot și palmele așezate pe umeri. În majoritatea cazurilor, defuncții au picioarele plasate paralel. Un singur schelet din numărul celor incluse în poziția-model are picioarele alipite. În aceeași poziție au fost descoperite și patru complexe care fac parte din subvariantele acestei categorii.

Au fost evidențiate următoarele subvariante: un braț pe umăr, călălalt pe piept - patru cazuri; pe abdomen - cinci cazuri; pe oasele bazinului - patru cazuri și doar în două cazuri defunctul avea un braț întins pe lângă corp. La acestea mai adăugăm unele descoperiri izolate, când defunctul avea un braț puternic îndoit din cot și palma așezată pe umărul opus, cealaltă mână fiind așezată pe oasele bazinului - două cazuri, pe piept - un caz, pe abdomen - un caz.

Menționăm că la Brănești au fost descoperite două morminte, în care înhumatul avea brațele dispuse cu palmele pe umăr. La Hansca-Căprăria au fost diferențiate două subvariante, iar în necropola de la Hansca-Limbări un singur înhumat prezenta varianta-model, altele șapte având un braț dispus diferit. Puține complexe în care înhumații aveau poziția "cu brațele pe umeri" au fost descoperite și la Dunărea de Jos. Astfel, la Isaccea doar doi din 63 de defuncți aveau brațele plasate pe umeri, iar la Nufăru această cifră se reduce la trei.⁸³

Aceași situație o sesizăm și în necropolele de la Hudum, Trifești și Vornicenii Mari. Astfel, la Vornicenii Mari un singur defunct avea brațele plasate pe umeri, iar altul reprezenta o subvariantă. La

⁸¹ M.D. Matei și E. Emandi, *op.cit.*, p.117-118, fig.21/4.

⁸² V. Spinei și Rodica Popovici, *op.cit.*, p.240.

⁸³ Unii cercetători atribuie mormintele în care scheletele au brațele plasate pe umeri unor comunități de bogomoli pătrunse din sudul Dunării (vezi G. Cantacuzino, *Les tombes des bogomiles découvertes en Roumanie et leur rapport avec les communautés herétiques byzantines et balkaniques*, în *XIV Congrès International des études byzantines*, Bucarest, 1971, p.134-135).

Hudum ne este cunoscută doar o singură variantă (M.144), care are brațul drept îndoit din cot și palma sprijinită pe umărul stâng, brațul stâng fiind așezat pe abdomen. Câteva morminte din necropola de la Trifești reprezintă, de asemenea, subvariante ale poziției analizate, în această categorie putând fi incluse M.1, M.3, M.5, M.6, M.8, M.12, M.16, M.18, M.20, care au un braț așezat pe osul stern sau pe claviculă, celălalt fiind așezat pe abdomen.⁸⁴

Rezumând cele analizate mai sus, putem spune cu certitudine că necropolele cercetate în partea centrală a Moldovei aparțin unei populații sedentare creștine. Ritul funerar din această perioadă lasă impresia că se află într-un proces de căutare a unei poziții adecvate pentru defunct. Cu toate acestea, multitudinea de variante și subvariante este mai mult decât aparentă, poziția brațelor scheletelor reducându-se în linii mari la trei poziții principale, cu un număr aproximativ egal de morminte: 1) defunctul cu brațele întinse pe lângă corp (63 morminte sau 25,61% din complexe incluse în eșantion - 246); 2) înhumatul cu brațele plasate pe oasele bazinului (68 complexe, adică 27,64%); 3) scheletele cu brațele așezate pe abdomen (62 înmormântări, adică 25,20% din totalul de complexe analizate).

Celelalte două variante ale ritului funerar sunt nereprezentative cantitativ în necropolele din această perioadă. După cum am văzut, din 246 complexe incluse în eșantion, doar 14 aveau defunctul cu palmele așezate pe piept, ceea ce constituie doar 5,69% dintre morminte. Puțin mai mare este numărul complexelor în care defunctul avea brațele cu palmele așezate pe umăr - 23 de înhumații, adică 9,43%. Ambele variante despre care este vorba sunt ne semnificative, prezența lor reflectând procesul de "căutări" rituale ale comunităților creștine la est de Carpați.

Aproximativ același tablou îl prezintă și ritul funerar al necropolelor din această perioadă de la Dunărea de Jos: Dinogetia-Garvăn, Isaccea și Nufăru. Starea precară de conservare în care au fost descoperite aici complexe nu permit o analiză detaliată a ritului, însă materialele obținute dau posibilitatea de a ne crea o imagine globală despre ritul funerar din această regiune. Cât privește ritul funerar din cimitirele cercetate la est de Carpați, din perioada

⁸⁴ V. Spinei și Rodica Popovici, *op.cit.*, p.237, fig.1/5 - 4/6.

secolelor XIII-XIV, observăm o predominare a mormintelor în care înhumații au brațele depuse pe abdomen și pe piept, ceea ce reflectă o evoluție și o tendință de stabilizare a ritului funerar în comparație cu perioada cercetată de noi.

Subtipul B al tipului I este reprezentat de morminte în care defunctul era întins pe spate și avea picioarele chircite. Au fost descoperite șase complexe de acest fel. Numărul mic de înmormântări incluse în această categorie nu permite o analiză detaliată a ritului funerar luat în discuție. Menționăm doar că patru din cele șase complexe funerare au fost descoperite în incinta necropolei de la Hansca-Căprăria și câte unul la Calfa și Hansca-Limbari. În cinci dintre acestea, defunctul era orientat cu capul spre vest și doar în unul (M.52 de la Hansca-Căprăria) era orientat spre sud.

Au fost evidențiate următoarele poziții ale picioarelor: a) îndoite, căzute în dreapta - 2 complexe; b) îndoite, căzute în stânga - un complex; c) îndoite, căzute în părți diferite, formând un "romb" - două schelete; d) îndoite, încrucișate - un complex.

Diferite sunt și pozițiile brațelor, fără însă a observa anumite tendințe, care ar permite o tipologizare. Astfel, doi înhumați aveau brațele întinse pe lângă corp; alți doi aveau brațele așezate pe oasele bazinului, unul dintre ei având un braț plasat pe lângă corp; un defunct avea brațele puternic îndoite din cot și împreunate sub bărbie; ultimul avea un braț așezat pe oasele bazinului, celălalt fiind îndoit lateral și așezat sub craniu.

Este greu de determinat apartenența etnică a mormintelor din această subgrupă, dar se pare că ele aparțin unei populații alogene sedentarizate, asimilate în mediul românesc creștin.

Tipul 2. Acest tip însumează mormintele în care defunctul era culcat pe partea dreaptă/stângă. Au fost descoperite șapte înhumații în acest fel, adică 2,84%. Majoritatea absolută o constituie scheletele culcate în poziție chircită, unica excepție reprezentând-o înhumatul din M.97 de la Hansca-Limbari, care, culcat pe partea dreaptă, avea atât picioarele, cât și brațele întinse. Membrele superioare ale defunctului erau suprapuse și așezate în fața oaselor bazinului. Într-un singur caz, scheletul avea brațele îndoite din coate și depuse pe piept, în rest poziția mâinilor rămânând extrem de diversă.

Patru din șase morminte cercetate aveau picioarele chircite sub un unghi de 90°. În cazul M.18 din necropola de la Hansca-Căprăria,

unde scheletul se afla în poziție puternic chircită, lăsând impresia că acesta a fost înmormântat cu picioarele și brațele legate. Analogii pentru complexe care fac parte din tipul II găsim la Nufăru (M.68), precum și la Djadovo în Bulgaria, pentru secolele XI-XIII, dar și la Devnja și Durankulak pentru cimitirele datate cu secolele VIII-IX.

Tipul 3. Scheletele au fost găsite în poziție "culcat pe burtă". Tipul este alcătuit din trei înmormântări (M.39 de la Hansca-Căprăria, M.45 de la Hansca-Limbari și M.10 de la Molești). Două din cele trei schelete aveau picioarele întinse paralel. Defunctul din M.10 de la Molești avea brațele îndoite puțin din coate și plasate pe lângă corp, iar cel din M.45 de la Hansca-Limbari avea ambele brațe plasate sub oasele bazinului. Cel de-al treilea schelet (M.39, Hansca-Căprăria) era "culcat pe burtă" în poziție accentuat chircită, lăsând impresia că defunctul a fost înmormântat legat.

Rezumând cele analizate mai sus, putem spune cu certitudine că în investigarea ritului și ritualului funerar este inadmisibil să ne bazăm pe un singur element sau o singură latură a acestuia, impunându-se o analiză comparativă și coroborarea tuturor aspectelor ceremonialului funerar (orientare, forma gropii, poziția defunctului. Menționăm că desemnarea formalizată a unor tipuri ale pozițiilor scheletelor a permis evidențierea celei mai reprezentative poziții, absolut dominante în ritul funerar, inclusă de noi în tipul 1, în care defunctul este întins pe spate. Acest tip cuprinde circa 236 înmormântări, ceea ce constituie mai mult de 95% din complexe incluse în eșantion. Ținem, de asemenea, să atenționăm că evidențierea ca tip a grupelor de morminte reprezentate doar de câteva complexe funerare (tipul 2 - șapte înhumați, adică 2,84% și tipul 3 - 3 înhumați, deci 1,22%) este pur formală și nereprezentativă din punct de vedere statistic. Noi le-am utilizat în analizele propuse doar din considerentul că abordarea exhaustivă a tuturor elementelor ritului permite o mai bună înțelegere a complexului de acțiuni ale ceremonialului funerar, care include și unele elemente sau reminiscențe pe care le putem numi păgâne, dar și unele elemente alogene. Un accent deosebit s-a pus adunci când au fost analizate pozițiile brațelor defunctului. Histograma alcătuită în baza evidențierii tuturor scheletelor cu poziții sigure și cele considerate de noi subvariante ale pozițiilor "model" a defuncților ne arată că, din cele 246 complexe incluse în eșantion, 63 (25,61%) aveau brațele întinse

pe lângă corp. Puțin mai mare este numărul de înhumații la care defunctul avea brațele plasate pe bazin: 68 (adică 27, 64%). Menționăm însă că în acest număr au fost incluse 25 de morminte în care scheletele aveau un braț pe bazin, iar altul întins pe lângă corp, în poziție sigură fiind atestate 43 înhumații, adică 17,48%. Au fost descoperite 48 morminte, adică 19,51%, în care scheletele aveau brațele așezate pe abdomen. La acestea putem adăuga 14, adică 5,69% morminte, care aveau unul din brațe așezat pe abdomen, celălalt fiind, după părerea noastră, descoperit în poziție secundară - alunecat pe bazin (11 morminte, adică 4,47%) sau întins pe lângă corp (3, adică 1,21% înhumații). În cazul când luăm în considerație doar pozițiile de bază, sigure, ale brațelor scheletelor, mormintele din varianta 3 (ambele brațe pe abdomen) sunt inferioare, din punct de vedere numeric, doar celor din varianta 1 (ambele brațe întinse pe lângă corp).

Aproape nesemnificativ este numărul de morminte din varianta 4 (ambele brațe pe piept) - 5, ceea ce constituie 2,3% morminte. Chiar dacă adăugăm la acestea alte 9 înhumații, considerate de noi subvariante ale variantei 4, care au unul din brațe așezat pe piept, iar celălalt alunecat pe abdomen, ele sunt întrecute de primele trei variante, depășind numeric (în varianta de bază, sigură) doar mormintele cu schelete având brațele plasate pe umărul respectiv, acestea însumând doar 4, adică 1,63% morminte. În cazul când adăugăm mormintele care formează combinații (subvariante) ale pozițiilor scheletelor cu brațele considerate de către noi alunecate, ultima variantă (ambele brațe sunt plasate pe umărul respectiv) o întrece pe cea de a patra, însumând 9,35%. În acest fel observăm că în ritul funerar din mormintele în care defunctul a fost plasat în groapă culcat pe spate, cu picioarele întinse, predomină net înhumările cu brațele întinse pe lângă corp. Acestea sunt mai numeroase decât cele cu scheletele având mâinile plasate pe oasele bazinului, care la rândul lor sunt întrecute numeric de mormintele cu scheletele cu brațele plasate pe abdomen. Cu totul izolat apar în perioada cercetată mormintele în care defunctul avea brațele așezate pe piept sau pe umăr.

Pentru comparație, menționăm că în cimitirul de la Isaccea predomină înhumațiile cu brațele pe abdomen - 40 din 62 de înmormântări cu poziție sigură a brațelor defuncților. Mai puțin

numeroase sunt complexe unde scheletul are brațele depuse pe bazin (16), după care urmează cele cu brațele întinse pe lângă corp (4) și cu brațele pe umerii respectivi (2). În această necropolă nu au fost descoperite morminte unde ambele brațe ar fi plasate pe piept, cu toate că nu poate fi exclusă existența acestei variante, având în vedere numărul mare de morminte, care se ridică la 39,80% din totalul de complexe cercetate.

În necropola de la Nufăru, unde numărul de schelete cu stare precară de conservare sau deranjate este de asemenea foarte mare (din 78 morminte cercetate, poziția sigură brațelor a fost determinată doar la 18, adică la 23,8% din schelete), numeric predomină înhumatii cu ambele brațe depuse pe bazin (8 cazuri), după care urmează cele cu brațele întinse pe lângă corp (4 cazuri) și cele cu mâinile pe umerii respectivi (3 cazuri). Au mai fost descoperiți doi înhumatii cu brațele plasate pe abdomen și unul cu brațele pe piept.

Dacă încercăm să facem o analiză comparativă a ritului funerar pentru fiecare din cele trei mari necropole din Moldova de Est (Brănești, Hansca-Căprăria și Hansca-Limbări), observăm următoarea situație: la Brănești din cele 95 de înhumatii, 62 au fost descoperite în stare bună de conservare, ceea ce constituie 65,26%. S-a observat că la cele mai multe înmormântări înhumatul avea brațele depuse pe bazin sau abdomen (câte 15, adică 24,2%), după care urmau cele cu brațele întinse pe lângă corp (9, adică 14,51%).

Cu totul izolat apar scheletele cu brațele pe umăr (2 cazuri, adică 3,22%), sau pe piept (un singur caz - 1,61%). Dacă admitem apartenența la variantele-model a combinațiilor amintite mai sus, observăm o neînsemnată predominare a scheletelor cu brațele pe bazin (23, adică 37,09%), comparativ cu cele cu brațele pe abdomen, care însumează 20 de complexe, ceea ce constituie 32,25%. Celelalte variante ale pozițiilor brațelor practic rămân neschimbate.

În necropola de la Hansca-Căprăria, care avea cel mai mare număr de morminte cu o stare bună de conservare, apte de o analiză eficientă, predomină numeric scheletele cu brațele întinse pe lângă corp - 25, adică 38,64%, întrecând aproape de două ori pe cele cu brațele pe abdomen (13, adică 20%). Doar 8 înhumatii aveau mâinile plasate pe bazin (12,31%) și numai doi (3,8%) - pe piept. Practic nu au fost depistate morminte unde poziția de bază a scheletului să o constituie cea cu brațele pe umeri, dacă nu luăm în

considerație cele două cazuri de subvariante (o mână pe umărul respectiv, cealaltă - în altă poziție).

La Hansca-Limbări net detașate, însă repartizate aproape uniform, apar complexe cu scheletele în poziții sigure, reprezentând primele trei variante: ambele brațe întinse pe lângă corp (17, adică 19,31% morminte); ambele brațe așezate pe oasele bazinului (16, adică 18,18% morminte); ambele brațe plasate pe abdomen (19, adică 21,59% morminte). Doar în două cazuri scheletele aveau brațele plasate pe piept și o singură dată pe umerii respectivi, dacă nu luăm în considerație combinațiile.

Spre deosebire de necropolele din partea centrală a Moldovei de Est și a celor de la Dunărea de Jos, în cimitirul de la Vornicenii Mari predomină scheletele cu brațele plasate pe piept, după care urmează cele cu palmele așezate pe abdomen. Astfel, din 25 morminte, câte șapte aveau brațele pe piept și pe abdomen. Numărul scheletelor cu brațele plasate pe piept este mai mic de peste două ori. Aceste deosebiri ale pozițiilor brațelor ar putea să aibă o semnificație mai mult cronologică.

Coroborarea pozițiilor brațelor scheletelor cu orientarea acestora indică absoluta majoritate a înhumațiilor la care defunctul are brațele întinse pe lângă corp (varianta 1) fiind orientate cu capul spre vest (48 din 62 de morminte). Spre direcția nord sunt orientate doar 9 morminte, spre sud - trei și spre est - unul singur. Din cei 60 de înhumați cuprinși în varianta 2 (brațele plasate pe bazin), doar șase sunt orientați în alte direcții decât cea vest-est: doi spre nord-est și unul spre sud).

Cât privește varianta 3 (defuncții au brațele plasate pe abdomen), în absolut toate complexe înhumații sunt orientați cu capul spre vest. Dintre mormintele variantei 4 (cele cu brațele plasate pe piept), doar un înhumat din cei 14 era orientat altfel decât spre vest (nord-vest).

În general, complexe incluse de noi în tipul I sunt orientate în marea lor majoritate spre direcția vest (circa 208 din 229 înmormântări). Grupul celor orientate în alte direcții cuprind doar 21 complexe, ceea ce constituie 8,54% din mormintele incluse în eșantion. Menționăm că și înhumații cuprinși în celelalte două tipuri au tendința de a fi orientate spre vest. Astfel, 13 din 17 înmormântări, unde defunctul era culcat pe partea stângă, dreaptă sau pe burtă,

sunt orientate cu capul spre vest, două spre sud și alte două spre nord.

Analizând mormintele sub aspectul corelației dintre orientare și poziția scheletului, am văzut că nu toate cele 221 morminte în care defunctul era orientat cu capul spre vest pot fi considerate creștine. Din acest număr excludem cu siguranță cele 13 morminte încadrate în tipul 2 și 3 a căror poziție este incompatibilă cu tradițiile creștine ale ritului funerar. De asemenea, nu toate mormintele în care defunctul are brațele așezate în lungul corpului, iar în cazuri separate și pe bazin, pot fi creștine, fiind atestate cazuri de abatere de la orientarea vest-est indiciu incontestabil al păgânismului.

Morminte distruse. Pe lângă multitudinea de morminte, în care scheletele se aflau într-un grad avansat de degradare, condiționat de mediul în care au fost depuse, întâlnim un anumit număr de morminte în care defunctul a suferit unele modificări, intervenite după înhumare. Din cele 328 de morminte doar în 246 s-a păstrat starea inițială a scheletului. Condiția avansată de macerare a scheletelor se datorează în primul rând compoziției solului, gradului pronunțat de umiditate, dar și adâncimii la care au fost executate înhumările.

Dintre mormintele cu schelete care au suferit în perioada de după înmormântare, deosebim un grup unde scheletele au fost deranjate în perioada imediat următoare de după înmormântare (15) și altele distruse mai târziu. Aici nu luăm în considerație cazurile când în groapa funerară lipsește unul sau chiar ambele brațe sau labele picioarelor, considerate discutabile atunci când sunt privite de pe pozițiile efectuării unui ritual creștin sau păgân.

Altfel stau lucrurile atunci când cercetarea pozițiilor scheletului permite înregistrarea intervențiilor evidente de după înmormântare. Astfel, în M.58 de la Hansca-Limbari¹ a fost înhumat un tânăr de 15-17 ani, culcat pe spate, orientat spre vest, cu mici abateri spre nord-vest. Brațul drept era întins pe lângă corp, stângul, îndoit din cot, era plasat cu palma pe oasele bazinului. Oasele picioarelor, adunate împreună, au fost depuse în stânga scheletului.

Primul grup de morminte se deosebește prin faptul că deranjarea a avut loc în perioada când corpul defunctului încă nu reușise să atingă un grad avansat de dezintegrare, organele

¹ I. Hâncu, *Limbari..*, p.19.

deranjate mai păstrând aranjamentul anatomic inițial. Asemenea morminte au fost descoperite în necropolele de la Hansca. Printre acestea menționăm M.34 de la Hansca-Limbari² și M.53 de la Hansca-Căprăria.³ Scheletul unei femei de aproximativ 40 de ani din M.34 era întins pe spate, orientat spre vest. Mâinile erau plasate cu palmele pe bazin, picioarele întinse, apropiate. Menționăm poziția oaselor toracelui, care în stare anatomică erau plasate pe bazin și craniul întors cu partea facială în jos. Acesta avea pe sutura centrală o adâncitură artificială cu diametrul de aproximativ 2 cm. Inventarul funerar datează mormântul în a doua jumătate a secolului XI - prima jumătate a secolului al XII-lea.⁴ Alt mormânt (M.53 de la Hansca-Căprăria), în care era înhumat un bărbat, tot de aproximativ 40 de ani, întins pe spate, orientat spre vest, de asemenea a suferit intervenții. Astfel, craniul a fost descoperit în colțul de sud-vest al gropii funerare, distanțat mult de schelet. Picioarul stâng împreună cu oasele bazinului au fost separate de corp și sprijinite de peretele gropii, astfel încât piciorul se sprijinea cu laba pe oasele toracelui, în rest păstrând ordinea anatomică a oaselor (fig.12/1). Craniul avea pe sutura sagitală urme a trei intervenții (chirurgicale-?), reprezentate de trei adâncituri a câte 0,5 cm fiecare și diametrul de aproximativ 2 cm.⁵

Mult mai mare este numărul de schelete din grupa a doua, cu intervenții survenite după o perioadă mai îndelungată după înmormântare. Menționăm aici complexe funerare de la Hansca-Căprăria M.25 (matur neidentificat), M.49 (copil de aproximativ 8 ani), M.89 (femeie, aproximativ 50 de ani) și de la Hansca-Limbari M.58 (tânăr, 17-18 ani). Toate aveau oasele picioarelor deranjate. Scheletele din primele două morminte aveau tibiile picioarelor plasate pe oasele femurului. În M.58 oasele picioarelor au fost dislocate de la locul lor și depuse lângă corp, în preajma brațului stâng.

Din cele șase schelete de la Hansca-Limbari și patru de la Hansca-Căprăria, considerate de noi deranjate premeditat, în șase

² *Ibidem*, p.15.

³ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.20.

⁴ Aici a fost descoperită o fusaiolă de șist cu diametrul orificiului de 0,9 cm., vezi R.L.Rozenfeldt, *O proizvodstve i datirovke ovručskih prjaslitz*, în SA, 1964, 4, p.223, fig.18.

⁵ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.21, fig.18 (planșe).

cazuri au avut de suferit craniile. În M.67, M.83, M.89 de la Hansca-Limbari și în M.53 de la Hansca-Căprăria craniul a fost deplasat de la locul său firesc, fiind descoperit în unul din colțurile gropii funerare. În M.5 și M.34 din necropola de la Hansca-Limbari, craniul a fost întors cu partea facială în jos; în M.83 a fost sfrâmat (credem intenționat), iar în M.61 de la Hansca-Căprăria lipseau craniul și oasele toracelui. Accentuăm că în toate cazurile scheletele deranjate erau culcate pe spate și orientate pe axa vest-est, capul fiind direcționat spre vest cu unele abateri spre sud-vest sau nord-vest (singura excepție o constituie M.61 de la Hansca-Căprăria, unde defunctul a fost înhumat în groapă de formă circulară, culcat pe partea stângă cu picioarele chircite). Picioarele scheletelor din mormintele menționate erau întinse paralel, la o anumită distanță unul de altul. Poziția brațelor era diferită. În două cazuri ele erau întinse pe lângă corp (M.25 și M.53 de la Hansca-Căprăria); în alte două erau depuse pe oasele bazinului (M.5 și M.34). Scheletul din M.83 (Hansca-Limbari) avea brațele plasate pe abdomen. În alte cazuri brațele formau diferite combinații prin poziția care o aveau.

Cât privește vârsta, s-a observat că au fost supuși așa-numitei "deranjări rituale" în special indivizi maturi, între 40 și 50 de ani (M.53 de la Hansca-Căprăria; M.5, M.34, M.67, M.89, de la Hansca-Limbari). Excepție face mormântul unui copil de aproximativ 8 ani, al unui tânăr de 16-17 ani (M.49 de la Hansca-Căprăria) și M.83 de la Hansca-Limbari. Vârsta a doi maturi nu a fost determinată.

Morminte "deranjate special" se pare că au fost descoperite și la Brănești (fig.11/1,3). Încercarea autorilor cercetărilor de a afirma că ritul funerar al comunității din localitate nu presupunea "reînhumări", pentru a atribui în acest fel necropola slavilor,⁶ cărora chipurile le erau străine deranjările, nu corespund mărturiilor arheologice. Cercetarea atentă a materialelor permite evidențierea a cel puțin 13 morminte deranjate. Din acestea cinci au urme de distrugere intenționată (M.35, M.46, M.50, M.91, M.97). Dacă starea precară a M.55, M.56 și M.60 poate fi datorată gradului înalt de perisare a scheletelor, atunci alte complexe funerare au semne evidente de distrugeri premeditate. Astfel, în M.35 a fost descoperită

⁶ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikanova, *op.cit.*, p.16, 18-20, 28.

doar partea superioară a scheletului, iar în groapa M.97 doar partea stângă a oaselor defunctului.

Practica reînhumării oaselor defunctului după o anumită perioadă de timp de la înmormântare, distrugerea scheletului sau a unei părți a lui, este reflectată foarte clar în materialele etnografice. Asemenea practici se întâlneau frecvent la sfârșitul secolului trecut și la începutul veacului XX la românii din Transilvania și la cei de la est de Carpați. După cum s-a consemnat, "La trei ani de la moartea unui copil, la cinci ani de la moartea unui tânăr și la șapte ani de la moartea unui om bătrân, era în vechime obiceiul, pretutindeni la români, ca fiecare mort să fie dezgropat și să se prohodească tot ca întâia oară, când a fost înmormântat. Datina aceasta există în momentul de față numai în unele comune din Moldova și Țara Românească".⁷ S.F.I. Marian mai menționează că oasele defunctului se spală în apă ori în vin, se învelesc într-un șervet și se îngroapă înapoi. V.A. Urechia leagă ritualul cu creștinismul atunci când zice: "Creștinismul a redus cultul morților la șapte ani ... La al șaptelea an se face dezgroparea și sfințirea ori dezlegarea de blestem a oaselor".⁸

În afară de aceste explicații etnografice ale unor morminte deranjate de practicile care, credem noi, țin mai mult de riturile funerare creștine, există și unele reminiscențe păgâne de dezmembrare a defunctului după înmormântare. Despre unele aspecte ethnothanatologice au scris în diferite perioade D. Cantemir,⁹ B.P. Hașdeu,¹⁰ Th. Burada,¹¹ Gh. Pavelescu¹² ș.a., care vorbesc despre existența unor superstiții, a unor ritualuri legate de destrigoire, demoroire sau devampirizare. R. Vulcănescu spune că "cei considerați după moarte cadavre vii, care provocau teroare, daune, boli și chiar moarte ... la un timp fix după înhumare erau exhumati

⁷ S.F.I. Marian, *op.cit.*, p.414.

⁸ Codex Bandinus (1646), editor V.A. Urechia, București, 1895, *apud* S.F.I. Marian, *op.cit.*, p.419.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1975, p.143-145.

¹⁰ B.P. Hașdeu, *Cugetări în ora morții*, în *Cuvente den bătrâni*, II, București, 1884, p.313, 493-500.

¹¹ T.T. Burada, *op.cit.*, p.91-112.

¹² Gh. Pavelescu, *Pasărea sufletului. Contribuții pentru cunoașterea sufletului la români*, București, 1942, p.3-9.

ritual noaptea ... erau decapitați sau li se scotea inima din piept pentru a fi străpunsă cu un fier roșu".¹³

Un aspect special îl prezintă scheletele de la Hansca-Căprăria și Hansca-Limbări, care au pe craniu urme de "trepanație". Au fost depistate 14 asemenea cazuri. La Hansca-Căprăria au fost găsite 9 cranii cu urme de intervenții, ceea ce constituie 13,23% din numărul total de complexe cercetate în această necropolă,¹⁴ iar la Hansca-Limbări cinci cranii din 110 morminte cercetate aici, adică 4,54%.¹⁵ În total, ele constituie ceva mai mult de 4% din cele 328 complexe funerare cercetate în spațiul est-carpatic din această perioadă. Semnele de "trepanație" au de regulă formă circulară, uneori tinzând spre oval, cu diametrul variind între 1 și 2,2 cm. Adâncitura este abia sesizabilă, însă uneori atinge circa 0,2-0,5 cm. Ele afectează de fiecare dată osul parietal din regiunea suturii sagitale a craniului. La Hansca-Limbări, trei intervenții au fost executate pe osul parietal în apropierea sau chiar în punctul de sutură a acestuia cu osul frontal, altele două fiind plasate mai aproape de osul occipital. La Hansca-Căprăria, intervențiile de două ori au fost făcute în partea frontală a craniului, de patru ori pe partea centrală a suturii sagitale și în trei cazuri - în regiunea osului occipital. Amplasarea punctelor de "trepanare" vorbesc despre intențiile tămăduitorilor, a vracilor, de a pătrunde în interiorul craniului, probabil în anumite cazuri de boală. Menționăm că nici unul din cele 14 cranii trepanate nu au fost perforate și că în afară de semnele singulare se întâlnesc și urme de "trepanații" perechi sau grupate câte trei, plasate una lângă alta în linie dreaptă (M.10, M.37 de la Hansca-Limbări; M.53 de la Hansca-Căprăria), ori formau un triunghi (M.21 și M.46 de la Hansca-Căprăria).

În literatura de specialitate s-au făcut încercări de a atribui aceste intervenții "chirurgicale" anumitor etnii. Astfel T. Anda¹⁶ crede că această practică ar fi proprie unor preoți maghiari, iar antropologul P. Boev este convins că trepanațiile sunt semnul distinctiv al

¹³ R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p.17-171.

¹⁴ I. Hâncu, *Căprăria...*, p.17-21, 39-41, fig.13-15, 19, 21, 37.

¹⁵ Idem, *Limbări...*, p.11, 19, 25, 29, 33-34, fig.4,8,11b,13.

¹⁶ T. Anda, *Recherches archéologiques sur la pratique médiévale de Hongrois à l'époque de la conquise du pays*, în *Acta Archaeologica*, Budapest, 1951, 1, p.315-316.

populației bulgare.¹⁷ Tot bulgare le consideră și I. Hâncu. Aceste argumente nu sunt tocmai convingătoare, fiind cunoscut faptul că practici numite "chirurgicale" - când s-au făcut intervenții asupra craniului uman - nu sunt singulare în cercetările arheologice și antropologice.¹⁸

Menționăm, de asemenea, că a mai fost efectuat de către M.S. Velikanova studiul antropologic al unor serii de schelete și cranii din necropolele de la Brănești, Hansca-Căprăria și Hansca-Limbari.

Din 95 de înhumați din necropola de la Brănești 76,8% o constituie maturii și 23,2% - copii până la 14 ani. Indicele mortalității copiilor este relativ mic, în opinia cercetătorilor, pentru această perioadă a evului mediu.¹⁹ Din numărul de indivizi maturi identificați, 20 adică 31,7% erau bărbați și 40, adică 63,49% - femei. La Hansca-Căprăria numărul înhumaților-bărbați se ridică la 31, adică 56,36%, iar a femeilor - doar 23,63% (13 indivizi).

În opinia lui I. Hâncu, media de viață a populației căreia i-a aparținut cimitirul de la Hansca-Căprăria era de 41 de ani, ceea ce este ceva mai mare decât media de viață a populației Europei din această perioadă. S-a constatat că bărbații de la Hansca-Căprăria trăiau în medie 45,6 ani, iar femeile - 35 de ani.²⁰

La Hansca-Limbari, unde au fost descoperite 110 morminte, au fost cercetate din punct de vedere antropologic 95 de înhumații. Din 81 de schelete la care a fost determinată vârsta, doar 13 aparțin unor copii (16,04%). A fost determinat sexul la 66 maturi. Dintre ele, 30 (45,5%) aparțin unor bărbați și 36(54,5%) unor femei. Media de vârstă pentru bărbați constituia aici 41,3 ani, iar pentru femei 38,6 ani. După unele calcule media de viață a băștinașilor care au lăsat cimitirul de la Hansca-Limbari era de 36 ani, ceea ce corespunde mediei de viață a populației din Europa din secolele XII-XV.²¹

Necropolele de la Brănești și Hansca-Limbari, care au avut

¹⁷ P. Boev, *Die symbolis der Trepanationen*, în *Antropologie und Humangenetic*, Gustav Fischer Verlag, Stutgard, 1968, p.134-135.

¹⁸ Luc Buchet, *La déformation crânienne en Gaule et dans les régions limitrophes pendant le haut Moyen Age, son origine - sa valeur historique*, în *Archéologie Médiévale*, XVIII, 1988, p.55-71.

¹⁹ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikanova, *op.cit.*, p.58-96.

²⁰ I. Hâncu, *Căprăria..*, p.60.

²¹ Idem, *Limbari..*, p.64.

șansa de a fi studiate paleoantropologic mai detaliat, au provocat discuții controversate.

Cercetările materialelor arheologice care au precedat studiul paleoantropologic au făcut să se declare toate monumentele din regiunea pruto-nistriană, cât și din cea est-carpatică, de origine est-slavă cu un pronunțat caracter vechi-rusesc.²² În investigații se pornește de la acest deziderat greșit, pentru a se demonstra apartenența cimitirelor din arealul pruto-nistrian la slavii de răsărit, căutându-se în acest sens analogii în mediul slav. În urma analizelor făcute, se ajunge la concluzia că locuitorii de la Brănești ar fi apropiați antropologic foarte mult de drevleni, care la rândul lor erau legați de ulici, cu care au conlocuit în teritoriul învecinat.²³

În procesul analizei materialelor paleoantropologice din necropola de la Hansca-Limbări, recunoscând că seria de cranii cercetate aici aparține unei populații europoide, în baza evidențierii unor elemente alogene a căror prezență a fost depistată și de noi în cadrul ritului funerar se ajunge la concluzia că la formarea seriei de la Hansca-Limbări au participat două componente - dolicocefală (sau mezodolicocefală) și brahicefală. Prima componentă ar fi proprie craniilor de femei, fiind legată de "populația locală slavă". Cealaltă ar fi proprie craniilor bărbătești și ar aparține unor grupe de "bulgari" din cultura Saltovo-Majatzk, strămutați în această regiune spre începutul mileniului al II-lea, unde se amestecă cu populația "locală slavă".²⁴

Menționăm că, urmărind evoluția populației locale din spațiul est-carpatic, în special a celei dintre Prut și Nistru, M. Velikanova se conduce după schema propusă de către cercetătorii sovietici la începutul anilor 50, privind originea populației românești. Această schemă prevede următoarea evoluție a etnosului românesc: în urma contactului tracilor romanizați cu slavii, pe la mijlocul mileniului I apar comunități etnice vechi românești. În continuare, romanicii de est, în procesul colonizării teritoriului dintre Prut și Nistru, intră în contact

²² G.B. Fedorov, *Naselenie jugo-zapada SSSR v I - načale II tys. n.e.*, în SE, 1961, 5, p.88; Idem, *Itogi i zadači izucenija drevnerusskoj kul'tury jugo-zapada SSSR*, în KSIA, 1965, 105, p.21-31; Idem, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice în sud-vestul URSS, referitoare la primul mileniu al e.n.*, în SCIV, X, 1959, 2, p.371-408.

²³ M.S. Velikanova, *Paleoantropologija*., p.91-113.

²⁴ *Ibidem*, p.114-138.

direct cu slavii "băștinași" de aici, pe care îi asimilează, proces în urma căruia se formează "poporul moldovenesc". Ca rezultat al acestui contact, elementul slav din componența volohilor crește, diferențiind în acest fel pe moldoveni de români.

Analiza critică a acestor ipoteze despre geneza românilor permite a se depista o anumită tendențiozitate a schemelor utilizate care vin în contradicție cu rezultatele cercetărilor recente.

IV. *Inventarul complexelor funerare.* Marea majoritate a mormintelor descoperite în necropolele din partea centrală a Moldovei de est, din primele secole ale mileniului al II-lea nu conțin inventar. Din 328 morminte cercetate, doar 105 conțin unele obiecte cu caracter funerar. Dacă excludem cele 11 morminte de la Arsura din cauza lipsei de informații precise despre inventar, acestea ar constitui 33,12%. Analizele permit evidențierea tipului de mormânt cu cel mai mare număr de inventar. Acestea sunt mormintele unde înhumatul este culcat pe partea stângă/dreaptă. Dintre ele 71,43% conțineau inventar. Urmează mormintele cu scheletele culcate pe burtă, unde în 2 din 3, adică 66,66% a fost găsit inventar. Numărul mic de morminte nu permite analiza detaliată a acestui tip, făcând eșantionul nostru nereprezentativ.

Cu totul alta este situația primului tip de morminte (scheletul este întins pe spate). Din 301 morminte de acest fel, 94, adică 31,23 %, conțin inventar. Dintre ele, 25 (10,87%) schelete au brațele întinse pe lângă corp; 28, adică 12,17% are defunctul cu brațele plasate pe bazin; 15, adică 6,55% - cu brațele pe abdomen; 7, adică 0,4% - înhumații cu brațele pe piept și doar patru, adică 0,74% - cu brațele plasate pe umerii respectivi.

Din lista celor 246 morminte cu o stare satisfăcătoare de conservare, incluse în eșantion, au fost evidențiate 79 complexe care conțineau inventar, ceea ce a permis analiza și evidențierea raportului dintre poziția brațelor defuncților și prezența inventarului în complexul funerar.

În afară de obiecte de podoabă și vestimentare, ajunse în morminte împreună cu hainele, uneltele și armele defunctului, depuse ritual în complexele funerare, s-a constatat că în unele cazuri înhumatul era însoțit de anumite obiecte cu caracter aparte. Este vorba în primul rând de bucățile de cărbuni, oase de animale și fragmente sau vase ceramice întregi, dar și de astragale (arșice).

Acestea din urmă au fost descoperite în două complexe funerare (M.39, Brănești; M.4, Hansca-Limbări), care aparțineau unor copii. Defunctul de la Brănești era orientat cu capul spre vest, fără ca starea precară a scheletului să permită stabilirea poziției brațelor.

Astragalele au fost descoperite lângă craniu (M.4 Hansca - Limbări - 2 exemplare) și în dreapta bazinului (M.39, Brănești - 23 de exemplare. Descoperirile de arșice cu sau fără perforație sunt destul de frecvente, în special în complexele gospodărești și de locuire în spațiul carpato-nistrian. Analogii găsim și în monumentele din Europa de Est, dar și în Bulgaria. Astfel, într-un mormânt din Dolni Licovit au fost găsite 11 astragale, iar în altul de la Devnja - 21.²⁵ În cele mai multe gropi funerare din aceste două necropole au fost descoperite de la una până la trei astragale.

La Dunărea de Jos, într-o locuință de la Dinogetia-Garvăn (L.37), datată în a doua jumătate a secolului al XI-lea au fost descoperite la un loc 56 de arșice mici, dintre care două erau perforate, altele având incizii.²⁶ Menționăm de asemenea, că și două astragale de la Brănești aveau perforație, dintre care una avea perforația umplută cu plumb.

Bucățele de cărbuni au fost descoperite în cinci morminte de la Hansca-Căprăria. Dintre cele două morminte cu bucățele de cărbuni de la Hansca-Căprăria, unul (M.52 era plasat într-o groapă circulară cu nișă, având urme de foc. Scheletul era întins pe spate, având picioarele chircite, căzute în dreapta. Cel de al doilea defunct (M.61) era culcat pe partea stângă în poziție chircită, cu capul orientat spre vest. Înhumarea a fost practică, de asemenea, într-o groapă circulară. Cărbunii din mormintele de la Hansca-La Cordon au fost descoperiți printre oasele și pe fundul gropii funerare (M.1) sau doar lângă craniu (M.2 și M.3).

Prezența masivă a bucățelelor de cărbuni o întâlnim în special în necropola de la Vornicenii Mari, unde în 25 din cele 52 morminte erau presărați cărbuni.²⁷ În necropola de la Hudum, în șapte din cele 170 complexe cercetate au fost depistate bucăți de cărbuni arși, ceea

²⁵ S. Stanilov, *Za vryzkata meždu simbolikata na cisloti prez rannoto srednevekoven i y bylgarskoto naroden kultur*, în *Preslav*, 3, 1983, p.124-134; I. Barnea, *op.cit.*, în *Dinogetia*, I, p.330.

²⁶ I. Barnea, *op.cit.*, p.125-129.

²⁷ M.D. Matei și E.I. Emandi, *op.cit.*, p.125-129.

ce constituie doar 4,12% din gropi.²⁸ În jumătate din cele 22 morminte cercetate la Giulești (comuna Boroaia, jud. Suceava) au fost semnalati cărbuni.²⁹ Menționăm însă că aceste necropole sunt datate în secolele XIII-XIV și XIV-XVII. Pentru perioada cercetată de noi, cărbunii au fost atestați în M.1 de la Chilieni³⁰ (com. Sf.Gheorghe, jud. Covasna), descoperit lângă absida unei biserici romanice, având scheletul orientat sud-vest-nord-est și brațele întinse pe lângă corp.

Obiceiul de a presăra cărbuni în groapa funerară a fost atestat la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru în unele necropole din mănăstirile din Moldova, dar și în practicile funerare mai timpurii.³¹

În cinci din 328 complexe cercetate, adică 1,52%, au fost depistate oase de animale. În cele șase morminte de înhumatie (a fost descoperit un mormânt dublu) două schelete întinse pe spate (M.24, Hansca-Căprăria și M.11, Molești), unul era culcat pe partea dreaptă într-o groapă circulară (M.12, Molești). Ultimul schelet era "culcat pe burtă", fiind înhumat în umplutura unei locuințe de tip Răducăneni. Aceste situații par a indica existența unor indivizi păgâni, chiar dacă unul din ei era orientat vest-est. Oase de animale au fost descoperite în următoarele situații: în umplutura gropii, puțin mai sus de schelet au fost găsite oase de broască țestoasă; lângă peretele de nord-vest al gropii circulare, la spatele scheletului culcat pe partea dreaptă (M.12, Molești) s-a găsit un maxilar (de vită ?). În două cazuri oasele de animale au fost descoperite lângă picioarele defunctului (M.1, Hansca-La Cordon și M.10, Molești), fără ca să se poată determina specia animalului. În M.24 de la Hansca-Căprăria oasele animalului, în poziție anatomică, era situat pe falangele brațului drept. Faptul că acesta era o ofrandă este confirmat de

²⁸ V. Spinei și Rodica Popovici, *op. cit.*, în *ArhMold*, XII, p.241.

²⁹ L. Bătrâna, A. Bătrâna, I. Vatamanu și Șt. Scorțanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești, jud. Suceava*, în *Materiale*, 1986, București, p.245.

³⁰ Z. Szekely, *Cimitirul și biserica datând din feudalismul timpuriu de la Chilieni (or Sf. Gheorghe, jud. Covasna)*, în *Materiale*, București, 1986, p.216 și 219.

³¹ V. Spinei și Rodica Popovici, în *ArhMold*, XII, p.241.

cuțitul descoperit pe falangele brațului stâng.³²

Depunerile rituale ale unei părți ale corpului animalului în gropile funerare sunt frecvent întâlnite în multe necropole din estul Europei. Spre exemplu, în cimitirul de la Dmitrovskoe,³³ aflat în vecinătatea cunoscutei necropole de la Majatzk, în circa 30% din morminte au fost descoperite oase de animale. Drept ofrandă serveau în special porcinele, ovicaprinele și vitele mari cornute. În necropola de la Majatzk oase de animale au fost descoperite în șase din 67 de morminte cercetate,³⁴ ceea ce constituie 8,96%. În Bulgaria, resturi ale unor sacrificii se întâlnesc în cimitirele de la Varna - 1, Devnja - 1, Devnia - 3, Topola, Kzulevka, Novi Pazar. Dintre animalele de jertfă, aici se numără ovicaprinele, vitele mari cornute, porcinele, cerbul, dar și păsările de curte (găina). În restul României, urme de ofrandă s-au găsit în necropolele de la Izvorul, Sultana, Frățești și Istria-Capul Viilor.³⁵

Ceramica. Fragmente sau vase întregi au fost descoperite în umplutura sau pe fundul gropilor funerare a 24 de complexe. Este greu de crezut că în toate cazurile, când au fost descoperite fragmente ceramice în complexele funerare, în special atunci când acestea au fost găsite în umplutura gropii, ele ar prezenta rezultatul unor acțiuni rituale. Multe dintre ele au nimerit în groapă întâmplător. Chiar dacă presupunem că exista ritualul spargerii unor vase în timpul înmormântării, descoperirea unor fragmente mici, disperate în umplutură nu reflectă aceste manifestări rituale.

Fragmente ceramice sau vase întregi au fost găsite în trei morminte de bărbați, două de femei, unul de copil și patru la indivizi maturi neidentificați. Trei morminte de la Brănești, în care au fost descoperite vase, sunt de incinerare. Nouă defuncți erau orientați cu capul spre vest și doar unul spre sud (M.52, Hansca-Căprăria). Dintre acestea, trei defuncți aveau brațele întinse pe lângă corp, altele trei depuse pe oasele bazinului; două schelete aveau respectiv brațele pe abdomen și pe piept.

³² I. Hâncu, *Căprăria...*, p.16.

³³ S.A. Pletneva, *Na slavjano-chazarskom pogranič'e*, Moskva, 1989, p.251-154.

³⁴ V.S. Flerov, *Majatzkij mogil'nik...*, p.187-196.

³⁵ Uwe Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts...*, p.189, fig.111.

În opt morminte au fost descoperite vase întregi. Cele mai multe (trei) au fost descoperite în M.52 de la Hansca-Căprăria (fig.15/7,10), mormântul deosebindu-se prin faptul că era executat într-o groapă circulară. Un vas întreg a fost descoperit în M.35 de la Hansca-Limbari (fig.15/5), unde era înhumată o femeie depusă cu capul spre vest, având brațele pe abdomen. Oala-borcan, modelată la roata din lut amestecat cu scoici pisate, a fost găsită în dreapta craniului. Printre oasele unui schelet distrus din M.48 de la Hansca-Limbari a fost descoperită o altă oală-borcan modelată la roată, conținând ca degresant nisip (fig.15/9). Din lut cu mică era modelată oala-borcan, găsită la picioarele scheletului unui bărbat din M.62 de la Brănești. Vasul din M.67 de la Brănești se afla lângă oasele umărului drept al unui individ neidentificat și era modelat cu mâna, din lut cu șamotă. Alte două oale-borcan, confecționate la roată, conținând ca degresant mică și un vas modelat cu mâna au fost descoperite în mormintele de incinerare de la Brănești.

Cât privește cronologia necropolelor, menționăm că printre materialele descoperite în mormintele cercetate în partea centrală a Moldovei sunt o serie de obiecte cu o încadrare cronologică bine definită, care permite atât datarea unor complexe funerare izolate, cât și determinarea duratei unei necropole în întregime. Importante pentru datare s-au dovedit a fi unele categorii de obiecte, precum fusaiiolele din șist roz, amnarele, brățările, cerceii, cataramele etc.

Pentru datare este important de a lua în considerație nu numai materialele care oferă o încadrare cronologică certă, ci și condițiile descoperirii fiecărui complex în parte. Este important, de asemenea, numărul de morminte care alcătuiesc o necropolă, corelarea planigrafică și stratigrafică a complexelor. Menționăm însă că aceasta poate facilita datarea lor doar cu condiția unor cercetări complexe a necropolelor.

Cele mai multe din necropolele din regiune au de obicei o perioadă destul de lungă de funcționare, mărturie a sedentarismului comunităților cărora le-au aparținut. Cu toată durata mare de funcționare, sunt foarte rare cazurile de întretăiere a mormintelor timpurii de către cele târzii. Aceasta permite de a admite existența la suprafața lor a unor semne de marcare a locului înhumării.

Se observă și o anumită organizare internă a cimitirelor

relevată de dispunerea mormintelor în șiruri,³⁶ dar și în grupuri, fapt care a determinat emiterea ipotezei despre apartenența unor sectoare a cimitirului, unor grupuri înrudite de indivizi.

Cu toate acestea, menționăm că în general marile necropole de la Brănești, Hansca-Căprăria și Hansca-Limbari au fost încadrate destul de corect cronologic, poate în afară de limita cronologică superioară a cimitirului de la Hansca-Limbari. În viziunea lui I. Hâncu, acesta a existat în perioada secolelor XII-XIV. Dacă referitor la perioada incipientă de înmormântare (sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea) nu avem nimic de adăugat, în ceea ce privește limita sa superioară (secolul al XIV-lea) menționăm că nu există materiale care ar confirma extinderea necropolei și după mijlocul secolului al XIII-lea. Unele date disparate, pe care se bazează autorul cercetărilor, par a fi cele câteva morminte, pe care noi le credem apărute la mult timp după încetarea funcționării.

Se pare că cele mai timpurii înmormântări la Brănești au fost efectuate către sfârșitul secolului IX - începutul secolului X, iar cele mai târzii către mijlocul secolului XI-lea sau chiar și în cea de-a doua jumătate a acestui secol.

Cimitirul de Hansca-Căprăria a fost utilizat în perioada secolelor X-XII. G.F. Cebotarenco a încercat să îngusteze timpul când acesta ar fi putut funcționa, propunând ca limită de jos secolul al XI-lea, însă unele indicii arată că primele morminte sunt de la sfârșitul secolului al X-lea. Majoritatea complexelor funerare de aici pot fi datate cu secolele XI-XII.

Din concluziile ce se impun în urma analizei ritului și ritualului funerar la populația care a lăsat necropolele din partea centrală a Moldovei în secolele XI-XIII, remarcăm că:

1. Necropolele aparțin unei populații sedentare.
2. Populația care a lăsat aceste cimitire era în cea mai mare parte creștină.
3. Ritul și ritualul funerar din această perioadă este într-un proces de restructurare.
4. În componența unor necropole mari, în special în cele de la Hansca-Căprăria și Hansca-Limbari a fost semnalată prezența unor elemente străine, alogene, aflate în curs de asimilare, probabil

³⁶ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikanova, *op.cit.*, p.5, fig.3.

supuse influenței comunităților sedentare, care însă mai păstrează tradiții proprii păgânismului.

5. Ritul și ritualul funerar ale populației care a lăsat cimitirele din regiunea cercetată nu se deosebește esențial de ritul și ritualul de înmormântare din necropolele din primele secole ale mileniului II de la Dunărea de Jos, Nufăru, Dinogetia-Garvăn, Isaccea ș.a. Același tablou îl observăm atunci când comparăm aceste aspecte ale ceremonialului funerar cu practicile funerare din necropolele mai târzii din Moldova, de la Hudum, Trifești, Vornicenii Mari etc., dar și din restul spațiului românesc.

6. Cu totul neîntemeiată științific și greșită din punct de vedere al realităților istorice este ideea unor cercetători care susțin că partea centrală a Moldovei prezintă în secolele XI-XIII un conglomerat format din diverse etnii. Practica funerară indică o stabilitate a tuturor elementelor ritului și ritualului funerar. Abaterile neînsemnate despre care am menționat, sunt de cu totul alt ordin, de ordinul unor căutări inerente prozelitismului creștin. Numărul neînsemnat de complexe funerare care pot fi puse pe seama nomazilor infirmă supozițiile despre prezența în necropole a unui număr mare de alogeni.

7. Elementele cu trăsături evident păgâne din necropolele cercetate pot aparține și unei părți a populației locale, rămase necreștinate.

8. Populația sedentară, care a lăsat cimitirele de la începutul mileniului II din partea centrală a Moldovei era preponderent românească.

CAPITOLUL IV

FORMELE DE ORGANIZARE SOCIAL-POLITICĂ ȘI RELAȚIILE AUTOHTONILOR CU LUMEA BIZANTINĂ, SLAVĂ ȘI TURANICĂ

1. FORMELE DE ORGANIZARE SOCIAL-POLITICĂ

Cercetările arheologice și analiza materialelor survenite ca urmare a investigațiilor de teren reflectă în primul rând latura materială a vieții comunităților umane și doar într-o mică măsură pe cea legată de structurile social-politice și manifestările spirituale și religioase. Viața socială și formele de organizare a locuitorilor din spațiul est-carpatic rămân insuficient cunoscute. Lipsa unor informații clare despre aspectele organizatorice interne ale românilor din evul mediu timpuriu a făcut ca această problemă să devină obiectul unor speculații politice.¹

În literatura străină, despre populația românească din Moldova din primele secole ale mileniului al II-lea s-a vorbit prin prisma transumanței localnicilor. Perioada secolelor XI-XIII a fost prezentată drept perioadă de tranziție de la păstorit la sedentarism.² Materialele arheologice acumulate în urma săpăturilor metodice din ultimele decenii indică permanența locuirii în regiune a comunităților românești. În perioada cercetată, populația locuia în așezări rurale bine amplasate din punct de vedere al ocupațiilor lor tradiționale.

¹ *Istoriya narodnogo chozjajstya Moldavskoj SSR (s drevnejšich vremen do 1812 g.)*, Chișinău, 1976, p.56-64; *Istoriya Moldavskoj SSR v šesti tomach*, I, Chișinău, 1987, p. 272-282.

² *Istoriya Moldavskoj SSR v šesti tomach...*, p.268-282.

Consistența stratului cultural din aceste așezări indică un caracter sedentar și statornic al vieții comunităților umane în regiune.³

Casele, aranjate în grupuri compacte sau în șiruri, reflectă existența unor anumite structuri interne a populației. Prezența, alături de locuințe a anexelor gospodărești și a complexelor meșteșugărești sugerează forma de organizare familială a așezărilor. Cercetările retrospective istorice au condus la concluzia că forma principală de organizare era obștea teritorială (sau sătească), ale cărei reminiscențe s-au menținut până în epoca modernă.⁴

Materialele furnizate de cercetările arheologice, atât a așezărilor, cât și a necropolelor, nu permit reflectarea unor deosebiri evidente din punct de vedere social. Impresia generală lăsată de aceste materiale este, după cum s-a atras atenția, cea a unei uniformizări relative a nivelului material al locuitorilor. În acest sens, sunt lipsite de orice suport documentar afirmațiile privitoare la prezența unor "apanaje boierești", în a II-a jumătate a secolului al XII-lea, aduse în această zonă din regiunile Haliciului odată cu pătrunderea așa-ziselor grupuri de "izgoi halicieni".⁵ Prezența acestora nu este nici într-un fel reflectată de sursele arheologice. Astfel, dimensiunile și inventarul locuințelor, ca și cel al mormintelor, nu permite departajarea complexelor aparținând unor "boieri", "drujinari" sau "slugi".

O anumită stratificare există totuși, însă materialele arheologice nu reflectă întotdeauna apartenența unor indivizi la anumite structuri sociale. Astfel, analiza descoperirilor din necropole indică deosebiri în

³ D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p.100-143; Idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984, p.107-140; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, ed. I, București, 1982, p.77-112; Idem, ed. a III-a, Chișinău, 1994, p.97-140.

⁴ V. Costăchel, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p.77-108; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964, p.17-102; V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, p.102-104; ed. a III-a, p.128-129.

⁵ I.O. Knjaz'kij, *Slavjane, volochi i kočevniki Dnestrovsko-Karpatskich zemel's seređiny XII v. do našestv'nija mongolo-tatar*, Avtoreferat dissertatzii, Moskva, 1990, p.14.

ceea ce privește cantitatea și calitatea inventarului, în special în mormintele de femei și copii.

În complexul de materiale arheologice, o categorie apartine o constituie cele care fac parte din echipamentul militar. Numeric ele sunt inferioare pieselor cu caracter gospodăresc, însă permit să se presupună antrenarea localnicilor și în anumite acțiuni militare, și în legătură cu aceasta existența unor structuri ierarhice. V. Spinei consideră că "apariția pericolelor externe a grăbit închegarea temporară și apoi definitivă a uniunilor de obști, ale căror căpetenii dispuneau de *cete înarmate* menite să le asigure dominația asupra membrilor de rând ai obștilor și să se opună planurilor agresive ale unor populații alogene".⁶ Aceste cete militare apar în mai multe rânduri în izvoarele scrise. Astfel, îi găsim pe vlahi alături de pecenegi în rândurile detașamentelor lui Svjatopolk, care la începutul secolului al XI-lea încerca redobândirea tronului de la Kiev de la Jaroslav.⁷

Către mijlocul secolului al XII-lea vlalii nord-dunăreni, printre care se presupun a fi și cei din regiunile centrale ale spațiului siretonistrian sunt menționați în izvoarele bizantine în legătură cu capturarea lui Andronic Comnenul.⁸ Pentru noi este importantă apariția acestor vlahi înarmați, "vânători", fenomen care indică apariția în sânul comunităților locale a unor structuri mai mult sau mai puțin accentuate, care aveau obligația de a supraveghea și de a asigura apărarea populației din regiune.

În această ordine de idei, de o deosebită importanță pentru analiza structurilor social-politice a comunităților românești din zonele cercetate este informația din poemul epic german "Nibelungenlied" despre ducele Râmunc venit din "țara vlahilor" în fruntea unui

⁶ V. Spinei, *Moldova ..*, ed. a III-a, p.129-130.

⁷ PVL, I, p.118-121; V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele nordice*, în SCIV, 24, 1973, 2, p.277-278.

⁸ Nicetas Choniates, *Istoria*, în FHDR, III, p.251; E. Stănescu, *Les "blacoi" de Kinnamos et Choniates et la presence militaire bizantine au nord du Danube sous les Comnènes*, în RESEE, IX, 1971, 3, p.587; P. Diaconu, *Despre situația politică la Dunărea de Jos în secolul al XII-lea*, în SCIVA, 27, 197

detașament de 700 oameni.⁹ Reieșind din faptul că într-un pasaj anterior vlahii apar alături de ruși, greci, polonezi și "pecenegi sălbatici", cercetătorii au ajuns la concluzia că "țara vlahilor" ar putea fi localizată la est de lanțul carpatic.¹⁰

Existența în regiunile est-carpătice a unor structuri militare rudimentare, implicate în diferite evenimente ale vremii este confirmată de luptele duse de românii din regiunile din nordul spațiului carpato-nistrian, de bolohoveni, uneori alături de unguri, împotriva lui Daniil Romanovič al Haliciului, înregistrate de cronicile rusești în anii 1231, 1235, 1241 și 1257.¹¹

Menționăm, de asemenea, pentru această perioadă, creșterea numărului de arme și diversitatea lor tipologică. Ele sunt descoperite atât în straturile culturale ale așezărilor, cât și în complexe funerare. Colecția de arme include vârfuri de săgeți, topoare și cămăși de zale.

Este cunoscut faptul că deja spre sfârșitul mileniului I societățile românești din regiunile circumcarpatice, ca rezultat al dezvoltării ascendente a diferitelor ramuri ale economiei și a evoluției firești a structurilor sociale, atinsese un anumit nivel de dezvoltare politică. Acești factori au dus la apariția în regiunea carpato-dunăreană a unor formațiuni prestatale sau statale cu atribute proprii unor asemenea organisme. Menționăm că apariția unor înjghebari politice de acest fel nu era un proces cu totul deosebit în contextul Europei Centrale și de Est, el fiind în consonanță cu cel al popoarelor învecinate. Astfel, în Europa Centrală apar formațiuni statale timpurii, cum ar fi Moravia (prima jumătate a secolului al IX-lea), iar după destrămarea ei apar, către sfârșitul secolului al X-lea, Polonia și Cehia.¹² În secolul X

⁹ *Pesn'o Nibelungach* (trad. I. Korneev), în *Zapadnoevropejskij epos*, Leningrad, 1977, p.383-384 (Aici, în cântul XXII, în strofele 1331-1340 alături de ruși, greci și polonezi sunt indicați valahii împreună cu pecenegii și luptătorii din Rusia Kieveană, iar în strofa 1343 Râmunc și cei 700 de războinici); V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.99.

¹⁰ V. Spinei, *Formațiuni prestatale la răsărit de Carpații Orientali*, în *Suceava. Anuarul Muzeului județean*, XI-XII, 1984-1985, p.125; Idem, *Moldova...*, ed. a III-a, p.99.

¹¹ *Ipatievskaja letopis'* în *PSRL*, t.2, Moskva, 1962, p.172, 174, 179-180.

¹² *Istorija Evropy s drevnejšich vremen do našich dnei*, II, *Srednevekovaja Evropa*, red. E.V. Gutnova, Moskva, 1992, p.146-155.

apare statul ungar.¹³ În Europa de Est are loc formarea Cnezatului Kievean la sfârșitul secolului IX.¹⁴

Așa cum s-a argumentat, formarea nucleelor politice românești a avut loc ca urmare a evoluției comunităților sătești (uniunilor de obști).¹⁵ Formarea lor a fost dinamizată, desigur, și de necesitățile de apărare, formarea unor structuri militare având drept principal scop asigurarea apărării în fața presiunilor din exterior. Semnificative în acest sens sunt mențiunile cronicarului anonim al regelui Bela (III) despre "ducatele" vlahilor din Transilvania, conduse de Gelu, Menumorut și Glad, de la cumpăna secolelor IX-X,¹⁶ precum și cele dintre Carpații Meridionali și Dunăre, conduse de Litovoi, Ioan, Farcaș și Seneslau, amintite în textul diplomei din 2 iunie 1247 elaborată de cancelaria regelui Bela IV pentru cavalerii ioaniți.¹⁷

În literatura istorică românească și străină s-a acreditat ideea despre existența și în regiunile de la est de Carpați a unor formațiuni politice prestatale cu caracter regional.¹⁸ Dintre acestea cel mai mult au suscitat atenția "republicile" Câmpulung, Tigheci și Vrancea, amintite de Dimitrie Cantemir¹⁹ și așa-zisele "țări" ale berdalnicilor și brodnicilor.²⁰ Dacă în privința informației marelui cărturar moldovean

¹³ *Ibidem*, p.148-150.

¹⁴ B.A. Rybakov, *Peryje veka russkoj istorii*, Moskva, 1964; P.P. Toločko, *Drevnjaja Rusi. Očerki sotzial'no-političeskoj istorii*, Kiev, 1987, p. 14-37.

¹⁵ V. Spinei, *Formațiuni prestatale...*, p.121.

¹⁶ *Istoria României*, II, 1962, p.42-47.

¹⁷ *Ibidem*, p.141-145.

¹⁸ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XIV-lea*, București, 1967, p.61-68; N. Grigoraș, *Românii de la est de Carpați și organizarea lor până la întemeierea statului românesc al Moldovei*, în *SI, SN*, VIII, 1977, p.267-285; Th. Holban, *Contribuții la problema originii și localizării bolohovenilor*, în *Studii. Revistă de istorie*, 21, 1968, 1, p.21-27; C. Cihodaru, *Observații cu privire la procesul de formare și de consolidare a statului feudal Moldova în sec. XI-XIV*, în *AllA*, XVI, 1979, p.167-186 și XVII, 1980, p.117-139; V. Spinei, *Formațiuni prestatale...*, p.119-127.

¹⁹ Dimirie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1975, p.172-174.

²⁰ N.A. Mohov, *Očerki istorii formirovanija moldavskogo naroda*, Chișinău, 1978, p.81-83; Idem, *Studii istorice asupra formării poporului moldovenesc*, Chișinău, 1983, p.86-87.

cercetătorii au manifestat anumite rezerve, ideea existenței unui principat aflat sub directă oblăduire a cnezatului halician, idee hiperbolizată de conjunctura politică a timpului, a reținut atenția mai multă vreme.²¹ A contribuit la aceasta așa-numita "diplomă bărlădeană", publicată de B.P. Hașdeu, care s-a dovedit a fi un fals modern.

Cu toate acestea, se crede că anumite nuclee politice puteau exista în partea de sud-est a Moldovei, în zona curburii Carpaților, unde valahii (*Walathi*) pomeniți în scrisoarea papei Grigore IX manifestă anumite tendințe de autonomie, refuzând să recunoască episcopul numit de Scaunul papal, dar și în nordul Moldovei, unde izvoarele rusești semnalează pe "cnezii bolohoveni". V. Spinei consideră că au existat condiții pentru constituirea unor formațiuni prestatale românești în special în regiunile de vest, nord și centrale ale Moldovei, teritorii cu populație românească compactă, ferite din raza directă de acțiune a nomazilor.²²

2. ROMANITATEA EST-CARPATICĂ ȘI BIZANȚUL

Avântul înregistrat în regiunile de la est de Carpați în perioada secolelor IX-XI, manifestat prin schimbări în cadrul relațiilor economice, materializate prin apariția unor tehnologii cu randament calitativ înalt, a lăsat amprente și asupra relațiilor cu Imperiul bizantin, după cum și influența acestuia a fost desigur benefică pentru evoluția raporturilor economice.

Teritoriile est-carpatiche, prin poziția lor geografică, au constituit în mileniul I o poartă de pătrundere a numeroși migratori din est, atrași de prosperitatea regiunilor Imperiului. În această ordine de idei, teritoriile de la nordul gurilor Dunării suscitau atenția basileilor greci sub două aspecte esențiale: în primul rând ca teritorii care ar putea servi drept tampon pentru popoarele în migrare și în al doilea rând, ca teritorii cu resurse economice utile pentru schimburile comerciale favorabile Imperiului. La rândul lor, comunitățile românești din nordul Dunării au fost preocupate de a menține legături economice cu Bizanțul, de unde în teritoriile est-carpatiche pătrundeau mărfuri de

²¹ *Istoria Moldavskoj SSR v šesti tomach*, I, p.254-256.

²² V. Spinei, *Formațiuni prestatale...*, p.125.

calitate mult superioară celor de producție locală, dar și produse care lipseau în circuitul schimbului intern.

Cercetările arheologice aduc în acest sens mărturii concludente despre perioada secolelor XI-XIII. La fel ca și anterior, cele mai frecvente descoperiri o constituie ceramica - amforele și alte forme de vase modelate la roata rapidă, din pastă fină acoperită cu angobă. Au fost menționate fragmente sau vase întregi găsite la Hansca, Molești, Lucașeuca, Pohârnicieni-Petruha, Echimăuți, Brănești, Durlești-Valea Babei ș.a.

Spre exemplu, în cea mai amplu cercetată așezare din primele secole ale mileniului al II-lea, de la Hansca, s-a observat că importurile bizantine se întâlnesc aproape în fiecare complex arheologic. Calculele au permis să se constate că în 70% din locuințe și construcții adiacente de aici sunt prezente fragmente de amfore bizantine. Cantitativ, volumul acestor importuri în fiecare complex aparte nu era prea mare, alcătuind în raport cu ceramica locală doar 0,2-3,4%, însă frecvența lor este elocventă.²³

Dintre importuri, mai menționăm fragmente de vase de sticlă găsite în așezări și necropole de la Brănești,²⁴ Dănceni,²⁵ Hansca,²⁶ plasate în partea centrală, dar și în straturile culturale de la Rudi²⁷ și

²³ Gh. Postică, *Glinjanja posuda tzentral'noj Moldavii kontza I - načala II tysjačeletija n.e. kak istoričeskij istočnik*, Rezumatul tezei de doctorat, Moskva, 1988, p.15; Idem, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994, p.104.

²⁴ G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S. Velikova, *Braneštiskij mogil'nik X-XI vv.*, Chișinău, 1984, p.22, fig.9,10.

²⁵ V.A. Dergacev, O.V. Larina, Gh. Postică, *Raskopki 1980 g. na mnogosojnom poselenii Danceny I*, în *AIM v 1971-1980 gg.*, Chișinău, 1983, p.128.

²⁶ I. Hâncu, *Otčet o rezul'tatach archeologičeskich raskopok v 1965 g. na poselenii Limbari-Căprăria, mogil'nikach Limbari i Căprăria u s. Hansca Kotovskogo rajona MSSR, otrjada rannemoldavskoj archeologii*, Chișinău, 1966, p.10-13, aici vezi L.1, în Arhiva IAIV.

²⁷ G.B. Fedorov, *Dravnerusskoe poselenie na severe Moldavii*, în *AIM v 1968-1969 gg.*, Chișinău, 1972, p.150; M.S. Rosal', G.B. Fedorov, *Žilye i proizvodstvennye soorūženija drevnerusskogo poselenija Rudi*, în *AIM v 1970-1971 gg.*, Chișinău, 1973, p.165.

Mereșeuca²⁸ în partea de nord a ținutului. Tot din sticlă erau mărgelile și brățărilor, care pătrund în spațiul cercetat de noi din centrele de la Dunărea de Jos sau din orașele mai depărtate ale Bizanțului și, posibil, din unele centre bizantine din Crimeea. Ele au fost descoperite în special în mormintele cercetate în necropolele de la Hansca și Brănești,²⁹ însă nu lipsesc nici în așezări.³⁰

Reprezentative pentru cercetarea relațiilor comerciale ale populației românești cu Bizanțul sunt *monedele*. Calculele statistice indică o creștere evidentă a numărului lor, în special pentru secolul al XI-lea. Cea mai răspândită este piesa mărunță din bronz sau aramă. Departajarea monedelor descoperite izolat și a celor tezaurizate pe perioade permite evidențierea unor perioade de avânt și de cădere a circulației monetare. Astfel, pentru secolul al X-lea, cu preponderență în prima lui jumătate, este caracteristică îngroparea mai frecventă a unor tezaure. Un val de tezaurizări este atestat pentru sfârșitul secolului al X-lea - începutul secolului al XI-lea, toate legate de pătrunderea în ținut a unor nomazi și de luptele lor cu Bizanțul.

Cât privește secolul al XI-lea, practic el este lipsit de fenomenul tezaurizării, cu unele mici excepții din prima sa jumătate. Numărul mare de descoperiri de monede izolate înregistrat către mijlocul secolului al XI-lea, este urmat de o scădere a frecvenței acestora, intervenită spre sfârșitul veacului, perioadă când are loc îngroparea mai multor tezaure.

Scăderea numărului de importuri bizantine de la sfârșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XII-lea, atestată în spațiul carpato-nistrian, este legată de activitatea nomazilor, în special de pătrunderea masivă în ținut a cumanilor.³¹ Treptat însă, în perioada Comnenilor, forța politico-militară constantinopolitană la Dunăre capătă dimensiuni noi, devine ofensivă, restabilind hotarele și

²⁸ I.G. Vlasenco, *Drevnerusskij sloj gorodišča Merešovka (po raskopam 1980 g.)*, în AIM v 1979-1980 gg., Chișinău, 1983, p.78.

²⁹ Spațiul limitat al lucrării nu ne-a permis să facem o analiză cât de cât detaliată a acestei categorii de materiale.

³⁰ I. Hâncu, *Otčet o polevych rabotach v 1970 g. u sela Hansca Kotovskogo rajona MSSR*, Chișinău, 1971, p.3, în Arhiva IAIV.

³¹ P. Diaconu, *Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles*. București, 1978, p.35-6 Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v epochu srednevekov'ja*, Kiev, 1986, p.54-61.

echilibrul în zona marelui fluviu, în special la gurile acestuia.³² Prezența bizantină la gurile Istrului era dictată atât de rațiuni de ordin politic, cât și de necesități economice. Implicat în lupte cu cumanii, Constantinopolul a contat pe sprijinul și pe relațiile de prietenie cu rușii.

Conflictul de la Dunăre, de la 1116, reflectat doar de izvoarele rusești, fără a fi menționat și de cele bizantine, când cnezii ruși încearcă să se stabilească încă o dată la Dunăre, se termină cu logodna nepoatei lui Vladimir Monomah Dobrodea, fiica lui Mstislav, cu fiul împăratului Alexios I. Însuși Vladimir Monomahul era fiul unei prințese bizantine, Maria, fiica lui Constantin al IX-lea Monomahul. La rândul ei, fiica lui Vladimir Monomahul, Marița, a fost căsătorită cu Leon, fiul împăratului Roman IV Diogene. Menționăm că trupele rusești trimise de Vladimir Monomahul la Dunăre pentru a restabili așa-zisii "posadnici", conduse de fiul său Vjaceslav și de către Toma Ratiborovič nu ajung decât la Nistru, de unde sunt întoarse îndărăt. Letopisețul rusesc "Povestea anilor de demult" nu indică cauzele renunțării de a ajunge la Dunăre. V. Tatișcev crede că Alexios I, aflând de campanie, a trimis la Kiev o delegație pentru a recepta pretențiile lui Vladimir, gest care nu contravine tradiției diplomației bizantine, cu atât mai mult cu cât se doreau relații bune cu Rusia. Odată cu venirea la putere a lui Ioan II, aceste relații se îmbunătățesc și mai mult prin căsătoria acestuia cu fiica lui Mstislav.³³ Important este și faptul că oștirile rusești și "posadnicii" sunt atestați ajungând doar până la Nistru³⁴ (în alte izvoare Dristra = Dorostol = Silistra). Acest reper pare a indica hotarele influenței politice a Bizanțului spre răsărit la începutul secolului al XII-lea. Credem că P. Diaconu are dreptate când afirmă că "teritoriul de la gurile Dunării a continuat să fie ținut mai mult sau mai puțin ferm în mâinile bizantinilor".³⁵

Concludent este în acest sens exemplul când pentru a angaja cumanii, Ivan Rostislavič zis Berdalnicul "echav pole k polovtzem' i sedj s polovtzi i sta v gorodechi Podunajskich". Este clar că pentru a ajunge la orașele dunărene, indiferent dacă acestea erau situate în

³² P. Diaconu, *Despre situația politică la Dunărea de Jos...*, p.295.

³³ P.P. Toločko, *Drevnjaja Rusi. Očerki...*, p.105.

³⁴ Așa este înregistrat în *Ermolaevskij spisok din Povest' vremennyx let*.

³⁵ P. Diaconu, *Despre situația politică...*, p.295.

dreapta sau în stânga fluviului, Ivan Berdalnicul a mers mai întâi la cumani. Faptul că în a doua jumătate a secolului al XII-lea cumanii erau situați la Nipru sau cel puțin la est de Nistru poate fi conchis și dintr-un fragment al letopisețului Ipatievsk, unde se zice: "toj ze zimy sdumav Svjatoslav so svatom svoim s Rjurikom poslata Cerni klobuk za veže, za Dnepr i Romana Nezdiloviča voevodoju. I vresa veža za Dneprom i vozvrašiŭja vosvojasi so slavoju i čest'ju velikoju. Polovtzy bo bjahut'sli v Dunaj i ne be ich doma v vežach svoich"³⁶ (în aceeași iarnă s-a gândit Svjatoslav cu cuscrul său Rjurik să trimită tichiile negre spre taberele de dincolo de Nipru și pe voievodul Roman Nezdilovič. Și au cucerit taberele de dincolo de Nipru și s-au întors cu slavă și mare cinste. Cumanii erau plecați la Dunăre și nu erau acasă în taberele lor).

O amploare mai mică, comparativ cu secolul al XI-lea, însă destul de consistentă o au importurile în secolul al XII-lea. Despre aceasta, după cum am văzut, ne vorbesc numeroasele descoperiri arheologice. Ca și în perioada anterioară, schimburile comerciale mai continuau să se facă în natură, însă se pare că o tot mai mare importanță o capătă moneda mărunță de bronz sau aramă, care era utilizată în cadrul schimburilor de produse. O însemnătate aparte, alături de monede, podoabe și piese vestimentare o prezintă descoperirea în această regiune a unor piese de cult de tip bizantin. Acestea pătrund în ținut în special în secolele XI-XII, reflectând tot odată și marele prestigiu confesional al Constantinopolului. Dintre piesele de cult provenite din Bizanț remarcăm cruciulițele relicvar, descoperite la Hansca, Cetatea Albă, Șuletea și în unele localități neidentificate din Moldova.³⁷

Se pare că izbucnirea războaielor din Balcani din anul 1185 și formarea celui de al II-lea țarat al vlahilor și bulgarilor, ca și cucerirea în 1204 de către cruciați a Constantinopolului a temporizat, fără să fi întrerupt aceste legături seculare.

³⁶ *Ipatievskaja letopis'*, în *PSRL*, Moskva-Leningrad, 1959, p.444.

³⁷ V. Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XIV*, în *ArhMold*, XV, 1992, p.153-160.

3. ROMÂNII DE LA EST DE CARPAȚI ȘI CONTACTELE LOR CU SLAVII

Relațiile populației românești de la est de Carpați cu slavii, iar apoi și cu vechii ruși au avut loc în timpul migrației acestora din urmă spre Balcani. Izvoarele medievale ne aduc unele informații referitoare la mișcările populației slave spre vest din perioada luptelor pentru unificarea acestor triburi. Sub presiunea unificării Kievului, unele comunități ce locuiau pe Nipru, ulicii, se strămută în interfluviul Bugul de Sud - Nistru. Alții, tiverții, probabil erau dislocați în aceleași regiuni de pe Nipru, pentru că sunt nominalizați de cronicari alături de ulicii pe care Oleg nu a putut să-i supună spre sfârșitul secolului al IX-lea. Această informație este plasată în cronica lui Nestor, sub anul 885.³⁸ Alături de aceleași triburi slave, tiverții apar și în notița cronicarului de la Kiev de la 907, însă, de acum aliați Kievului, când se organizează o campanie spre Bizanț, condusă de Oleg. Ulicii, în continuare în opoziție, nu participă la expediție.³⁹ Sub anul 940 autorul scrie despre asediul de trei ani a capitalei ulicilor, Peresecen, de către Sveneld, și despre exodul ultimilor și stabilirea lor în spațiul cuprins între Bugul de Sud și Nistru.⁴⁰ În introducerea cronicii, Nestor indică că ulicii și tiverții locuiau pe Nistru.⁴¹ Toate aceste mențiuni ale cronicarului ne fac să credem că după anul 940, spre mijlocul secolului al X-lea, ulicii și tiverții, forțați să plătească tribut Kievului, se strămută în teritoriile dintre cotul Niprului și Nistru. Investigațiile arheologilor ruși în Moldova au identificat câteva mari cetăți și mai multe așezări, amplasate pe malul drept al Nistrului, aparținând, în opinia lor, tiverților.⁴² Unii dintre cercetători i-au localizat pe aceștia între Răut și

³⁸ PVL, I, p.20-21.

³⁹ A.A. Sachmatov, *Povest' vremennykh let*, II, Sankt-Petersburg, 1916, p.373.

⁴⁰ *Ibidem*, p.374.

⁴¹ PVL, I, p.14.

⁴² G.B. Fedorov, *Tiverty*, în VDI, 2, 1952, p.250-259.

Nistru,⁴³ pentru a fi deplasați de alții până la Prut sau chiar și la vest de acest râu.⁴⁴

G.B. Fedorov, cercetătorul cetăților de la Alcedar și Echimăuți, datează aceste monumente în secolele IX-XII, încercând să demonstreze că ele sunt rezultatul dezvoltării firești a culturii slave din secolele VI-VIII în aceste teritorii.⁴⁵

Analiza materialelor arheologice de aici nu permite să susținem acest punct de vedere, fiind evidente deosebirea dintre materialele perioadelor precedente și cele ale cetăților amintite, dar și cu cele contemporane lor din teritoriile învecinate. Chiar dacă nu este vorba despre o deosebire tranșantă a materialului arheologic, fiind cunoscută nivelarea culturii materiale a comunităților din spațiul Europei de Est și Sud-Est, totuși materialele de la Echimăuți și Alcedar nu pot fi confundate cu materialele din așezările din partea centrală a Moldovei din secolele X-XIII.

Deosebirile existente au fost observate și de către cercetătoarea moscovită T. Ravdina, care într-un studiu recent demonstrează că cetățile de la Alcedar și Echimăuți au existat o perioadă scurtă de timp, doar câteva zeci de ani, fiind distruse de către nomazii turanici pe la mijlocul anilor 70 ai secolului al X-lea.⁴⁶ În acest sens I. Hâncu consideră că cetățile au fost distruse se către băștinași în coalitie cu nomazii, aducând argumentul supraviețuirii așezărilor băștinașilor din partea centrală a Moldovei, care nu au fost afectate și nu poartă pecetea unor intervenții războinice.⁴⁷ Tot în legătură cu cetățile Alcedar și Echimăuți sunt mențiunile cercetătorilor despre trăsăturile slave ale ceramicii modelate la roată din secolul al X-lea - începutul secolului al XI-lea. Apariția cetăților pe Nistru nu a

⁴³ *Ibidem*, p.252-254.

⁴⁴ N.A. Mochov, *Pagini din istoria unei prietenii multiseculare*, Chișinău, 1977, p.24-25; Idem, *Studii de istorie...*, p.49-51; *Istoriia narodnogo chozjajstva...*, p.55 (autorii compartimentului L.L. Polevoj și I.A. Rafalovič).

⁴⁵ G.B. Fedorov, *Genezis i razvitie feodalizma i drevnerusskogo nesalenija Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurečja v IX-XII vv (po archeologičeskim dannym)*, în *Jugo-vostočnaja Evropa v epochu feodalizma*, Chișinău, 1973, p.42-52.

⁴⁶ T.V. Ravdina, *O datirovke gorodišča Alcedar*, în *SPDPM*, Chișinău, 1988, p.54-71.

⁴⁷ I. Hâncu, *Cine sunt strămoșii moldovenilor*, Chișinău, 1990, p.27.

putut să nu influențeze într-o anumită măsură cultura materială a populației locale. Se pare că după distrugerea fortificațiilor la sfârșitul secolului al XI-lea o mare parte din populația acestor cetăți și din împrejurimi și-a găsit salvare refugiindu-se în zonele de codru, afiliindu-se așezărilor populației românești din regiune.

Nu sunt întemeiate opiniile conform cărora ceramica care conține în umplutură mică ar fi de proveniență slavă. Credem că această ceramică era confecționată și în atelierele românești din partea centrală a Moldovei. Despre aceasta ne mărturisește descoperirea printre materialele ceramice de la Pohârnicieni-Petruha a unor bucăți de minereu, care conțineau multă mică. Aceasta din urmă era utilizată ca ingredient pentru confecționarea ceramicii.

Argumentul adus în favoarea tezei despre încorporarea teritoriilor dintre Nistru și Carpați la Rusia, bazat pe faptul participării tîvertîlor în campania lui Igor în Bizanț este o simplă aberație.⁴⁸ În această expediție au mai participat varegii și pecenegii, care au fost antrenați spre vest în scopuri de pradă, ca forță militară și nu ca supuși tributari Kievului. Astfel, participarea tîvertîlor (de pe Nistru ?) nu reflectă încorporarea teritoriilor dintre Carpați și Nistru în componența statului kievean, ci mai degrabă o colaborare la acțiunile prădalnice ale acestora din urmă. Elocvente în acest sens sunt cuvintele rostite într-un moment critic din timpul altei campanii la Dunăre de către Svjatoslav, care exclamă că "pămîntul rusesc este departe".⁴⁹ Or, în cazul în care regiunile de la nordul Dunării și de la est de Carpați ar fi fost nu românești, ci rusești, fraza rămînea fără sens.

Este la fel de greu de crezut în bilingvismul tîvertîlor de pe Nistru⁵⁰ și în interpretarea termenului "tolkoviny" în sensul de "tălmaci".⁵¹ Perioada scurtă a conviețuirii triburilor slave alături de populația românească din ținut s-a manifestat în primul rînd printr-un schimb de valori materiale, și credem, ciocniri, care s-au soldat, atunci când a venit ajutorul din exterior, cu lichidarea acestui corp străin, pătruns în mediul localnicilor.

⁴⁸ N.A. Mochov, *Studii de istorie...*, p.50.

⁴⁹ PVL, I, p.249.

⁵⁰ I. Hîncu, *K voprosy o rasselenii tîvertzev i uličej v Podnestrov'e*, în *Jugo-Vostočnaja Evropa v srednie veka*, I, Chișinău, 1972, p.159-175.

⁵¹ PVL, I, P.23.

În mai multe rânduri, dar în special în perioada când se cunoștea destul de aproximativ situația din ținut, s-a susținut că aceste teritorii ar fi fost încorporate în componența statului vechi rus, iar mai târziu, în hotarele cnezatului halician.⁵² Se credea că în prima jumătate a secolului al X-lea populația din interfluviul Nistru-Prut făcea parte din componența cnezatului rus.⁵³ Atenționăm că este vorba de secolul al X-lea, perioadă când ulicii și probabil și tiverții, se aflau încă pe Nipru, iar comunitățile rusești erau încă antrenate în înverșunate lupte pentru supremație. Această situație este reflectată destul de clar de către cronicarul Nestor.⁵⁴ Mai adăugăm și legăturile șubrede dintre diferite zone rusești. Campaniile cnejilor ruși spre Balcani și Bizanț sunt aduse de cele mai multe ori drept argument al diplomației rusești în regiunile de la nordul gurilor Dunării. Este însă arhicunoscut faptul că toate încercările ambițioase ale rușilor de a pătrunde în Balcani sau cel puțin de a controla gurile Dunării s-au sfârșit de cele mai multe ori tragic pentru ei, planurile fiind abandonate atât din cauza luptelor interne declanșate, cât și în legătură cu năvălirea valurilor succesive ale invaziilor nomazilor turanici spre vest. Ultimii au reținut pentru mult timp Rusia de la pornirile de cotorpire.

Tot din categoria interpretărilor forțate ale unor surse medievale fac parte și referirile la așa-zisa supremație a cnezatului de Halici asupra regiunilor de la nordul gurilor Dunării.⁵⁵

⁵² *Očerki istorii SSSR*, I, Moskva, 1953, p.150, 368-369; *Istoriia Moldavskoj SSR*, I, Chișinău, 1965, p.68-77; 79-80; V.T. Pasuto, *Očerki po istorii Galitzko-Volynskoj Rusi*, Moskva, 1950, p.150-151; Idem, *Geroičeskaja bor'ba russkogo naroda za nezavisinost' (XIII vek)*, Moskva, 1956, p.71-72; Idem, *Vnešnjaja politika drevnej Rusi*, Moskva, 1968, p.194-195; N.A. Mochov, *Moldavija erochi feodalizma*, p.82-84; Idem, *Pagini din istoria unei prietenii...*, p.25-26; Idem, *Očerki istorii...*, p.48-52; *Istoriia Moldavskoj SSR*, I, 1987, p.254-257; F.A. Grecul, *Karpato-Dunajskie zemli v sostave Kievskogo gosudarstva Galitzko-Volynskogo knjažestva*, în *Tezisy dokladov na sessii posvjaščennoj istorii material'noj kul'tury na territorii Moldavii*, Moskva-Chișinău, 1953, p.9-11.

⁵³ G.B. Fedorov, *Genezis i r* , p.48.

⁵⁴ PVL, I, p.20; P.P. Toločko, *Drevnjaja Rus'*..., p.14-36.

⁵⁵ Vezi bibliografia acestei probleme la V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.92, nota 54 și la Șt. Purice, *Cu privire la concepția istorică despre*

Obiectivi în privința popoarelor mai îndepărtate, unii cercetători devin creduli și romantici, manifestând un deosebit subiectivism atunci când evocă vechimea și răspândirea neamului din care se trag. Un exemplu concludent în acest sens îl oferă analiza celor câteva pasaje ale unei vechi opere literare rusești. Este vorba despre interpretarea unor fragmente din poemul "Cânt despre oastea lui Igor" din "Lista orașelor rusești depărtate și apropiate", anexată către sfârșitul secolului al XIV-lea la Letopisețul Voskresensk, și din mult disputata, dar falsă diplomă a lui Ivan Rostislavič zis "Berladnik".

Înfrângerile suferite de Igor și de succesorul său Svjatoslav Igorevič în secolul al X-lea în expedițiile militare de la Dunăre și Marea Neagră, dar și intensificarea atacurilor nomazilor turanici la hotarele Rusiei au slăbit presiunea rușilor spre vest. Vladimir și-a îndreptat toată atenția asupra posesiunilor bizantine din Crimeea.⁵⁶ Unele atacuri izolate mai sunt întreprinse pe timpul lui Iaroslav cel Înțelept în anul 1043, când, în fruntea unei drujine, el trimite pe fiul său Vladimir și voievodul Vâșata spre Dunăre. Această campanie, însă, nu a afectat teritoriile locuite de români, fiind întreprinsă pe mare.⁵⁷

Știrea din "Povestea anilor de demult" despre conflictul lui Vladimir Monomahul cu Alexios I Comnenul din 1116 nu este confirmată. Legăturile de rudenie cu dinastia imperială a lui Roman IV Diogene îl face pe Vladimir Monomahul să-l ajute pe ginerele Leon să ocupe câteva orașe Dunărene. "În anul 1116 țareviciul (fiica lui Monomah, Marița, era măritată cu Leon, fiul lui Roman IV Diogen) Leon, ginerele lui Vladimir Monomahul, a pornit împotriva împăratului bizantin Alexios I Comnenul: i s-au supus câteva orașe dunărene, dar în orașul Delstr (Dristra) la 15 august, a fost omorât prin înșelăciune..."⁵⁸ Aflând despre moartea ginerelui, Vladimir îl trimite la Dunăre pe Ivan Vojticič care așează, chipurile, aici "posadnici".⁵⁹ În

dominația Haliciului asupra teritoriului din nordul Moldovei în sec. XII-XIV, în RIM, III, 1992, 4(12), p.11-12.

⁵⁶ D.L. Talis, *Iz istorii rusko-korsunskih političeskich otnošenij v IX-X vv.*, în *Vizantijskij vremennik*, 14, 1958, p.103-105; N.V. Pjatyševa, "Zemljanoj put'" *rasskaza o pochođe Vladimira na Korsun'*, în SA, 1964, 3.

⁵⁷ P.P. Toločko, *op. cit.*, p.84.

⁵⁸ PVL, I, p.201.

⁵⁹ *Ibidem*, p.201.

continuare cronică Ipatievskaja spune că "tot în acest an marele cneaz Vladimir l-a trimis pe Ivan Vojticič și a așezat la Dunăre pe posadnicii săi" și că "tot în acest an Vjaceslav (fiul cneazului Vladimir) s-a îndreptat spre Dunăre cu Toma Ratiborič, și ajungând la Nistru, s-a întors fără succes".⁶⁰

În cazul citat ne interesează mai puțin confuziile pe care le face cronicarul letopisețului rusesc, relatând evenimente cu caracter legendar despre pretendentul fiu impostor al lui Roman IV Diogen, care, se pare, au avut loc în anul 1095. Este important să menționăm că încercarea de a-l ajuta pe Ivan Vojticič și pretenșii "posadnici" de pe Dunăre, aflați probabil la grea strâmtoare, s-a soldat cu insucces. Este greu de a înțelege cauza care i-a făcut pe Vjaceslav și Toma Ratiborič să ajungă doar până la Nistru (în alte liste a cronicii Dristra) și a se întoarce îndărăt. Ținând cont de faptul că în această perioadă prezența cumanilor la vest de Nistru este destul de consistentă, primele ciocniri ale lor cu Bizanțul fiind atestate încă din anul 1078, întoarcerea detașamentelor prințului kievean credem se datorează numai lor. N.F. Kotljars numește pe bună dreptate aceste evenimente "episod efemer în relațiile ruso-bizantine", despre care nici măcar Ana Comnena, principalul izvor al acestei perioade, nu amintește nimic.⁶¹

În această ordine de idei pare nebuloasă tendința unor cercetători de a prezenta teritoriile est-carpătice în secolele IX-XII și XII-XIII ca părți componente ale statului Kievean sau a Cnezatului halician.⁶² S-au făcut încercări de a arăta că în perioada sa de maximă înflorire, Cnezatul halician ar fi încorporat teritoriile de la est de Carpați până la Dunăre și Marea Neagră. Pentru susținerea acestei idei au fost utilizate în special mărturii din "Cântul despre oastea lui Igor" și falsă diplomă bârlădeană.⁶³ Cercetările din ultima vreme indică însă că autorul "Cântului" făcea parte din familia princiară, nominalizând-o în acest sens pe fiica lui Jaroslav

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ N.F. Lotljar, *Formirovanie territorii i voznikovenie gorodov Galitzko-Volynskoj Rusi IX-XIII vv.*, Kiev, 1985, p.116; Vezi și V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.75; P.P. Toločko, *op. cit.*, p.105.

⁶² P.P. Toločko, *op. cit.*, p.33 (cf. harta); G.B. Fedorov, *Genezia i razvitie...*, p.48; *Istoriia Moldavskoj SSR*, I, 1987, p.254-257.

⁶³ D.S. Lichačev, *Komentarij*, în *PVL*, Moskva-Leningrad, 1950, p.484; N.A. Mochov, *Moldavija epocii feodalizma...*, p.216.

Eufrosinia, a doua soție a lui Igor, vestita Jaroslavna.⁶⁴ Poemul propriu-zis a fost scris în ultimul sfert al secolului al XII-lea, între anii 1185 și 1187.

Pasajul ce a suscitât atenția autorilor care declară că statul halician și-a exercitat dominația politică asupra teritoriului cuprins între Carpați și Nistru este redat prin adresarea autorului "Cântului" către principele Jaroslav Vladimirovič, zis Osmomysli: "Halicianule Jaroslave Osmomysli! Șezi sus pe scaunul ferecat cu aur, sprijini munții ungurești cu oștile tale de fier, barând calea regelui, ferecând porțile Dunării, aruncând greutatea peste nori, judecând până la Dunăre. Furia ta peste țări curge, deschizând porțile Kievului, săgetezi de pe scaunul părintesc de aur al sultanului peste țări. Omoară, Doamne, pe Konceak, păgân blestemat, pentru pământul Rusiei, pentru rănilor lui Igor Viteaz Svjatoslavič".⁶⁵ Redarea hiperbolică, fantezistă a calităților omenești este, după cum menționează cercetătorii, o trăsătură caracteristică a poemelor eroice medievale.⁶⁶ În acest sens nu constituie o excepție nici "Cântul". Atrage atenția pasajul, în care Jaroslav apare ferecând porțile Dunării și "judecând până la Dunăre", fragment care a servit drept argument pentru declanșarea extinderii puterii politico-administrative a lui Osmomysli de la Halici "până la Dunăre", asupra cărui stăruie în special istoricii ruși și ucrainieni. În poem se arată că Jaroslavna, care plânge la Putivl (oraș situat la nord-est de Kiev, pe râul Seim, afluent de stânga al Desnei, la rândul lui afluent de stânga al Niprului), numește un alt râu - Kajala, pe malurile căruia i s-a întâmplat tragedia lui Igor, care rănit, cade în mâinile cumanilor conduși de Konceak. Râulețul Kajala a fost localizat de către cercetători în regiunea Donbas, azi purtând numele de Makatifa, din

⁶⁴ L. Machovetz', *Pro avtora "Slova o polku Igoreve"*, Kiev, 1989; M.A. Abramov, *K probleme avtorstva "Slova o polku Igoreve" i mirovozzrenie ego epochi*, în *Sbornik naučnyh trudov Akademii Nauk Ukrainskoj SSR. Institut filosofii*, Kiev, 1990, p.154-163.

⁶⁵ *Slovo o polku Igoreve*, Studiu introductiv și prelucrarea textului vechi rus de D. S. Lichačev, Moskva, 1987, p.41-42.

⁶⁶ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.79 Kotljars, *op. cit.*, p.98-99; A.V. Boldur, *op. cit.*, p.230.

împrejurimile orașului Slavjansk și este afluent al râului Golaja Dolina, ce se revarsă în râul Suhoj Toretz.⁶⁷

La fel de incitantă a fost publicarea de către B.P. Hașdeu în anul 1860 a "diplomei bârlădene", un fals patriotic, care chipurile ar reflecta dominația în cursul secolului al XII-lea a statului halician asupra Moldovei. Diploma pretinsului cneaz de Bârlad, Ivan Rostislavič, vasal al tronului de Halici, în opinia lui N.A. Mohov ne "dovedește despre nivelul de dezvoltare economică înalt al cnezatului și despre marele prestigiu de care se bucura cneazul lui".⁶⁸ Analiza paleografică a textului și cea istorică a conținutului "diplomei", efectuată independent de mai mulți cercetători români și ruși, a demonstrat neautenticitatea documentului.⁶⁹

În pofida dovezilor convingătoare invocate, unii cercetători mai în cearcă și azi să prezinte "cnezatul Bârladului" ca pe o realitate ce a precedat formarea statului moldovenesc, dând credit ideii că dominația haliciană s-ar fi extins până la Dunăre, cuprinzând în totalitate regiunile de la est de Carpați.

Activitatea lui Ivan Rostislavič, zis Berladnik, descendent din dinastie princiară, însă privat de dreptul de a deține scaunul principatului Halici, a decurs pribegind între mai multe curți în căutare de ajutor. În anul 1144 este menționat de izvoare la Zvenigorod, fără a fi nominalizat drept "Berladnik". În 1145 în lipsa cneazului Volodimirko Volodirovič, unchiul său plecat la vânătoare, ocupă pentru trei săptămâni orașul de reședință, dar este nevoit să se repleze la Dunăre, apoi la Kiev.⁷⁰ Aici vine după ajutor ținând seama de relațiile încordate dintre Halici și Kiev. De la Kiev Ivan pleacă la cumani, cu care apare la Dunăre. În anul 1147 îl găsim părăsind coaliția de la Cernigov, unde a fost implicat în luptele interne ale cnejilor ruși, participare pentru care primește soldă, și apoi pleacă la Smolensk. În anul 1156 apare în lanțuri, transportat de la Suzdal spre

⁶⁷ M.F. Getmanetz, *Tajna reki Kajala "Slova o polku Igoreve"*, Char'kov, 1989.

⁶⁸ N.A. Mochov, *Studii de istorie...*, p.52.

⁶⁹ I. Bogdan, *Diploma bârlădeană din 1134 și principatul Bârladului. O încercare de critică diplomatică slavo-română*, în Idem, *Scieri alese*, București, 1968, p.133.

⁷⁰ N.M. Karamzin, *Istorija gosudarstva Rosijskogo*, Moskva, 1991, II-III, p.123.

Kiev, pentru a fi predat cnejilor de la Halici, însă, la intervenția unor fețe bisericești, este trimis înapoi la Suzdal. În drum spre acest oraș este eliberat de o ambuscadă organizată de cneazul de Cernigov.⁷¹

În anul 1159 Ivan Rostislavič, după câțiva ani de peregrinări și înfricoșat de insistența cnejilor de Halici de a fi predat lor, revine la Dunăre în fruntea unui detașament de cumani. Pentru a se răzbuna pe cneazul Halici, atacă corăbii de pescari halicieni. N. Karamzin crede că prezența unor vase de pescari este suficientă pentru a declara că aceste regiuni ar aparține Haliciului.⁷² Șederea lui Ivan în "orașele Dunărene" unde el spera să-și consolideze forțele, angajând mercenari, este prezentată de istoriografia rusă și ucraineană drept dovadă a includerii acestor teritorii în componența principatului Halici.⁷³ Dacă Haliciul ar fi avut aici cel puțin o mică influență, ca să nu mai vorbim despre controlul administrativ, Ivan Rostislavič nu s-ar fi încumetat să riște pentru a veni la Dunăre. După acumularea unor forțe importante, pretendentul înaintează spre Kucelmin și Ușitza, situate la hotarele Rusiei haliciene. Mercenarii de strânsură nu au făcut față luptelor, astfel că Ivan este nevoit să se retragă spre Kiev.⁷⁴ În literatură s-a atras atenția că din regiunea "orașelor dunărene" pretendentul cu oștirile sale a traversat teritoriile de la est de Carpați, înaintând de-a lungul unui râu, Siret sau Prut, fără a întâlni rezistență din partea pretinsei administrații haliciene. Numai după ce a intrat în teritoriile haliciene, depășind Ușitza, Ivan și aliații săi au primit ripostă. Despre faptul că hotarele Haliciului nu depășeau la sud cursul râului Ușitza ne vorbesc informațiile din izvoarele vremii. În anul 1229 principele Daniil Romanovič "a adunat pământul Haliciului din toate patru părți și a adunat chiar de la Bobroka până la râul Ușitza și Prut".⁷⁵ În cazul acesta este vorba de cursul superior al râului Prut și de Ușitza, afluent de dreapta, aflat pe

⁷¹ Vezi analiza detaliată a izvoarelor în care apare Ivan Berladnikul la M.F. Kotljars, *Formirovanie territorii...*, p.100-106.

⁷² N.M. Karamzin, *op. cit.*, p.340, nota 387.

⁷³ A. Žukovski, *Istorija Bukoviny*, Cernăuți, 1991, p.26-27; I.P. Rusanova, B.A. Timoščuk, *Drevnerusskoe Podnestrov'e: istoriko-kraevedčeskie očerki*, Užgorod, 1981, p.85-89.

⁷⁴ N.F. Kotljars, *op. cit.*, p.105-106.

⁷⁵ PSRL, II, Moskva, 1962, p.759.

cursul mijlociu al Nistrului. Pe Kucelmin și Ușitza principele Haliciului ținea "zasada" - straja de hotar.⁷⁶

S-a încercat a se arăta că așa-numita "Ponizie haliciană" era în secolele XI-XII locuită de "vygontzy" și că ea s-ar fi întins între râurile Nistru și Prut,⁷⁷ și chiar la vest de Prut.⁷⁸ Reper pentru identificarea și localizarea "vygontzilor" a servit cronica rusească, care menționează că pentru a participa la lupta de la Kalka (1223) "vânătorii" "vygontzy" au venit de pe Nistru ... și cu ei era Jurij Domojirik și Deržikraj Volodislavič. Apariția în "Ponizie" a așa-zișilor "vygontzy" halicieni apare drept rezultat al unei aprigi lupte politice a cnejilor de aici cu boierii, care de multe ori se termina cu expulzarea multora în afara statului. V.T. Pașuto arată că boierii din neamul Domojirik și Kormilič ar fi fost alungați de către Roman Mstislavič din Halici și s-ar fi stabilit în Ponizija.⁷⁹

Prima încercare de a localiza "Ponizie" a făcut-o N.A. Nasonov, care credea că cetățile descoperite pe Nistru (Alcedar, Echimăuți etc.) ar fi aparținut "vygontzilor".⁸⁰ Cercetările arheologice ulterioare au arătat că practic aceste fortificații nu depășesc limitele secolului al XI-lea sau a primei jumătăți a celui următor. În letopiseț se povestește însă despre evenimente care au avut loc în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Același autor a lansat ipoteza că halicienii nominalizați în izvoare ar fi locuit în orașele amintite în cunoscuta "Lista orașelor rusești depărtate și apropiate", idee nesusținută de dovezi concrete.

În această ordine de idei este important de a înțelege unde este localizată așa-zisa Ponizie. Încercările de a demonstra că sub această denumire ar fi fost cuprinse teritoriile dintre Nistru și Prut, ba chiar și la vest de Prut, până la Dunăre, nu au găsit susținerea celor mai mulți dintre cercetători. Investigațiile au confirmat punctul de

⁷⁶ N.A. Nasonov, *"Russkaia zemlja" i obrazovanie territorii Drevnerusskogo gosudarstva*, Moskva, 1951, p.137-138.

⁷⁷ V.T. Pașuto, *Očerki po istorii Galitzko-Volynskoj Rusi*, p.144; P.P. Bârnea, *K voprosu o keramike galitzkogo tipa na territorii Moldavii*, în DPM, p.91-101.

⁷⁸ P.F. Parasca, *Vnešnepolitičeskie uslovija obrazovanija Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva*, Chișinău, 1981, p.10.

⁷⁹ V.T. Pașuto, *op. cit.*, p.144.

⁸⁰ N.A. Nasonov, *op. cit.*, p.142.

vedere al lui M. Gruševski, care arată că "Ponizie" sunt teritoriile cuprinse între Nistru și Bugul de Sud, incluzând și cetățile de hotar ale Haliciului.⁸¹

Cercetările arheologice întreprinse între Nistru și Bugul de Sud au permis de a face unele precizări. Bunul cunoscător al vechilor izvoare rusești, N.E. Kotljarski, în lucrarea despre formarea teritoriilor orașelor cnezatului Halič-Volyniia, a demonstrat că hotarele de sud ale Haliciului nu depășesc la sud Ușitza și Kucelminul nici chiar în perioada de maximă înflorire a acestor ținuturi, pe timpul domniei lui Jaroslav Osmomysli (1153-1187).⁸²

Această opinie este susținută și de către B.D. Timoșciuk, care a efectuat ample săpături arheologice în această regiune. Multe din obiectivele cercetate de autorul ucrainean sunt cetăți de hotar, iar altele simple avanposturi de strajă.⁸³ Astfel au fost confirmate părerile lui V. Antonovič⁸⁴ și V. Spinei,⁸⁵ conform, cărora o ocupare de către Halici a zonelor de câmpie nord-dunărene în această perioadă era cu totul exclusă, cunoscând rolul politic și militar dominant al cumanilor în aceste regiuni.

Cercetările arheologice efectuate lângă satul Neportovo (raionul Sochireni, Ucraina) au permis de a localiza aici Kucelminul,⁸⁶ care în opinia cercetătorilor era un post avansat de strajă, ce avea menirea de a semnaliza apropierea dușmanului dinspre câmpie. Tot în scopul apărării hotarelor de sud ale cnezatului Halici a fost ridicată cetatea Ușitza (satul Ușitza Veche, raionul Kamenetz Podol'sk, regiunea Chmelnitzk).⁸⁷ Investigațiile nu au dus la depistarea incintei cetății, și nici a unor complexe care ar indica o cât de mică activitate

⁸¹ M. Gruševski, *Istoriia Ukrainy-Rusi, II, XI-XIII vek.*, Lvov, 1905 (citată după Șt. Purice, *op. cit.*).

⁸² N.F. Kotljarski, *op. cit.*, p.107-117.

⁸³ B.O. Timoșciuk, *Davnorus'ka Bukovina (X - perșa polovina XIII st.)*, Kiev, 1982, p.38-86.

⁸⁴ V.B. Antonovič, *Monografija po istorii zapadnoj i jugo-zapadnoj Rusi*, I, Kiev, 1985, p.122-123.

⁸⁵ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.80-81.

⁸⁶ B.O. Timoșciuk, *op. cit.*, p.84-85.

⁸⁷ M.P. Kucera, P.A. Gorinnyi, *Issledovanie letopisnoj Ușitzy*, în *Tezisy dokladov XVII naučnoj konferentsii Instituta archeologii AN Ukrainskoj SSR*, Ușgorod, 1978, p.114; N.F. Kotljarski, *op. cit.*, p.107.

gospodărească. Cercetătorii pretind că și Ușitza și Kucelminul erau destinate în exclusivitate apărării hotarelor principatului. După părerea lui N.F. Kotljar, tot la hotar erau amplasate orașele și cetățile Vasiliev, Onut, Kalius și Bakota, care sunt menționate în letopisețul de la Halici-Volynja în prima jumătate a secolului al XIII-lea. În cronică se spune că "Daniil že chotja ustanoviti zemlju (opredelit' rubeži) i echa do Bakoty i Kaliusa" (Daniil însă a vrut să facă rânduială în pământuri (să determine hotarele) și a mers până la Bakota și Kalius). Analiza informațiilor legate de hotarele de sud ale Haliciului a permis lui N.F. Kotljar să observe că toate acțiunile militare ale acestui cnezat au loc doar până la râul Ușitza, afluent de stânga al Nistrului de Mijloc. Puțin mai avansate sunt Kaliusul și Kucelminul, plasate unul în dreapta, iar altul în stânga Nistrului, în locul vărsării râulețului Kalius în fluviu. Aceste cetăți sunt considerate posturi avansate de semnalizare. De aici hotarul de sud al Haliciului urma cursul Nistrului în sus până la Vasiliev, de unde în linie dreaptă atingea cursul superior al Prutului în dreptul Kolomeii.⁸⁸

Încercările de a descoperi monumente arheologice și ceramică identice cu cele din cnezatul Halici, care ar aparține așa zișilor "izgoniți" pe teritoriul Moldovei nu s-au încununat de succes. Anumite similitudini ale ceramicii nu depășesc cadrul trăsăturilor generale comune pentru toată ceramica medievală din sud-estul Europei. Nu excludem posibilitatea pătrunderii unor grupuri izolate de halicieni în partea de nord sau centrală a spațiului carpato-nistrean, fiind cunoscute căile de comerț care legau gurile Dunării de cnezatele rusești. Aceste grupuri însă nu puteau fi decât puțin numeroase, fiind rapid asimilate în mediul populației românești din ținut.

4. RELAȚIILE AUTOHTONILOR CU TURANICII

Problemele relațiilor populației sedentare locale din regiunile nord-dunărene în general și din spațiul est-carpatic în special cu nomazii turanici au atras în decursul anilor atenția specialiștilor, dând naștere unor adevărate direcții de cercetare istorică și lingvistică. Referitor la populația turanică, sursele istorice existente au canalizat sensul investigațiilor spre studiul căilor de pătrundere a acestora în

⁸⁸ N.F. Kotljar, *op. cit.*, p.106-109.

ținut, a formei de organizare socială a nomazilor, a relațiilor interetnice etc.

În prezent a rămas controversată problema dacă a existat sau nu și un proces de sedentarizare a turanicilor în regiunile nord-pontice, inclusiv în cele est-carpătice.

Un aspect aparte al investigațiilor privește populația locală și relațiile ei cu nomazii. Astăzi părerile cercetătorilor sunt scindate. În opinia unora⁸⁹ spațiul cuprins între Dunăre și Nipru spre sfârșitul mileniului I - începutul mileniului al doilea a fost dominat politic și demografic de către bulgari, care în decursul a mai multor secole s-au infiltrat în regiunile est-carpătice, revitalizând mereu populația tiurco-bulgară din regiunea nord-pontică.

Cercetătorii ruși și ucrainieni consideră că aceste teritorii, începând de la primele incursiuni spre vest ale slavilor migratori din secolul al VI-lea și până la invazia pustiitoare a mongolilor, s-au aflat sub dominația politică a slavilor, apoi a vechilor ruși, manifestate prin supremația Rusiei Kievene, apoi a Cnezatului halician în regiunile de la est de Carpați.⁹⁰

Mult mai realistă este concepția cercetătorilor⁹¹ care admit prezența în regiune, pentru anumite perioade de timp, a unor grupuri

⁸⁹ P. Koledarov, *Političeska geografija na srednevekovnata Bylgarska Dyržava*, I, Sofia, 1963; Idem, *Istoričeskata geografija na severo-zapadnoto Cernomorie po dannite na Konstantina Bogrenoroden*, în *Istoriceski pregled*, XXXIII, 1977, 3; V. Tăpkova-Zaimova, *Roliata i administrativnata organizatzija na t.nar. "Otveddinovska Bylgarija"*, în *Studia Balcanica*, 1970, 2, p.65-68; E. Michajlov, *Za rusko-bylgarskata etničeska granitza do krajs na X vek*, în *Annuaire de l'Universite de Sofia. Facultee de Philosophie et Histoare*, L-III Hist., LXV, 1971, p.191-197.

⁹⁰ Vezi p.6-7 și notele 4-9 din compartimentul respectiv al lucrării de față.

⁹¹ N. Iorga, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsbărabă. Un capitol de colaborare româno-barbară în evul mediu*, în N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, București, 1984, p.67-71; I. Ferent, *Cumanii și episcopia Ior*, Blaj (1931); N. Bănescu, V , în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice*, s. III, XXIX, București, 1947; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970; Idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; V. Spinei, *Relations of the local population of Moldavia with the nomad Turanian tribes in the 10th - 13th centuries*, în *Relations between the autochthonous population*

de populație slavă, aflate în migrație spre Balcani, dar și a unor grupuri etnice disparate, tiurco-bulgare, infiltrate în regiune în secolele IX și X. Acestea au conviețuit cu populația autohtonă românească atât în partea centrală, cât și în cea septentrională a Moldovei.

Materialele arheologice care atestă prezența populației sedentare românești în regiune sunt confirmate și de investigațiile toponimice și onomastice,⁹² care oglindesc existența unor relații de contact ale nomazilor turanici (pecenegi, uzi, cumani) cu localnicii, contacte reflectate în etnonime, antroponime, toponime și hidronime de origine tiurcică. Acestea nu ar fi fost adoptate în cazul lipsei unor contacte cu populația autohtonă românească, dar cu atât mai mult în lipsa acesteia, cum încearcă să demonstreze unii istorici.

Popoarele migratoare urmăreau dobândirea unor noi pășuni și zone de locuit. Luptele interne declanșate în spațiile imense ale stepelor Eurasiei au pus în mișcare valuri de nomazi, direcționate în special spre vest. Către sfârșitul secolului al IX-lea la Dunărea Inferioară sunt atestați pentru prima dată pecenegii.⁹³ Înțelegând primejdia care o constituie aceștia, diplomația bizantină a știut să utilizeze diferite triburi nomade în lupta împotriva dușmanilor săi imediați, asmuțindu-le unele împotriva altora.

and the migratory populations on the territory of Romania, București, 1975; Idem, *Moldova...*, ed I-a, p.55-156; Idem, *op. cit.*, ed a III-a, p.70-194; Idem, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.45-161; D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p.11-143; Idem, *Continuitatea populației autohtone...*, p.7-140.

⁹² A.I. Eremia, *Graiul pământului. Schiță de toponimie moldovenească*, Chișinău, 1981; Idem, *Taina numelor geografice*, Chișinău, 1986; I.Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963; Al. Graur, *Nume de locuri*, București, 1972; V. Ioniță, *Glosar toponimic*, Reșița, 1972; M.V. Sergievskij, *Toponimija Bessarabii i ee svidetel'stvo o protzesse zaselenija territorij*, în *Izvestija AN SSSR. Otdelenie literatury i jazyka*, Moskva, 1946, 4; Vezi și recenzia lui G.F. Bogaci la lucrarea lui M.V. Sergievskij, *Toponimija Bessarabii i ee svidetel'stvo...*, în UZIIL MFAN, 1949, 2.

⁹³ P. Diaconu, *Pecenegii la Dunărea de Jos*, Rezumatul tezei de doctorat, București, 1971.

În secolul al X-lea pecenegii sunt atestați în Atelkuzu, regiune, după cum comunică cronicarul, smulsă de la unguri la 896,⁹⁴ prin manevre diplomatice abile ale țarului bulgar Simeon. Pe parcursul secolului al X-lea îi găsim aflați în război sau aliați cu rușii, bulgarii sau bizantinii, fiind utilizați pentru a rezolva cu ajutorul armelor probleme de supremație politică. Faptul că în a doua jumătate a secolului al X-lea pecenegii își impuneau superioritatea în nordul Dunării, în regiunile locuite de români, inclusiv în teritoriile de la est de Carpați, îl găsim atestat în lexiconul Suidas, unde se specifică ideea că dacii erau numiți în acea vreme pecenegi.⁹⁵

Teritoriul est-carpatic era utilizat de pecenegi drept cap de pod pentru incursiuni în Bulgaria, Imperiul bizantin și Câmpia Panonică. Relațiile acestora cu ungurii au oscilat între colaborare pe plan militar și ciocniri violente. De altfel, raporturile pecenegilor și cu alte etnii sau state limitrofe îmbrăcau aceleași caracteristici. Tratatul de pace cu Bizanțul de la 971⁹⁶ a schimbat temporar direcția incursiunilor de pradă a nomazilor, întinzându-se atacurile asupra Kievului lui Vladimir cel Sfânt (976-1015). Luptele pentru tron izbucnite după moartea lui Vladimir au făcut ca timp de aproape patru ani pecenegii să devasteze regiunile din jurul Kievului. La luptele din 1018-1019 se pare că au participat și vlahi de la est de Carpați,⁹⁷ fapt important pentru că se menționează populații românești în regiunile de la est de Carpați la sfârșitul deceniului al doilea al secolului al XI-lea. În opinia lui V. Spinei, etnonimul *Blokkumenn* din "Istoria lui Eymund și a regelui Olaf" (*Eymundarpattr*), la fel ca și cel de *Blakumen* din inscripția de la Sjonhem, reprezintă denumirea nordică a vlahilor,⁹⁸ care apar alături de unele seminții turce (*Tyurkjr*). Sub acest nume se ascund, în opinia cercetătorilor, tribul de neam turanic al pecenegilor, a căror participare la luptele dintre Svjatopolk și Jaroslav cel Înțelept este atestată de izvoarele rusești. În susținerea acestei idei se face apel la "Cronica anilor de demult", în care se spune că Svjatopolk I-a

⁹⁴ Constantin Porfirogenetul, *Conducerea împărăției*, în *FHDR*, II, București, 1970, p.665-667.

⁹⁵ Suidas, *Lexicon*, I, 2, în *FHDR*, II, p.699.

⁹⁶ Georgios Kedrenos, *Compendiu de istorii*, II, 24, în *FHDR*, III, p.143.

⁹⁷ V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoare medievale...*, p.66; Idem, *op. cit.*, II, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p.125.

⁹⁸ Idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p.125.

urmărit pe fratele său Svjatoslav, care se retrăgea spre Ungaria, până la Carpați.⁹⁹ Aici Svjatopolk a atras de partea sa o parte din vlahii din această regiune fortificându-și trupele de mercenari.

Presăți din est de către uzi, la mijlocul secolului al XI-lea pecenegii se deplasează mai aproape de Dunăre, hotarele lor estice ajungând până la Nipru. În aceste condiții de restrângere a teritoriilor de migrare au izbucnit ciocniri între diferiți conducători de triburi, dintre care cele mai violente au fost între Tyrach și Kegen. Ultimul, susținut doar de două din cele 13 triburi, a fost nevoit să se refugieze la sudul Dunării, unde, convertit la creștinism, a intrat în serviciul împăratului. Către mijlocul secolului al XI-lea, crescând presiunea uzilor (torcilor) din est, și celelalte triburi pecenege, forțând hotarul de la Dunăre, au invadat Paristrionul, provocând mari tulburări în provinciile balcanice ale Bizanțului.¹⁰⁰

Doar către sfârșitul secolului al XI-lea, odată cu urcarea pe tron a Comnenilor, situația este ameliorată, Alexios I provocând pecenegilor o înfrângere zdrobitoare la Lebunion în anul 1091, dată după care aceste triburi aproape că dispar de pe scena politică balcanică, însă fără ca să dispară complet din regiunile de la nordul Mării Negre.¹⁰¹ Abia peste circa 30 de ani, în primii ani de domnie ai lui Ioan II Comnenul (1118-1143) un grup de pecenegi din sudul stepelor rusești atacă din nou Bizanțul, eveniment reflectat în cronicile lui Kinnamos¹⁰² și Nicetas Choniates.¹⁰³

Fără îndelungi staționări au trecut prin teritoriile extracarpatiche o altă hoardă nomadă, cea a uzilor (torcii izvoarelor rusești) care, presăți la rândul lor din est de cumani și din nord de expedițiile comune ale cnezilor ruși Izjaslav, Svjatoslav și Vsevolod, au părăsit regiunile Niprului, fiind atestați la Dunăre, pe care o forțează pe la 1064/1065, trecând fluviul pe burdufuri de piele, dar și cu ajutorul monoxilelor și a corăbiilor.¹⁰⁴

⁹⁹ PVL, I, p.119-121; V. Spinei, *Informații despre vlahi...*, II, p.278.

¹⁰⁰ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p.120-127.

¹⁰¹ *Ibidem*, p.153.

¹⁰² Ioan Kinnamos, *Epitoma*, în *FHDR*, III, p.230-233.

¹⁰³ Nicetas Choniates, *Istoria*, în *FHDR*, III, p.244-247.

¹⁰⁴ Ioannes Skylitzes, *Continuarea cronografiei*, în *FHDR*, III, p.61; Michael Attaliates, *Istoria*, în *FHDR*, III, p.70-71.

Precizarea de către cronicarii vremii a mijloacelor de deplasare pe apă de pe malul stâng spre cel drept al Dunării indică existența în regiunile de la nordul gurilor acestui fluviu a unor comunități sedentare, de la care au fost "împrumutate" ambarcațiunile, care desigur nu erau purtate de nomazi prin întinsele spații ale stepelor nord-pontice. Victorioși în lupta cu armata imperială condusă de către Vasile Apokopes și Nicephor Botaniates, uzii au fost înfrânți de o iarnă geroasă și de molime care practic au secerat rândurile turanicilor, la care s-au adăugat cum precizează cercetătorii, lipsa de adaptabilitate a uzilor la noile condiții din Balcani.¹⁰⁵

Cu tot dezastrul și eşecurile din dreapta Dunării, grupuri de uzi au supraviețuit în stepele nord-pontice, formând în anii 40 ai secolului al XIII-lea uniunea tichiilor negre, în asociere cu berendeii și pece-negii.¹⁰⁶

Una din verigile importante în lanțul de incursiuni nomade în spațiul est-carpatic din primele secole ale mileniului al II-lea sunt cumanii. Atestați pentru prima dată în izvoare la Nipru în anul 1055, începând de la 1061 ei atacă în repetate rânduri hotarele Rusiei.¹⁰⁷ Trecerea intempestivă a Dunării în anul 1064/1065 de către uzi, care erau presați de cumani, arată că spre mijlocul deceniului șapte ale secolului al XI-lea cumanii au pătruns în regiunile de la est de Carpați, stabilindu-se în partea de sud a Moldovei. Se pare că soarta tragică a uzilor din Balcani a temperat pentru un timp pornirile cumanilor, care doar către anul 1078 sunt atestați în împrejurimile Adrianopolului în alianță cu pecenegii,¹⁰⁸ ca ulterior să sprijine răscoala vlahilor și bulgarilor izbucnită în anul 1085. Șocul provocat de lupta de la Lebunion, când au fost masacrați, după cum se crede, mai mult de 30.000 de pecenegi, dar și fermitatea lui Alexios I Comnenul a stopat pentru mai mulți ani incursiunile cumane în Balcani. Abia în anul 1114 cumanii se încumetă să traverseze din

¹⁰⁵ V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, p.130.

¹⁰⁶ S.A. Pletneva, *Drevnosti černych klobukov*, în SAI, E1-19, Moskva, 1973, p.24-28.

¹⁰⁷ PVL, I, p.109.

¹⁰⁸ Georgios Kedrenos, *op. cit.*, p.157; V. Spinei, *Moldova...*, ed. I-a, p.131; A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v epochu srednevekov'ja*, Kiev, 1986, p.56.

nou Dunărea, devastând regiunile din apropierea Vidinului,¹⁰⁹ operație repetată în anii 1122-1123, după cum susține P. Diaconu.¹¹⁰ Această opinie este infirmată de V. Spinei¹¹¹ pe baza informației lui Nicetas Choniates, care menționează că după victoria reputată de către Ioan II Comnenul, s-a instituit așa-numita "sărbătoare a pecenegilor".¹¹²

Spre mijlocul secolului al XII-lea, în anul 1148, cumanii reiau invaziile în Imperiul bizantin, însă sunt urmăriți de către Manuel I până în regiunile de la nordul Dunării. Forța armatelor imperiale, dar și consistența stipendiilor plătite, făceau tot mai timide și mai rare ciocnirile nomazilor cu bizantinii la Dunăre. Predilecțiile pentru prada de război îi făceau pe cumani să devasteze chiar și navele pescărești de pe Dunăre.¹¹³

Răscoala Asăneștilor din Balcani a prilejuit noi incursiuni ale cumanilor la sudul Dunării, unde se alăturară în lupta împotriva Bizanțului. Sfârșitul secolului al XII-lea și începutul celui următor este marcat de valuri succesive de invazii ale cumanilor. După părerea cercetătorilor, nivelul de locuințe incendiate de la Dinogetia-Garvăn este rezultatul unei asemenea campanii devastatoare,¹¹⁴ care ar fi avut loc aproximativ prin anul 1200. În anul 1199 cumanii apar la sudul Dunării împreună cu trupe ale vlahilor nord-dunăreni,¹¹⁵ pentru a acorda ajutor succesorului lui Petru și Asan, Ioniță Kaloianul. După căderea Constantinopolului la 1204 sub loviturile cruciaților îi întâlnim în Imperiul Latin. Înfrângerea de pe râul Kalka suferită în anul 1223 de la mongoli indică slăbirea puterii militare a cumanilor.

"Marea invazie mongolă din 1236-1242 a pus capăt supremației politice și militare a neamurilor nomade tiurce în spațiul extracarpatic",¹¹⁶ numeroși cumani și alte resturi ale semințiilor turanice refugiindu-se în Ungaria și Peninsula Balcanică.

¹⁰⁹ P. Diaconu, *Les Coumains...*, p.78-90.

¹¹⁰ *Ibidem*, p.68-77.

¹¹¹ V. Spinei, *op. cit.*, p.127.

¹¹² Nicetas Choniates, *op. cit.*, în *FHDR*, III, p.247.

¹¹³ *PVL*, I, p.83-84.

¹¹⁴ P. Diaconu, *op. cit.*, p.120-129.

¹¹⁵ Nicetas Choniates, *op. cit.*, p.291.

¹¹⁶ V. Spinei, *op. cit.*, p.135.

Izvoarele vremii și unele toponime medievale atestă prezența temporară în regiunile extracarpătice și a altor popoare nomade sau seminomade, cum ar fi, de exemplu, berendeii, bulgarii răsăriteni și chazarii. Printre aceste seminiții sunt menționați bulgarii "negri"¹¹⁷ sau ismaeliți, numiți astfel din cauza adoptării islamismului,¹¹⁸ stabiliți în Ungaria în a doua jumătate a secolului al X-lea și în perioadele ulterioare. În drum spre Panonia aceste triburi au trecut și prin regiunile est-carpătice. Unele toponime din regiunile cercetate relevă și prezența berendeilor.¹¹⁹ Ei apar alături de cumani și pecenegi în teritoriile de la periferiile cnezatelor rusești, menționați de cronicari în anul 1097.¹²⁰ S.A. Pletneva consideră berendeii cea mai reprezentativă forță din uniunea tichilor negre.¹²¹

Se pare că și anumite triburi ale chazarilor aflate în drum spre vest au staționat temporar în regiunile est-carpătice, înscriindu-și numele în toponimia românească. Mistuit de luptele interne începute după adoptarea iudaismului, atacat pe rând de unguri, pecenegi și uzi, caganatul chazar este devastat în anii 60 ai secolului al X-lea de Svjatoslav, fapt care a făcut ca grupuri chazare să migreze spre vest.¹²² Se presupune că o dovadă a prezenței lor în teritoriile est-carpătice ar fi denumirile de sate, azi dispărute: Cozărăuți de pe râul Răut, mai sus de confluența cu Ohrincea de lângă Mășcăuți (raionul Dubăsari), atestat în izvoare în anii 1436 și 1439¹²³ și satul Cozereuți, identic cu Cozerești (lângă Terebna, raionul Edineț), menționat în acte interne din 1431 și 1479.¹²⁴

În literatura de specialitate în care sunt studiate relațiile dintre nomazi și populația locală sedentară s-au conturat în prezent două puncte de vedere privitor la influența ultimilor asupra maselor migratorii. Astfel se crede că nomazii, intrând în contact cu populația

¹¹⁷ PVL, I, p.37.

¹¹⁸ S. Balić, *Der Islam im mittelalterlichen Ungarn*, în *Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, p.24.

¹¹⁹ *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, I, București, 1976, nr.33.

¹²⁰ PVL, I, p.176.

¹²¹ S.A. Pletneva, *Drevnosti...*, p.218-219.

¹²² Eadem, *Chazary*, în *Isčeznuvšie narody*, Moskva, 1988, p.49-60.

¹²³ *Documenta Romaniae Historica*, A, I, nr.158; 196.

¹²⁴ *Documenta Romaniae Historica*, A, I, nr.103; A, II, nr.218.

sedentară locală, care practica agricultura, și-ar fi schimbat treptat caracteristicile modului de trai, sedentarizându-se.¹²⁵ Conform celei de-a doua opinii, acest proces ar fi avut loc doar ca rezultat al unor situații deosebite, legate de anumite presiuni externe, fenomene ce nu aveau nimic comun cu procesele interne din societatea nomazilor.¹²⁶

Încă de la depistarea cu ani în urmă a primelor complexe ale nomazilor turanici s-a făcut încercarea de a departaja și determina apartenența etnică a materialelor arheologice din așezările și necropolele cercetate. Eforturile depuse în această direcție nu au dat rezultate satisfăcătoare privind apartenența acestor vestigii, fapt explicat în primul rând de caracterul eterogen al triburilor nomade aflate în migrare, cât și de diversitatea practicilor rituale atestate în cadrul aceluiași grup etnic.

La Durlești-Valea Babei și la Hansca au fost descoperite locuințe puse de către cercetători pe seama nomazilor sedentarizați. Menționăm că locuințele sunt de suprafață, au formă circulară cu diametrul de 4,8 și respectiv 5,0 m. Locuința de la Hansca avea podeaua orizontală, săpată în pantă până la 70 cm în partea din spate și 40 cm în partea din față. În partea de est, în interior a fost descoperită vatra de formă circulară cu diametrul de 60 cm. Tot aici au mai fost găsite obiecte care indică caracterul ocupațiilor locatarilor - fusaiole, duje pentru foale de la cuptorul de topit metal, cuțite, dar și vârfuri de săgeți datate cu secolele XI-XII.¹²⁷

Locuința de la Durlești-Valea Babei, și ea de formă circulară, cu diametrul de circa 5,0/5,5 m a fost plasată pe locul unei locuințe mai timpurii, din secolele IX-XI. Din cauza amplasării podelei pe stratul cultural anterior, conturul locuinței a fost depistat cu multă dificultate. În partea centrală a locuinței au fost descoperite urmele unui rug cu diametrul de circa 1 m. Partea centrală a locuinței, în regiunea rugului

¹²⁵ S.A. Pletneva, *Kočevniki srednevekov'ja. Poiski istoričeskich zakonomernostej*, Moskva, 1982.

¹²⁶ V. Spinei, *Moldova...*, ed. a III-a, p.176; Idem, *Realități etnice și politice...*, p.101-103.

¹²⁷ G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, *Issledovanija južno-slavjanskoj ekspeditzii v 1979 g.*, în AIM v 1979-1980 gr., p.92-93.

era puțin albiată. Pe podea a fost găsit în număr mare fragmente de căldări de lut.¹²⁸

Se pare că locuințe de suprafață au mai fost depistate și la Dănești și Hlincea, însă starea precară de conservare nu a permis determinarea cu precizie a formei și dimensiunilor acestora.

O categorie însemnată de materiale o constituie căldările de lut, a căror apariție în regiunile de la vest de Nistru a fost pusă de către cercetători în legătură cu prezența pecenegilor, cumenilor, chazaro-cabarilor, alano-bulgaro-chazarilor, maghiarilor, bulgarilor sau slavilor.¹²⁹ În spațiul est-carpatic, căldările de lut apar pentru prima dată în așezările culturii Dridu, fiind descoperite în straturile datate în a doua jumătate a secolului al X-lea de la Bârlălești, Calfa, Epureni, Krinič'noe, Spinoasa, Trebujeni (Orheiul Vechi), Hansca. În secolele XI-XII acest tip ceramic capătă o mai mare răspândire, conferind aspecte caracteristice culturii Răducăneni.

Cercetările arheologice din regiunile unde au avut o anumită răspândire căldările de lut, în special în așezările culturii Saltovo-Majatzk din partea de est-nord-est a Mării Negre, plasate pe râurile Don și Donețul de Nord, au permis concluzia că acestea, începând cu mijlocul secolului al X-lea, copie unele tipuri de căldări de metal, constituind una din particularitățile nomazilor în curs de sedentarizare. Se pare că unele tipuri de căldări de lut descoperite în special la Hansca și Molești, au pătruns în regiune o dată cu apariția în aceste teritorii a unor grupuri de bulgari, asociate triburilor pecenege sau infiltrate independent, unele tipuri fiind vehiculate de cabaro-chazari. Aceștia din urmă migrează prin teritoriile de la est de Carpați odată cu ungurii, precum și după ce în anul 965 Svjatoslav distruge statul chazar.¹³⁰

Menționăm însă că în arealul culturii Saltovo-Majatzk, unde a luat naștere această formă ceramică, căldările de lut au avut o circulație restrânsă ca durată în timp.

¹²⁸ I. Tentiuc, *Nekotorve aspekty issledovanija kul'tury Răducăneni na teritorii SSR Moldova*, în *AEIM*, 1990, p.72.

¹²⁹ Vezi p.113-115 și notele 317-325 din capitolul respectiv al lucrării de față.

¹³⁰ V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *Cls.*, SN, XII-XIII, p.196-199.

Despre pecenegi se cunoaște că ei confecționau căldări de lut fără utilizarea roții olarului, fenomen care nu a fost înregistrat în spațiul est-carpatic. Cercetătorii consideră că nu există suficiente date despre utilizarea căldărilor de lut de către cumani. În afară de aceasta, s-a atras atenția că în complexe funerare aparținând nomazilor turanici nu a fost descoperit acest tip ceramic, spre deosebire de alte tipuri de vase din lut. Dintre opiniile emise privind apartenența și răspândirea în regiunile nord-dunărene a prototipurilor de căldări de lut mai veridică pare a fi ipoteza că la vehicularea acestui tip de vase spre vest au putut contribui cabarii și chazarii, la care îi putem alătura și pe bulgarii cuprinși în hotarele statului chazar, până la destrămarea acestuia.¹³¹

¹³¹ *Ibidem*, p.199.

CONCLUZII

Studierea exhaustivă a izvoarelor scrise privind etnogeneza popoarelor din sud-estul Europei, și, în acest context, a românilor din spațiul carpato-danubiano-nistrian, a condus la creșterea importanței cercetărilor arheologice. Informația pe care o conțin sursele arheologice oferă posibilitatea de a acoperi golurile din cunoștințele noastre despre structuri și procese ale realității trecutului, despre laturi ale vieții comunităților umane care mult timp nu au putut fi studiate.

Coroborarea materialului documentar narativ și diplomatic cu cel acumulat în urma investigațiilor arheologice, dar și cu cel de ordin lingvistic, toponimic, antropologic, paleofaunistic etc. permite judecarea obiectivă a fenomenelor și proceselor etnice, demografice și culturale, care au avut loc în anumite arii geografice în perioada evului mediu timpuriu, de a reconstitui cât mai veridic toate aspectele de viață proprii românilor din regiunile de la est de Carpați, și, în felul acesta, de a respinge încercările de interpretare subiectivă, unilaterală, a evenimentelor social-politice.

Cercetările arheologice din ultimele decenii indică cu claritate existența în partea centrală a spațiului carpato-nistrian a unor așezări stabile, plasate de cele mai multe ori pe locuri unde și anterior au existat forme de locuire. Băștinașii își amplasau așezările în mijlocul unor pământuri fertile, propice practicării agriculturii și creșterii animalelor, dar și în apropierea unor întinse masive împădurite, care le ofereau posibilități de procurare a lemnului și vânatului, ca și de refugiu în caz de necesitate.

Consistența stratului cultural din așezări indică caracterul sedentar și satornic al comunităților umane, iar modul de amplasare a caselor în grupuri compacte sau șiruri atestă existența anumitor structuri interne ale populației. Prezența alături de locuințe a anexelor gospodărești și a complexelor meșteșugărești sugerează forma de organizare familială a așezărilor, a obștilor teritoriale, în care familia avea drept de proprietate asupra vetrelor de casă și a zonei imediat înconjurătoare.

Faptul că agricultura constituia ramura precumpănitoare și determinantă în economia populației locale românești o demonstrează și prezența constantă în așezări a uneltelor, a recipientelor pentru păstrarea cerealelor, a construcțiilor legate de practicile agricole, cât și a resturilor de cereale.

Conform opiniilor general acceptate de cercetători, în secolele X-XI se impune ca sistem de cultivare a pământului la est de Carpați, cel al deștelenirilor și defrișărilor succesive, sistem care rămâne preponderent în regiunile extracarpatiche în întreaga perioadă medievală. Alături de cultivarea pământului, creșterea animalelor a constituit o preocupare tradițională constantă, desemnată drept cea de-a doua ocupație de bază a populației ținuturilor românești. Investigațiile arheologice, susținute de studii etnografice, au permis constatarea că majoritatea formelor de creștere a animalelor din evul mediu erau practicate la români în legătură cu muncile agricole, dezvoltându-se în strânsă legătură cu lucrul pământului nu numai în zonele de câmpie, codru și de deal, ci și în cele submontane și montane. Supozițiile unor istorici străini că în gospodăria românească medievală timpurie a dominat păstoritul transhumant sunt infirmate de materialele documentare arheologice. Analiza paleofaunistică a permis reconstituirea cu destulă precizie a componenței turmelor de animale din secolele XI-XIII. Au fost identificate doar animale de largă utilitate - bovine, ovicaprine, porcine, cabaline, lipsind cele exotice.

Alături de agricultură, meșteșugurile, prin bogata și variata gamă de obiecte descoperite, confirmă caracterul sedentar al comunităților umane de la est de Carpații Orientali. Opiniile despre temporizarea dezvoltării societății românești în secolele XI-XII intră în contradicție cu materialele depistate, care indică o evoluție firească a întregii economii rurale, ca și aplicarea unor inovații specifice întregului spațiu sud-est european. Apar activități legate de însușirea unor cunoștințe noi, ce facilitau asigurarea comunităților cu unelte de muncă, utilaje, articole casnice. De cea mai mare importanță era domeniul prelucrării metalelor. În mai multe așezări au fost descoperite complexe specializate pentru fierărie (ateliere meșteșugărești, cuptoare pentru reducerea minereului, furnale etc.).

Inovațiile tehnice din domeniul prelucrării fierului au influențat benefic dezvoltarea producției agricole, fapt ce a dus la orientarea

unei părți a produselor pentru piață, intensificând relațiile interne de schimb. Materialele arheologice demonstrează clar și existența unor relații comerciale externe, a unor contacte de schimb cu popoarele învecinate. Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al X-lea a revigorat contactele, inclusiv cele de schimb, cu cele sud-dunărene. În multe așezări au fost descoperite vase ceramice, articole din sticlă și pastă sticloasă, constatându-se o creștere treptată a importurilor bizantine. Descoperirile monetare permit estimarea frecvenței circulației monetare și prospectarea relațiilor comerciale în diferite etape ale perioadei cuprinse între secolele XI și XIII. Cei mai utilizați sunt așa numiții *folles* anonimi, emiși la Constantinopol, care apar în special în descoperiri izolate, ceea ce dovedește existența unor operații de schimb prin utilizarea monedei divizionare, fără valoare intrinsecă.

Un aspect mai puțin cunoscut din viața comunităților românești medievale îl constituie trăirile spirituale. Investigațiile arheologice arată că această latură a vieții locuitorilor purta amprenta bine conturată a creștinismului. La cumpăna mileniilor I și II fenomenele legate de biserică se înmulțesc, pentru a deveni persistente în secolele XI-XIII. Au fost descoperite cataramă (încuietori) de carte, turnate din bronz, care aparțin unor cărți de cult, semne creștine care apar pe pereții unor lăcașe rupestre din stâncile Nistrului, Prutului, Răutului și a afluenților lor. Expresie a creștinătății este și ritul și ritualul funerar practicat de autohtoni. Încercările de a demonstra că partea centrală a Moldovei în secolele XI-XIII prezenta un conglomerat format din diverse etnii sunt infirmate de investigațiile arheologice, practicile funerare indicând o stabilitate a tuturor elementelor ritului și ritualului funerar, abaterile neînsemnate fiind de ordinul unor "căutări" inerente prozelitismului creștin din această perioadă, fenomene semnalate și în alte regiuni ale Europei centrale și de Vest.

Deja către sfârșitul mileniului I, ca rezultat al dezvoltării ascendente a diferitelor ramuri ale economiei și a evoluției firești a structurilor sociale, au dus la apariția unor formațiuni prestatale cu atribute proprii unor asemenea organisme. Apariția unor structuri politice nu era un proces deosebit în contextul Europei Centrale și de Est, fiind în consonanță cu cel întâlnit și la popoarele învecinate.

Materialele acumulate în urma investigațiilor arheologice,

analiza nepărtinitoare a fenomenelor istorice, compararea diferitelor aspecte ale vieții cotidiene ale comunităților urbane din regiunile carpato-nistreană și carpato-dunăreană arată identitatea dezvoltării comunităților românești.

Deosebirile neînsemnate ce apar în cultura materială a populației din aceste regiuni țin de natura influențelor la care au fost supuse comunitățile românești de-a lungul unor perioade de intense mișcări de populații.

LISTA ABREVIERILOR

A. Izvoare

- Arhiva IAIV** Arhiva Institutului de Arheologie și Istorie Veche al Academiei de Științe a Republicii Moldova.
- DIR** *Documente privind istoria României*, București, A. Moldova, veacul XIV, XV, I, 1954.
- DRH** *Documenta Romaniae historica*, București, A. Moldova, I, 1975.
- FHDR** *Fontes historiae Daco-Romanae*, București, II, 1970; III, 1982.
- PSRL** *Polnoe sobranie russkich letopisej*, Leningrad, Moskva.
- PVL** *Povest' vremennyh let*, Moskva-Leningrad, 1950.

B. Lucrări generale și speciale

- AAITJU** *Archeologičeskie i archeografičeskie issledovanija na territorii Južnoj Ukrainy*, Kiev-Odessa, 1976.
- AEIM** *Archeologija, etnografija i iskusstvovedenie Moldavii*, Chișinău, 1968; 1989; 1990.
- AIM** *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii*, Chișinău.
- AIMUM** *Archeologičeskie issledovanija molodyh učenych Moldavii*, Chișinău, 1990.
- AISPDPM** *Archeologičeskie issledovanija srednevekovych pamjatnikov v Dnestrovsko-Prutskom meždureč'e*, Chișinău, 1985.
- AKM** *Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, Chișinău.
- AO ... G** *Archeologičeskie otkrytija ... goda*, Moskva.
- DDM** *Dnestrovsko-Dunajskoe meždureč'e v I - načale II tys.n.e.*, Kiev, 1987.
- DID** I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.
- Dinogetia, I** Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa,

Dinogetia, I, Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn, București, 1967.

- DJZ SSSR** *Drevnosti jugo-zapada SSSR*, Chișinău, 1991.
- DKM** *Drevnjaja kul'tura Moldavii*, Chișinău, 1974.
- DPM** *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chișinău, 1969.
- MAPP** *Materiali z archeologii Pivničnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1959.
- MIAE** *Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii Moldavskoj SSSR*, Chișinău, 1964.
- NIIJVE** *Numizmatičeskie issledovanija po istorii jugo-vostočnoj Evropy*, Chișinău, 1990.
- NMASZP** *Novye materialy po archeologii severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1985.
- OIKM** *Očerki istorii kul'tury Moldavii*, Chișinău, 1971.
- PEE** *Procese etniculturale și etnosociale la finele mileniului I î.e.n. - prima jumătate a mileniului I e.n. în sud-vestul URSS și teritoriile limitrofe (tezele referatelor sesiunii a III-a a școlii-seminar), 27-28 noiembrie 1991*, Chișinău, 1991.
- SPDRM** *Srednevekovye pamjatniki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chișinău, 1988.
- SPMA** *Severnoe Pričernomor'e. Materialy po archeologii*, Kiev, 1984.
- SVS** *Slavjano-vološskie svjazi*, Chișinău, 1978.
- TDVS** *Tezisy dokladov Vsesojuznoj sessii, posvjaščennoj itogam archeologičeskich i etnografičeskich issledovanij 1966 goda*, Chișinău, 1967.
- UZI JL MF** *Učenyje zapiski Instituta Jazyka i Literatury Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, Chișinău.
- UZMA AN** *Učenyje zapiski Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, Chișinău.
- VDI** *Vestnik drevnej istorii*, Moskva.
- VV** *Vizantijskij vremennik*, Moskva.

C. Periodice

- AIIA (X)** *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie ("A.D. Xenopol")*, Iași.
- AMM** *Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul muzeului județean*,

Vaslui.

ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , București, Iași.
AP	<i>Archaeologia Polski</i> , Wrocław - Warszaw - Krakow.
CA	<i>Cercetări arheologice</i> , Muzeul național de istorie, București.
CAB	<i>Cercetări arheologice în București</i> . Muzeul de istorie (și artă) al municipiului București
CIs	<i>Cercetări istorice</i> , Iași.
CN	<i>Cercetări numismatice</i> , București.
KSIA	<i>Kratkie soobščeniia Instituta Archeologii AN SSSR</i> , Moskva.
KSIMK	<i>Kratkie soobščeniia Instituta istorii material'noj kul'tury</i> , Moskva.
MASP	<i>Materialy po archeologii Severnogo Pričernomor'ja</i> , Odessa, Kiev.
Materiale	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București.
MemAnt	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Muzeul de istorie Piatra Neamț.
MIA	<i>Materialy i issledovanija po archeologii</i> , Moskva.
NS	<i>Numizmatika i sfragistika</i> , Kiev.
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i> , București.
RIM	<i>Revista de istorie a Moldovei</i> , Chișinău.
RRH	<i>Revue roumaine d'histoire</i> , București.
SA	<i>Sovetskaja archeologija</i> , Moskva.
SAI	<i>Archeologija SSSR. Svod archeologičeskikh istočnikov</i> , Moskva.
SCIV	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , București.
SCN	<i>Studii și cercetări de numismatică</i> , București.
SE	<i>Sovetskaja etnografija</i> , Moskva.

LA POPULATION DE LA MOLDAVIE CENTRALE PENDANT LES XIE - XIIIE SIECLES RESUME

Le territoire compris entre les Carpates Orientaux et le fleuve Nistru par ses conditions géographiques et climatiques a offert toujours des possibilités de vivre adéquates aux communautés humaines.

Les recherches archéologiques effectuées pendant la dernière cinquantaine d'années indiquent l'existence dans la partie centrale de l'espace siréto-nistréen de quelques établissements médiévaux stables, situés dans la plupart des cas dans des endroits où il y avait déjà eu des formes d'habitat. Au début du IIe millénaire on préférait, pour établir des habitats, les terrasses douces des rivières et des ruisseaux comme par exemple Botna, Răutul, Jijia, Hămeiosul et leurs affluents. Les autochtones emplaçaient leurs habitats au milieu des terres fertiles, propices à la pratique de l'agriculture et à l'élevage du bétail, mais aussi près des vastes massifs boisés qui leur offraient des possibilités de se procurer du bois et du gibier et, certes, un refuge si c'était le cas.

Le fait que l'agriculture constituait la branche la plus importante et la plus déterminante de l'économie de la population locale roumaine est démontré aussi par la présence constante, dans les habitats, des outils, des récipients pour les céréales, des constructions relatives aux pratiques agricoles et des restes de céréales.

Conformément à l'opinion généralement acceptée par les spécialistes, à l'est des Carpates, pendant les Xe - XIe siècles le système de culture de la terre qui s'impose est celui des essartements et des défrichement successifs, système qui reste prépondérant dans les régions extracarpatiques pendant toute la période médiévale. Parmi les outils pour la culture de la terre et de

ses fruits on a trouvé des socs en fer symétriques et des couteaux de charrue, de petites pelles, des serfouettes, des faux, des cadres pour la biche et des pierres de moulin à bras. Pour ce qui est des cultures, on préférerait certaines espèces de blé, d'orge, d'avoine, de seigle mais aussi de millet et de petit pois.

Outre la culture de la terre, l'élevage des animaux a constitué une préoccupation traditionnelle constante, désignée comme deuxième occupation importante de la population des régions roumaines. Les investigations archéologiques et ethnographiques ont permis de constater que la majorité des formes d'élevage des animaux pendant le Moyen Age étaient pratiquées chez les Roumains en rapport avec les travaux agricoles, se développent en étroite liaison avec le travail de la terre, pas seulement dans les zones de plaine, des bois et de colline mais aussi dans les régions sousmontagneuses et montagneuses.

Les suppositions de certains historiens que, c'est l'occupation des bergers transhumants qui ait dominé dans le foyer rural roumain médiéval sont infirmées par les matériaux documentaires archéologiques. L'analyse paléofaunistique a permis la reconstitution assez précise de la composition des tropeaux d'animaux des XIe - XIIIe siècles. On y a identifié des diverses espèces de bovidés, d'ovicaprines, de porcines, de caballines et certaines espèces d'ornithomorphes.

Dans le cadre des métiers, la transformation des métaux était la plus importante. On a trouvé dans plusieurs habitats des outils spécialisés pour la ferronnerie (des fours pour la réduction des minéraux, des fournaux, des ateliers artisanaux) mais aussi des outils à caractère universel et d'inventaire agricole.

Pendant le Moyen Age roumain, on peut parler d'une "civilisation du bois". A partir des plus simples outils de travail et jusqu'aux métiers à tisser, aux moulins à vent et à l'eau, les outils étaient presque en totalité réalisés en bois et avaient une large utilisation. On utilise aussi assez largement l'os transformé. Les conditions favorables pour l'élevage des animaux et la pratique du gibier stimulaient le développement des métiers liés à la transformation des peaux et de la laine. Outre les activités liées à l'acquisition de la nourriture et la construction des habitations, la réalisation des vêtements représente une des préoccupations

constantes des habitants. C'est pendant les IXe - Xe siècles que dans les régions étudiées on retrouve la roue du potier et le four à grille pour faire brûler la céramique.

En ce qui concerne l'évolution des formes des vases, on observe que les épaules des pots-bocals sont mieux mises en évidence et que leur diamètre maximum est levé vers la IIIème et la IVème partie de leur hauteur. Selon les chercheurs, les vases au corps tronconiques, aux épaules courbées, à la gorge courte et au bord rabattu, tiré horizontalement et grossi en forme de margelle sont d'origine autochtone. Les chaudrons en terre glaise, présents dans plusieurs endroits des régions est-carpatiques sont une catégorie de céramique qui apparaît chez les premiers nomades turaniques, et reprise par les artisans autochtones, fait confirmé par leur découverte à l'intérieur des fours pour faire brûler la céramique et dans les habitats.

Les innovations techniques du domaine de la transformation du fer ont influencé de manière bénéfique le développement de la production agricole, ce qui a mené à l'orientation d'une partie des produits pour le marché en intensifiant les relations internes d'échange. L'uniformité des matériaux à travers tout l'espace considéré ne permet pas une mise en relief exacte des objets inclus dans le circuit économique interne et la dynamique des opérations d'échange mais il paraît que les principaux articles encadrés dans ces relations étaient ceux se rapportant à l'utilisation des métaux, de la céramique et ceux d'origine agraire.

Les matériaux archéologiques démontrent clairement l'existence des relations commerciales externes, des contacts d'échange avec les peuples voisins. Le fait que l'Empire Byzantin est revenu jusqu'au Bas Danube a réviloré les contacts y compris ceux d'échange avec les régions du sud du Danube. Dans beaucoup d'établissements situées entre le Prut et le Nistru, Cigârleni, Hansca - Brănești X et Brănești XIII, Durlești - Valea Babei, Molești, Logănești etc on a découvert des vases entiers ou fragmentaires d'importation, des articles en verre et pâte baisante, et on a noté une augmentation en étapes des imports byzantins dans la région.

Une catégorie à part de découvertes est représentée par les monnaies byzantines qui permettent d'estimer la fréquence de la circulation monétaire et la prospection des relations commerciales en

diverses étapes de la période des XIe - XIIIe siècles. Ce sont les soi-disants folles-anonimi émis à Constantinople qui, vers la fin du Xe siècle et pendant le XIe, étant les plus fréquents et qui apparaissent surtout isolément, ce qui prouve l'existence de certaines opérations d'échange par l'utilisation de la monnaie divisionnaire, sans valeur intrinsèque.

On remarque quelques périodes plus importantes de thésaurisation des monnaies: le début et la première moitié du Xe siècle, la période de passage du XIe au XIIe siècles tout comme la fin du XIIe siècle, et qui suggèrent toutes la pénétration des nomades dans la région. Outre la circulation de la monnaie byzantine, avec des périodes d'ascendance suivies de chutes spectaculeuses du nombre de pièces on a aussi trouvé dans les régions est-carpatiques des monnaies central-européennes.

Un aspect moins connu de la vie des communautés roumaines médiévales est constitué par la vie spirituelle. Les investigations archéologiques montrent que ce côté de la vie des autochtones portait l'empreinte claire du christianisme. Si le long du premier millénaire les phénomènes concernant l'église sont, pourtant, sporadiques à l'est des Carpates, la période qui comprend la fin de ce Ier millénaire et le début du IIe présentent plusieurs manifestations qui deviennent persistentes dans les XIe - XIIIe siècles. Parmi les plus importants éléments de la culture qui ont pénétré dans la région pendant cette période il faut mentionner l'écriture. Dans des couches datées le Xe siècle - le début du XIe, sur les parois des vases céramiques et sur les fusaïoles, on a trouvé des inscriptions qui présentent des signes alphabétiques. On a découvert des attaches de livres en bronze appartenant à des livres de culte apportées dans la région par les adeptes du prosélytisme orthodoxe.

Les investigations archéologiques ont aussi découvert d'autres témoignages sur le christianisme de la population roumaine de l'espace est-carpatique. Il faut en mentionner les signes chrétiens qui apparaissent fréquemment dans les étapes finales de la culture Dridu et dans la culture Răducăneni, sur les parois des vases et sur les murs des grottes des rochers du Nistru, du Prut, du Răut et de leurs affluents. Une place à part dans la compréhension de la spiritualité roumaine revient aux petites croix pectorales trouvés dans plusieurs endroits de la région (Dănești, Hansca, Orheiul Vechi, Soroca,

Focuri, Șuletea ș.a.) qui proviennent des ateliers de l'Empire Byzantin et de quelques centres anciens russes.

Une autre expression du christianisme est le rite et le rituel funéraire pratiqués par les autochtones. L'inhumation, en tant que manière de traiter le corps humain après la mort physique a été adoptée par le christianisme dès les premiers siècles de notre ère comme manifestation d'humanité et comme symbole de la résurrection du Christ, mais sans s'être généralisée. Jusqu'aux IXe - Xe siècles, dans les régions est-carpatiques on a aussi maintenu le rite d'incinération des défunts après lequel on a définitivement adopté l'inhumation, procès surpris archéologiquement dans les nécropoles, o' on a découvert des enterrements ayant utilisé les deux rites.

Le manque d'informations concluantes sur les formes d'organisation socio-politique et sur les relations des autochtones avec leurs voisins ont fait de sorte que quelques-uns de ces aspects deviennent l'objet de certaines spéculations à teinte politique. On a essayé de considérer la population roumaine de la période préstatale dans la lumière de l'occupation des bergers transhumants les XIe - XIIIe siècles étant présentés comme une période de transition.

Les recherches archéologiques que nous avons effectuées infirment ces suppositions et indiquent que les Roumains ont continuellement habité dans les régions est-carpatiques. La consistance des couches culturelles des établissements indique le caractère sédentaire des communautés roumaines locales.

Le problème de la mise en évidence d'une différenciation d'ordre social est plus compliqué. Il y avait une certaine stratification mais les matériaux archéologiques ne surprennent pas avec certitude le phénomène. V. Spinei qui a attentivement étudié ce côté de la vie des communautés roumaines médiévales, considère que "l'apparition des dangers externes ont accéléré la formation temporaire et ensuite définitive des unions de collectivités dont les chefs disposaient de troupes armées censées assurer la domination des simples membres de la respective collectivité et s'opposer aux plans agressifs de certaines populations allogènes".

Les sociétés roumaines des régions circoncarpatiques en tant que résultat du développement ascendant des diverses branches de l'économie et de l'évolution normale des structures sociales, vers la

fin du Ier millénaire, avaient déjà atteint un certain niveau de développement qui a mené à l'apparition des formations prestatales, avec des attributs propres à de tels organismes. L'apparition de telles formations politiques ne constituait pas un procès particulier dans le contexte de l'Europe Centrale et d'Est étant en concordance avec celui rencontré chez les peuples voisins.

Les matériaux accumulés à la suite des investigations archéologiques, l'analyse impartiale des phénomènes historiques, la comparaison des différents aspects de la vie quotidienne des communautés humaines des régions carpato-nistréenne et carpato-danubienne montrent l'identité du développement des communautés roumaines de ces territoires. Les différences insignifiantes de la culture matérielle de ces régions sont déterminées par la nature des influences auxquelles les communautés roumaines ont été soumises pendant des périodes de grandes migrations de populations.

LEGENDE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Carte des découvertes des IXe - XIe s., de la culture Dridu.
- Fig. 2.** Cartes des découvertes des IXe - XIIIe s., de la culture Răducăneni.
- Fig. 3.** Découvertes des Xe - XIIIe s. entre le Prut et le Nistru.
- Fig. 4.** Habitations de l'établissement Molești (X^e - XIIIe s.).
- Fig. 5.** Habitations de l'établissement Molești (X^e - XIIIe s.).
- Fig. 6.** Habitations de l'établissement Molești (X^e - XIIIe s.).
- Fig. 7.** Habitation (5), atelier artisanal (1), installation pour la dessiccation des céréales (2) et fours de céramique (3,4,6,7) de Hansca (1,5), Lucașeuca V (2), Molești (3,6), Durlești - Valea Babei (4) et Brănești XIII (7).
- Fig. 8.** Four (1) et fourneau pour l'usinage des métaux (2-4) de Pohârnicieni-Petruha (1,4) et Scoc (2,3): 1-2, terre glaise; 3, terre brûlée; 4, foyer; 5, sol stérile.
- Fig. 9.** Fourneau pour l'usinage des métaux de Hansca (3,4) et Scoc (1,2).
- Fig. 10.** Tombes et nécropoles de XIe - XIIIe s. entre le Siret et le Nistru.
- Fig. 11.** Tombes et leur inventaire de nécropole de Brănești (X^e - XIe s.) (*apud* G.B. Fedorov et col., 1984).
- Fig. 12.** Fosses et tombes des nécropoles de Hansca-Căprăria (1,3), Hansca-Limbari (5), Molești (4) et Lucașeuca V (2).
- Fig. 13.** Squelettes (la position des bras) de Hansca-Limbari.
- Fig. 14.** Objects de nécropoles de Hansca-Căprăria (11-12, T.31; 14-15, T.37; 16, T.18; 17, T.17; 19, T.22; 20-21, T.49; 22, T.22; 23, T.38; 24, T.49; 25, T.4; 26, T.15; 27, T.49) et Hansca-Limbari (1, T.19; 3, T.92; 4,8, T.51; 6, T.62; 7, T.60; 10, T.36; 13, T.90) en métal (3, 4, 7, 8, 11, 12, 16, 17, 19, 26), métal doré (5) et bronze (1, 2, 5, 6, 9, 10, 13-15, 18, 20-25, 27).
- Fig. 15.** Vases et fusaioles de tombes de Hansca-Căprăria (1, T.68; 2, T.30; 7,10, T.52; 8, T.19) et Hansca-Limbari (3, T.34; 4,

T.43; 5, T.35; 9, T.48).

- Fig. 16.** Objets découverts à Hansca (1, 4, 15, 17, 20, 23), Echimăuți (2, 3, 18, 19), Elisavetovca (14), Lucașeuca V (5-12, 16), Pohârnicieni-Petruha (13), Durlești-Valea Babei (22) et Molești (21).
- Fig. 17.** Objets diverses (outils) de Dodești (9, 13-15, 19), Hansca (3-6, 8, 10-12, 16, 17, 20), Lucașeuca V (1, 2, 7) et Pohârnicieni-Petruha (18).
- Fig. 18.** Objets en os (3, 4, 28, 29), céramique (5, 6, 9), schiste (27), bronze (1, 2) et fer (7, 8, 10-26, 30, 31) de Pohârnicieni-Petruha (1-19, 27-29), Lucașeuca V (20-23) et Hansca (24-26, 30, 31).
- Fig. 19.** Objets de Hansca (5, 6, 12), Lucașeuca V (1, 3, 4, 8-10, 13, 15), Mateuți (11) et Pohârnicieni-Petruha (2).
- Fig. 20.** Objets pour l'usinage des métaux de Hansca (1, 6), Ivancea II (3-5), Durlești-Valea Babei (7, 8), Lucașeuca V (9) et Pohârnicieni-Petruha (7).
- Fig. 21.** Objets découverts à Brănești XIII (6), Dodești (7, 15-18, 20, 23-25), Durlești-Valea Babei (27-28), Hansca (1, 2, 8, 9, 11, 14, 19, 22), Lucașeuca V (4), Molești (10) et Pohârnicieni-Petruha (5, 12, 13, 26).
- Fig. 22.** Objets découverts à Dodești (10, 14-17), Hansca (1-7, 9, 11), Mateuți (8) et Pohârnicieni-Petruha (12).
- Fig. 23.** Fusaioles (1-5, 7) et creusets (6, 8) de Molești.
- Fig. 24.** Fusaioles (1-3, 5-12) et objet (4) de Molești.
- Fig. 25.** Objets en terre cuite de Molești.
- Fig. 26.** Objets diverses découverts à Molești.
- Fig. 27.** Céramique des XIe - XIIIe s. de Hansca (1-21) et Pohârnicieni-Petruha (22).
- Fig. 28.** Céramique de Hansca (1-19), Pohârnicieni-Petruha (20, 21) et Mășcăuți (22).
- Fig. 29.** Céramique de Molești (1-11) et Hansca (12).
- Fig. 30.** Céramique de Răducăneni (1-4, 6-15) et Molești (5).
- Fig. 31.** Fragments céramiques de XIIIe s. de Nicolina-Iași (*apud* V. Spinei, 1994).
- Fig. 32.** Céramique de Lucașeuca V (1, 2, 5-7, 14, 15), Pohârnicieni-Petruha (7, 10), Răducăneni (9, 12) et Hansca (3, 4, 11, 13).
- Fig. 33.** Céramique d'importation de Cârligeni (1) et Hansca (2-5).

- Fig. 34.** Découvertes isolées et trésors découvertes à l'est des Carpates.
- Fig. 35.** Monnaies byzantines en bronze de Tecuci (1, 9), Reni (2, 8), Orlovca-Cartal (3-5, 7), Şendreni (6) et Palanca (10).
- Fig. 36.** Objets de culte et moules de Hansca (2, 8, 9), Pepeni-Sîngerei (5), Orheiul Vechi (1, 3, 4), Soroca (6), et dans un autre endroit de Moldavie (7).

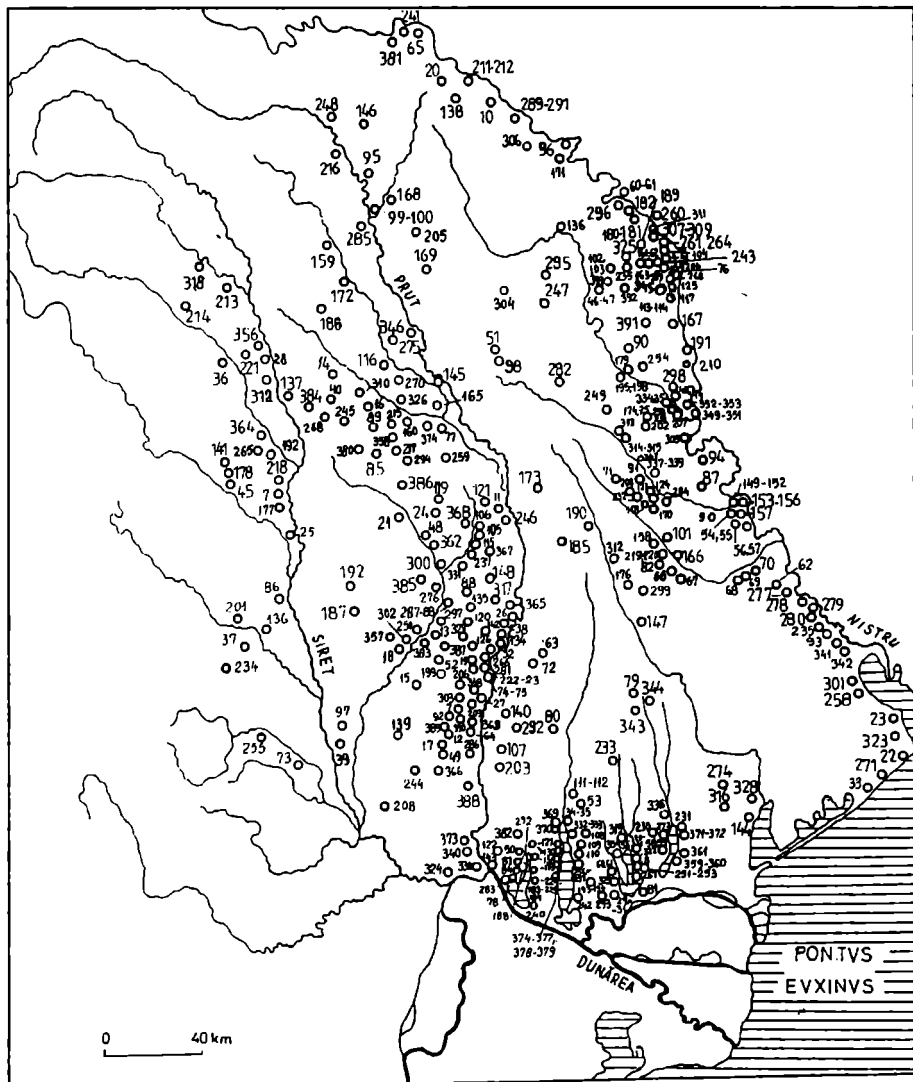
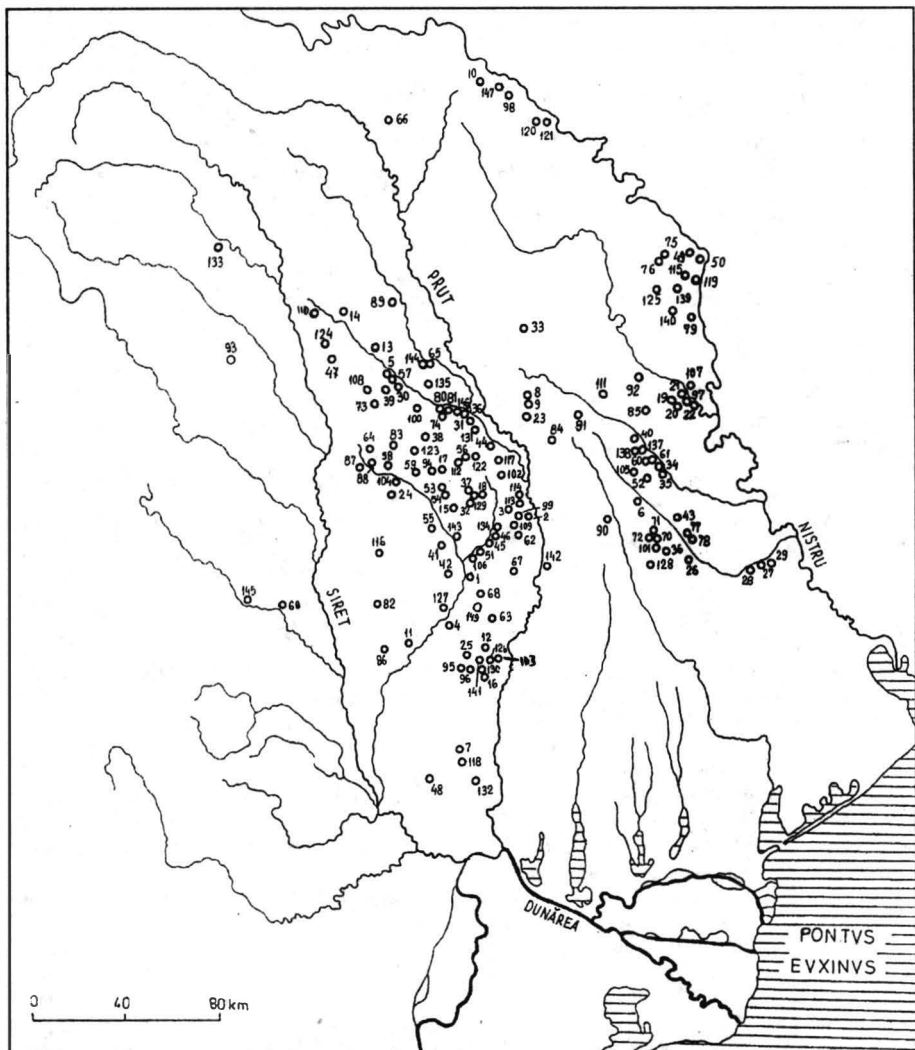

Fig. 1. Harta aşezărilor Dridu (secolele IX–XI) de la est de Carpați (legenda de verso).

1. Alcedar; 2. Alcedar – Pădurea Hominului; 3. Alcedar IV; 4. Alcedar V; 5. Alcedar VII – Odaia (Rezina); 6. Aldeni; 7. Aldești (Neamț); 8. Alecsarca (reg. Odessa); 9. Anenii-Noi; 10. Arionești (Dondușeni); 11. Arsura (Vaslui); 12. Boltinești (Galați); 13. Banca (Vaslui); 14. Băiceni (Iași); 15. Bălăbănești (Galați); 16. Bălțați (Iași); 17. Băneasa (Galați); 18. Bârlad; 19. Bârlălești (Vaslui); 20. Bărnova (Ocnița); 21. Bărzești (Vaslui); 22. Beliskoe (reg. Odessa); 23. Belgorod–Dnestrovsk–Cetatea Albă; 24. Bereasa (Iași); 25. Berești – Bistrița (Bacău); 26. Berezeni (Vaslui); 27. Blăgești (vaslui); 28. Blăgești – Pașcani (Iași); 29. Bogatœ (reg. Odessa); 30. Bogatœ II; 31. Bogatœ III (reg. Odessa); 32. Bogdănești (Vaslui); 33. Bol'saja Balabanka (reg. Odessa); 34. Bolgrad; 35. Bolgrad II (reg. Odessa); 36. Boroaia (Suceava); 37. Borzești (Bacău); 38. Bozia (Vaslui); 39. Brăhănești (Galați); 40. Brăiești (Iași); 41. Brănești I; 42. Brănești III; 43. Brănești X; 44. Brănești XIII (Orhei); 45. Brășăuți (Neamț); 46. Brânzenii – Noi; 47. Brânzenii – Vechi (Telenеști); 48. Brodœ (Vaslui); 49. Bujor (Galați); 50. Bugeacul I (reg. Odessa); 51. Bursuceni (Sângerei); 52. Bursuci (Vaslui); 53. Calcevo VIII (reg. Odessa); 54. Calfa; 55. Calfa I; 56. Calfa XII; 57. Calfa XIII (Anenii-Noi); 58. Camășovca (reg. Odessa); 59. Camășovca II; 60. Camenca II; 61. Camenca III (Rezina); 62. Caplani (Ștefan Vodă); 63. Capaclia (Cantemir); 64. Cavadinești (Galați); 65. Călărășeuca (Dondușeni); 66. Cărbuna I; 67. Cărbuna II (Căinari); 68. Căușeni; 69. Căușenii–Vechii I; Căușenii–Vechi II (Căușeni); 71. Cărlani – Stejăreni (Strășeni); 72. Cârpești (Cantemir); 73. Cămpineanca (Vrancea); 74–75. Cârja și Ivesți (Vaslui); 76. Cerna II (Rezina); 77. Chiperеști (Iași); 78. Chirgan II (reg. Odessa); 79. Chiriet–Lunga (Ciadăr–Lunga); 80. Chioselia Mare–Săvulescu (Cantemir); 81. Chislița (reg. Odessa); 82. Cigărleni (Căinari); 83. Cișmichioi I; 84. Cișmichioi II (Vulcănești); 85. Ciurea (Iași); 86. Cleja (Bacău); 87. Cobusca–Veche (Anenii-Noi); 88. Codreni – Idrici (Vaslui); 89. Cojescă Veche (Iași); 90. Cogălnic (Orhei); 91. Cojușna (Strășeni); 92. Comănești (Galați); 93. Corcmaz (Ștefan Vodă); 94. Corjova (Criuleni); 95. Corpaci – Stația Electrică (Edineț); 96. Cosăuți (Soroca); 97. Cosițeni (Galați); 98. Coșcodeni (Sângerei); 99. Costești (Râșcani); 100. Costești III (Râșcani); 101. Costești II (Ialoveni); 102. Cotiușeni – Psariha (Florești); 104. Krasnyj Les (Rezina); 105. Crețești (Vaslui); 106. Crețeștii de Sus (Vaslui); 107. Crihana Veche (Cahul); 108. Kronicnoe (reg. Odessa); 109. Krinicnoe – Livezile Caracurt (reg. Odessa); 110. Krinicnoe – Cernovoanеjskoe; 111. Cubei III; 112. Cubei V (reg. Odessa); 113. Curățura; 114. Curățura I (Rezina); 115. Cuteni (Vaslui); 116. Cuza Vodă (Iași); 117. Dangheti–Echimăuți (Rezina); 118. Dănceni III – Hârțu (Ialoveni); 119. Dănești (Vaslui); 120. Dodești (Vaslui); 121. Dolbești (Iași); 122. Dolinskoe (reg. Odessa); 123. Durlеști – La Cramă (Chișinău); 124. Durlеști – Valea Babei (Chișinău); 125. Echimăuți (Rezina); 126. Epureni (Vaslui); 127. Etulia I; 128. Etulia II; 129–130. Etulia Nouă III și IV; 131–132. Etulia Nouă V și VI; 133. Etulia VII (Anenii-Noi); 134. Fălcu (Vaslui); 135. Fedești (Vaslui); 136. Florești; 137. Fotin Enescu – Dumbrava (Iași); 138. Gărbova (Dondușeni); 139. Gărbovăț (Galați); 140. Gheltosu (Cantemir); 141. Girov (Neamț); 142. Giurcani (Vaslui); 143. Giurgulești (Vulcănești); 144. Glubokoe (reg. Odessa); 145. Glocăiești (Iași); 146. Gordinești (Edineț); 147. Gradiște (Cimișlia); 148. Grumezoaia (Vaslui); 149–152. Gura Băcului II, III, IV, V; 153–156. Gura Băcului I, VI, VII; 157. Gura Băcului VIII (Anenii-Noi); 158. Hansca (Ialoveni); 159. Hănești (Botoșani); 160. Hlincea (Iași); 161. Hlingeni I; 162. Hlingeni II; 163–164. Hlingeni III și IV (Rezina); 165. Holboca (Iași); 166. Horești I (Ialoveni); 167. Horodiște (Rezina); 168. Hucea (Râșcani); 169. Jablona III (Glodeni); 170. Ialoveni V; 171. Iorjița (Rezina); 172. Ionășești (Botoșani); 173. Iurcenii (Nisporeni); 174. Ivancea II (Orhei); 175. Ivancea – Mana (Orhei); 176. Ivanovca Nouă (Cimișlia); 177. Izvoare – Bahna (Neamț); 178. Izvoare (Neamț); 179. Izvorul Cucului (Orhei); 180. Japca (Camenca); 181. Japca I; 182. Japca – Sănătăuca (Camenca); 183. Jovtnevoe IV (reg. Odessa); 184. Jovtnevoe VII (reg. Odessa); 185. Lăpușna (Hăncești); 186. Lătăi (Botoșani); 187. Lichitișeni (Bacău); 188. Limanskoe III (reg. Odessa); 189. Lipcenii – Râpa lui Zănoagă (Rezina); 190. Logănești (Hăncești); 191. Lopatna (Orhei); 192. Lozinca (Bacău); 193. Loscinovca I – Găgăuți (reg. Odessa); 194. Loscinovca IV – Găgăuți (reg. Odessa); 195. Lucașeuca; 196. Lucașeuca I; 197. Lucașeuca II; 198. Lucașeuca V (Orhei); 199. Lupești (Vaslui); 200. Malcoci (Ialoveni); 201. Malu (Bacău); 202. Mana (Orhei); 203. Manta (Cahul); 204. Mateuți – Cordon (Rezina); 205. Mălăeștii Vechi (Râșcani); 206. Mălușteni (Vaslui); 207. Mășcăuți (Orhei); 208. Mândrești (Galați); 209. Mânzătești (Vaslui); 210. Mârzești (Orhei); 211. Mereșeuca; 212. Mereșeuca II (Dondușeni); 213. Merești (Suceava); 214. Mihăești (Suceava); 215. Mirosłava (Iași); 216. Mitoc (Botoșani); 217. Mogoșești (Iași); 218. Moldovenii (Neamț); 219. Molești VI; 220. Molești IX (Ialoveni); 221. Moțca (Iași); 222–223. Murgenii și Sărăteni (Vaslui); 224. Nagornoe (Odessa); 225–227. Sovchoz Reniiskij I, II și III (reg.

Odessa); 228. Nagornoe – Lacul Cahul IV (reg. Odessa); 229. Nagornoe V (reg. Odessa); 230. Novaja Pokrovka – Enica III (reg. Odessa); 231. Novoselovca (raionul Chilia, reg. Odessa); 232. Nimoreni (Ialoveni); 233. Ogorodnoe (Odessa); 234. Oituz (Bacău); 235. Olănești (Ștefan-Vodă); 236. Olișcani (Rezina); 237. Oltenești (Vaslui); 238. Orheiul Vechi; 239. Orheiul Vechi – Peștera (Orhei); 240. Orlovca – Cartal (reg. Odessa); 241. Otaci (Ocnița); 242. Ozernoe V (reg. Odessa); 243. Parcani (Soldănești); 244. Pănășești (Galați); 245. Păușești (Iași); 246. Păhnești (Vaslui); 247. Pepeni (Sângerei); 248. Pererâta I – Zamca (Briceni); Peresecina (Orhei); 250. Perieni (Vaslui); 251. Persotrovnevoe; 252. Persotrovnevoe II (reg. Odessa); 253. Persotrovnevoe III și VI (reg. Odessa); 254. Pohâznicieni – Petruha (Orhei); 255. Pietroasa (Vrancea); 256–257. Pioneerlager II și III (reg. Odessa); 258. Pivdenoe (Odessa); 259. Pocreaca (Iași); 260. Podoima (Camenca); 261. Poiana I (Rezina); 262. Poiana II (Rezina); 263. Poiana – Cunicea I (Rezina); 264. Poiana – Cunicea II (Rezina); 265. Poiana – Dulcești (Neamț); 266. Pojorâni (Vaslui); 267. Ponoare – Suvorovo (Tatarbunar, reg. Odessa); 268. Popăuți (Rezina); 269. Popești (Iași); 270. Popricani (Iași); 271. Primorskoe (Tatarbunar, reg. Odessa); 272. Priozernoe (Chilia, reg. Odessa); Priozernoe II (Tatarbunar, reg. Odessa); 274. Prjamaja Balca (reg. Odessa); 275. Probotă (Iași); 276. Punișeni (Vaslui); 277. Purcari (Ștefan Vodă); 278. Râscăieți I; 279. Râscăieți II; 280. Râscăieți III (Ștefan Vodă); 281. Rânzești (Vaslui); 282. Reciula (Călărași); 283. Reni (reg. Odessa); 284. Revaca (Anenii Noi); 285. Ripiceni (Botoșani); 286. Roșcani (Galați); 287–288. Roșiești – Gara și Gura Idrici (Vaslui); 289. Rudi; 290. Rudi XX; 291. Rudi – La Trei Cruci (Dondușeni); 292. Rumiantzevo (Cantemir); 293. Safiany (reg. Odessa); 294. Satu Nou (Iași); 295. Săcărăuca – Izvoare (Sângerei); 296. Sănătăuca (Camenca); 297. Sârbi (Vaslui); 298. Scoc (Orhei); 299. Schinoasa (Căinari); 300. Secuia (Vaslui); 301. Semenovca (reg. Odessa); 302. Similia – Bârlad; 303. Sîpeni (Vaslui); 304. Slavjanca I (Sângerei); 305. Slobozia – Dușca (Criuleni); 306. Slobozia Voroncău (Soroca); 307. Socol I; 308. Socol II; 309. Socol III și IV; 310. Spinoasa (Iași); 311. Stohnaia (Rezina); 312. Stolniceni (Hâncești); 314. Strășeni IV; 315. Strășeni VI; 316. Strumoc (reg. Odessa); 317. Stuhuleț (Vaslui); 318. Suceava; 319. Suvorovo I; 320. Suvorovo II (Sud); 321. Suvorovo II (nord); 322. Suvorovo III și IV (raionul Izmail, reg. Odessa); 323. Șaba (reg. Odessa); 324. Șendreni (Galați); 325. Șoldănești I; 326. Șorogari (Iași); 327. Șuletea (Vaslui); 328. Tatarbunar (reg. Odessa); 329. Tașbunar (reg. Odessa); 330. Tâtarca (Galați); 331. Târzii (Vaslui); 332–333. Topolevoe (reg. Odessa); 334. Trebujeni I; 335. Trebujeni IV (Orhei); 336. Troianul Vechi (reg. Odessa); 337. Trușeni I; 338. Trușeni II; 339. Trușeni – Valnova (IV) (Strășeni); 340. Tulucești (Galați); 341. Tudora; 342. Tudora III (Ștefan Vodă); 343. Tvardița II (Ciadâr-Lunga); 345. Țareuca (Rezina); 346. Țigănești (Strășeni); 348. Țuțcani (Vaslui); 349. Ustia; 350. Ustia I; 351. Ustia II; 352–353. Ustia III și IV (Criuleni); 354. Utconosovca – Catlabuh IV; 355. Utconosovca – Răbovchoz „1 Maja” (reg. Odessa); 356. Valea Seacă (Iași); 357. Valea Seacă (Vaslui); 358. Valea Ursului (Iași); 359–360. Vasilevca I și II (reg. Odessa); 361. Vasilevca VI (reg. Odessa); 362. Vaslui; 363. Vădeni (Vaslui); 364. Văleni (Roman); 365. Vicoleni (Vaslui); 366. Viile (Galați); 367. Vișoara (vaslui); 368. Vinețești – Codreni (Vaslui); 369. Vinogradovca (reg. Odessa); 370. Vinogradovca I și II (reg. Odessa); 371–372. Furmanovca (reg. Odessa); 373. Vânători (Galați); 374. Vlădiceni (reg. Odessa); 375–377. Vlădiceni I, II și III; 378–379. Vlădiceni V și VI (reg. Odessa); 380. Voinești (Iași); 381. Vălcineț III (Călărași); 382. Vulcănești; 383. Zorleni (Vaslui); 384. Cristești (Iași); 385. Costești (Vaslui); 386. Șcheia (Iași); 387. Horga (Vaslui); 388. Brănești (Galați); 389. Puricani (Galați); 390. Berești (Vaslui); 391. Cogălnicieni (Rezina); 392. Țăhnauți (Rezina); 393. Sămășcani (Șoldănești).

**Fig. 2. Harta aşezărilor de tip Răducăneni (secolele XI–XIII)
de la est de Carpați
(legenda pe verso)**

1. Albești (Vaslui); 2. Albița (Vaslui); 3. Arsura (Vaslui); 3. Banca (Vaslui); 5. Banu (com. Dumești, Iași); 6. Bardar II (Ialoveni); Băneasa (Galați); 8. Bălănești – Dealul Hoțului (Nisporeni); 9. Bălănești – Șoltoia (Nisporeni); 10. Bărnova (Ocnița); 11. Bârlad – Valea Seacă; 12. Bârlălești (com. Epureni, Vaslui); 13. Bârlălești (com. Erbiceni, Iași); 14. Belcești (Iași); 15. Bereasa (com. Dănești, Iași); 16. Blăgești (Vaslui); 17. Borosești – Cujba (Iași); 18. Brădicești (com. Dolhești, Iași); 19. Brănești I (Orhei); 20. Brănești III (Orhei); 21. Brănești X (Orhei); 22. Brănești XIII (Orhei); 23. Brățuleni (Nisporeni); 24. Buda (com. Oșești, Vaslui); 25. Bursuci (com. Epureni, Vaslui); 26. Cărbuna (Căinari); 27. căușeni; căușenii Vechi II; 29. Cărnășeni (Căușeni); 30. Chilișoia (com. Dumești, Iași); 31. Chiperești (com. Țuțora, Iași); 32. Chircești (com. Miclești, Vaslui); 33. Chișcăreni – Lazo III (Sângerei); 34. Chișinău – Bursucani; 35. Chișinău – Schinoasa; 36. Cigărleni (Căinari); 37. Ciorțești (Iași); 38. Ciurea (Iași); 39. Cogeasca (com. Lețcani, Iași); 40. Cojușna (Strășeni); 41. Corbu (com. Lipova, Vaslui); 42. Costești (Vaslui); 43. Costești – Gârliă (Ialoveni); 44. Costuleni (Iași); 45. Crețești (Vaslui); 46. Crețeștii de Sus (Vaslui); 47. Crivești (com. Vânători, Iași); 48. Cuca (Galați); 49. Cunicea (Rezina); 50. Curătură (Rezina); 51. Curteni (Vaslui); 52. Dănceni I (Ialoveni); 53. Dănești – Iazul (Vaslui); 54. Dănești – Izvor (Vaslui); 55. Delești (Vaslui); 56. Dobrovăț – Mănăstire (Iași); 57. Doroșcani (com. Popești, Iași); 58. Drăgești (com. Todirești, Vaslui); 59. Drăgușeni (com. Șcheia, Iași); 60. Durlăști – La Vie (Chișinău); 61. Durlăști – Valea Babei (Chișinău); 62. Epureni (Vaslui); 63. Giurcani (com. Gădești, Vaslui); 64. Glodenii Gândului (com. Țibănești, Iași); 65. Golăești (Iași); 66. Gordinești (Edineț); 67. Grumezoia (com. Dimitrie Cantemir, Vaslui); 68. Gura Idriei (com. Roșiești, Vaslui); 69. Gura Văii (Bacău); 70. Hansca – La Matcă (Ialoveni); 71. Hansca – Limbari – Căprăria (Ialoveni); 72. Hansca – Pidașca (Ialoveni); 73. Hărpănești (com. Popești, Iași); 74. Hlincea (Iași); 75. Hlinceni – La Vie (Rezina); 76. Hlinceni – La Șanț (Rezina); 77. Horești I (Ialoveni); 78. Horești VIII (Ialoveni); 79. Horodiște (Rezina); 80. Iași – Bariera lui Cărlig; 81. Iași – Frumoasa; 82. Ibănești (com. Al Vlahuță, Vaslui); 83. Ipatele (Iași); 84. Iurcani (Nisporeni); 85. Ivancea II (Orhei); 86. Ivești (Vaslui); 87. Jigoreni – Grindu – Piersiceni (com. Țibănești, Iași); 88. Jigoreni – Marginea de Sud (com. Țibănești, Iași); 89. Larga Jijia (com. Movileni, Iași); 90. Logănești (Hâncești); 91. Lozova (Strășeni); 92. Lucașeuca (Orhei); 93. Lunca (com. Cotnari, Iași); 94. Lunca Rateș (com. Scânteia, Iași); 95. Lupești (com. Mălușteni, Vaslui); 96. Mălușteni (Vaslui); 97. Mășcăuți (Orhei); 98. Mereșeuca (Ocnița); 99. Mihai Cogălniceanu (com. Arsura, Vaslui); 100. Miroslava (Iași); 101. Molești IX (Ialoveni); 102. Moșna (Iași); 103. Murgeni (Vaslui); 104. Negrești (Vaslui); 105. Nimoreni (Strășeni); 106. Olteniești (Vaslui); 107. Orheiul – Vechi (Orhei); 108. Păușești (com. Dumești, Iași); 109. Păhnești (com. Arsura, Vaslui); 110. Părcovaci (Hârlău, Iași); 111. Pohârnicieni – Petruha (Orhei); 112. Pocreaca (com. Scitu Duca, Iași); 113. Podolenii de Sus (com. Cozmești, Iași); 114. Podolenii de Jos (com. Cozmești, Iași); 115. Popăuți (Rezina); 116. Popești (com. Dragomirești, Vaslui); 117. Răducăneni (Iași); 118. Roșcani (Galați); 119. Rezina; 120. Rudi XX (Dondușeni); 121. Rudi XXII – La Trei Cruci (Dondușeni); 122. Satu Nou (com. Schitu Duca, Iași); 123. Satu Nou (com. Șcheia, Iași); 124. Săcărești (com. Cucuteni, Iași); 125. Sămășcani (Soldănești); 126. Sărățeni (com. Murgeni, Vaslui); 127. Sârbi (com. Banca, Vaslui); 128. Schinoșica (Căinari); 129. Șerbești (com. Ciorțești, Iași); 130. Sipeni (com. Blăgești, Vaslui); 131. Stâncă (com. Cornera, Iași); 132. Stoicani (Galați); 133. Suceava – Șipot; 134. Tătărani (Vaslui); 135. Tăutești (com. Rdiu, Iași); 136. Tăutești – Dealul Doamnei II și La Trinca (Iași); 137. Trușeni – Chișera (Strășeni); 138. Trușeni – Volnova (Strășeni); 139. Țareuca – Dohentea (Rezina); 140. Țăhnauți (Rezina); 141. Țuțcani (com. Mălușteni, Vaslui); 142. Tochile – Răducani (Leova); 143. Vaslui; 144. Vânători (com. Popricani, Iași); 145. Vișoara (Bacău); 146. Vlădiceni (com. Tomești, Iași); 147. Volcineț III (Ocnița); 148. Dodești (Vaslui).

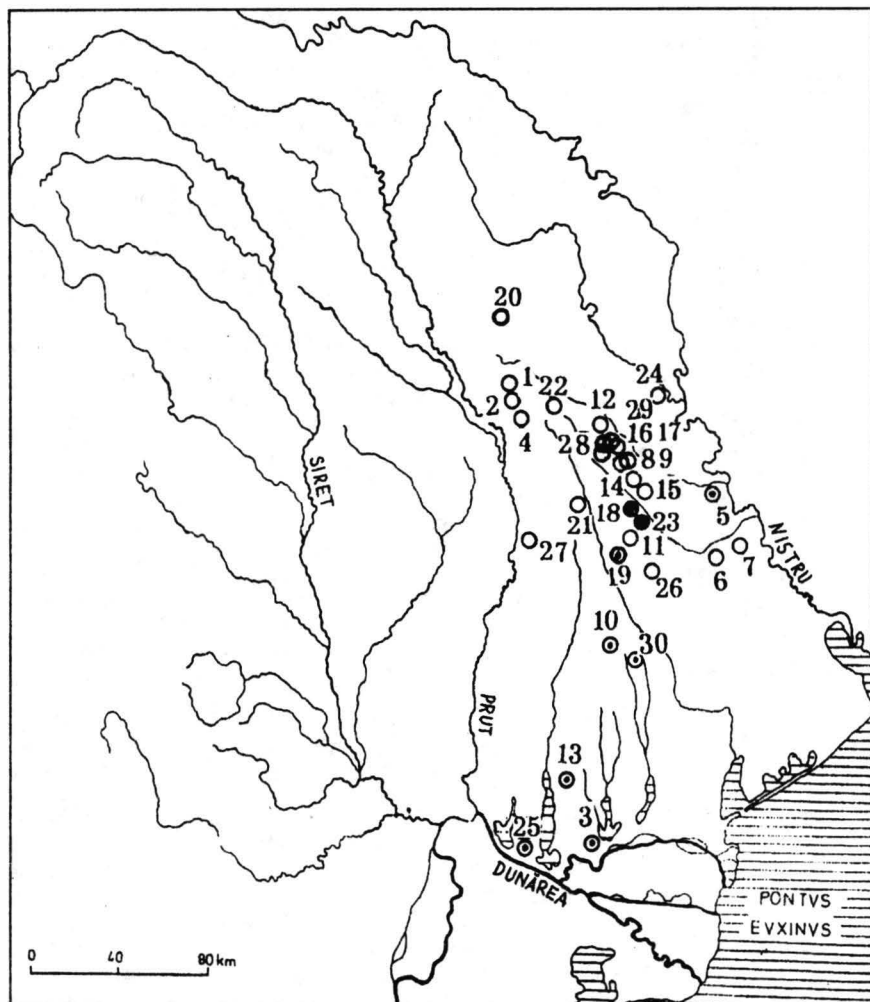
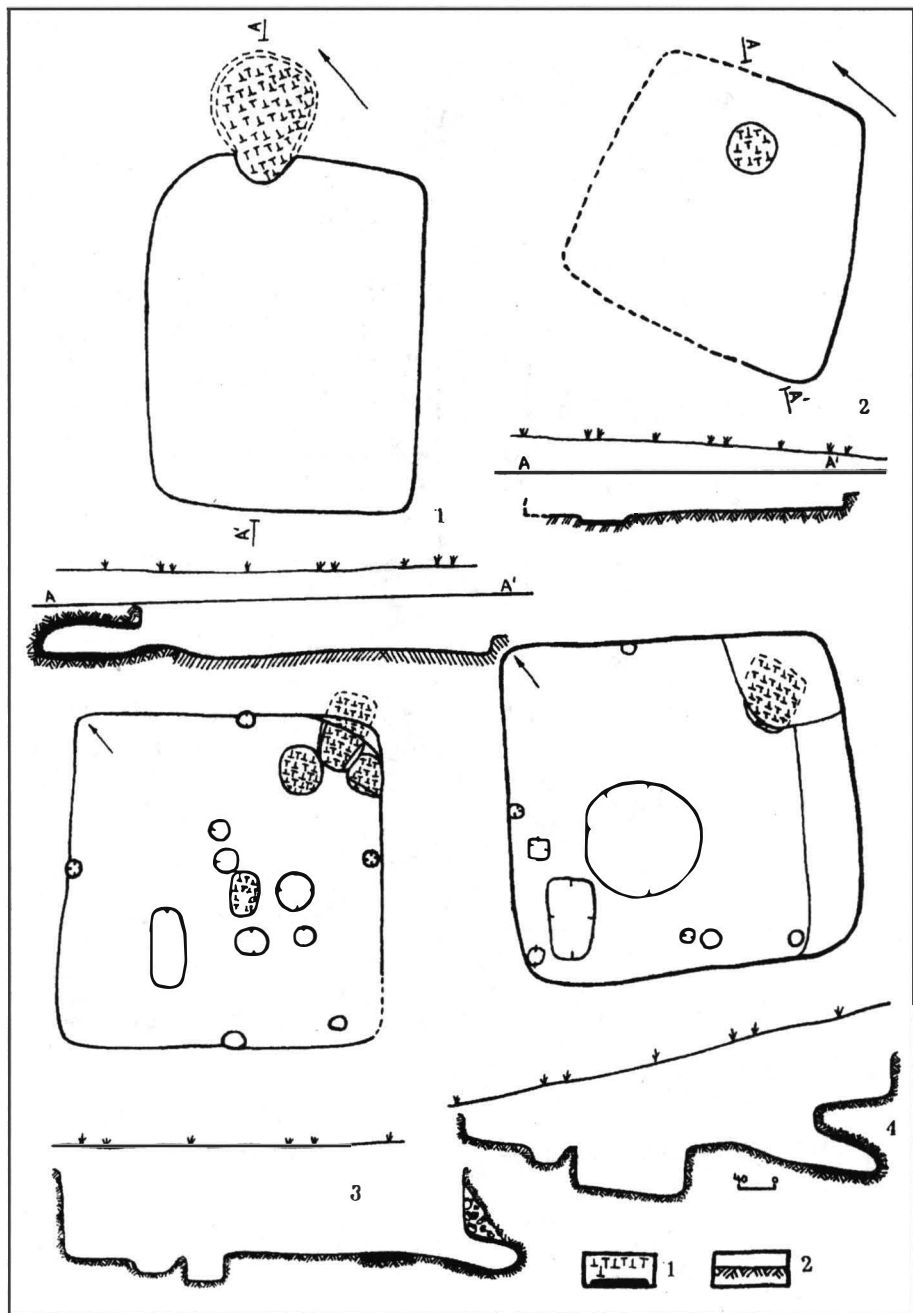

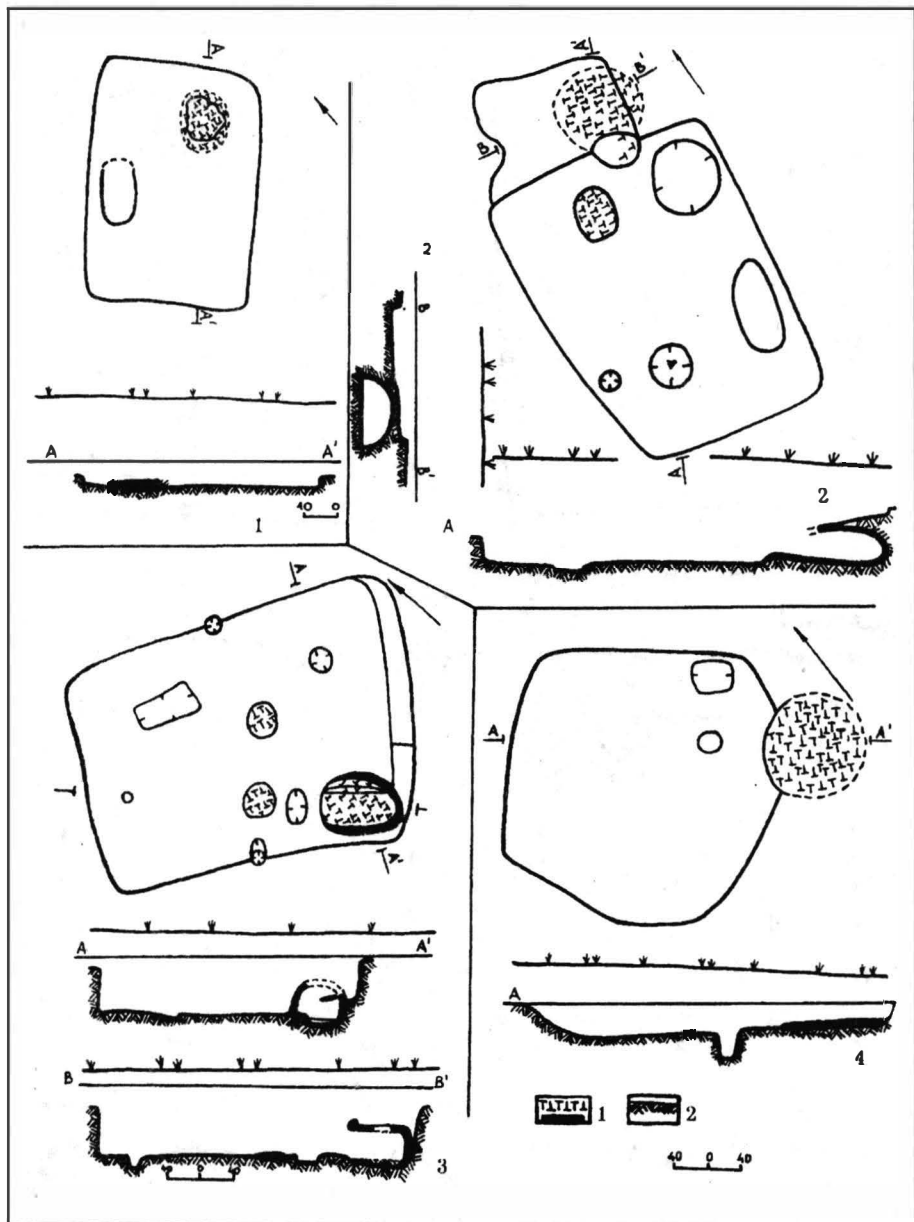
Fig. 3. Descoperiri de căldări de lut din secolele X–XIII din spațiul pruto-nistruan

1 ● – secolele X–XI; 2 ● – secolele X–XIII; 3 ○ – secolele XI–XIII.

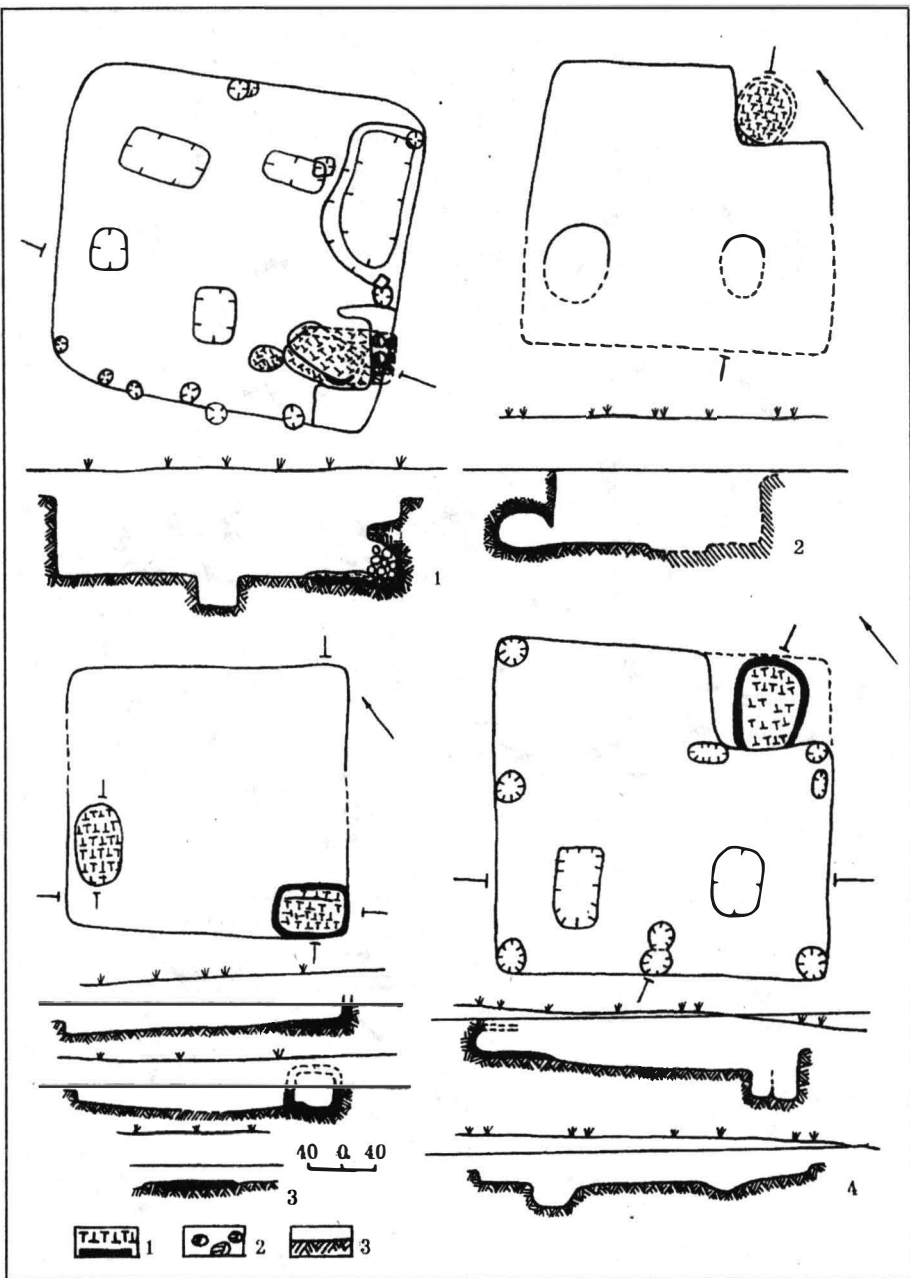
1. Bălănești – Dealul Hoțului (Nisporeni); 2. Bălănești – Șoltoia (Nisporeni); 3. Bogatoc (reg. Odessa); 4. Brătuleni (Nisporeni); 5. Calfa (Anenii Noi); 6. Căușeni; 7. Cărnățeni); 8. Chișinău – Bursucani; 9. Chișinău – Schinoasa; 10. Chiriet Lunga (Ciadâr–Lunga); 11. Cigârleni (Căinari); 12. Cojușna (Strășeni); 13. Crinicnoe (reg. Odessa); 14. Dănceni I (Ialoveni); 16. Durlăști – La Vie (Chișinău); 17. Durlăști – Valea Babei (Chișinău); 18. Hansca (Ialoveni); 19. Ivanovca Nouă (Cimișlia); 20. Lazo XIII – Chișcăreni (Sângerei); 21. Logănești (Hâncești); 22. Lozova (Strășeni); 23. Molești (Ialoveni); 24. Orheiul Vechi (Orhei); 25. Orlovca IV (Cartal, reg. Odessa); 26. Schinoșica (Căinari); 27. Tochile Răducani (Leova); 28. Trușeni – Chișera (Strășeni); 29. Trușeni – Valnova (IV) (Strășeni); 30. Tvardița (Ciadâr–Lunga).

**Fig. 4. Locuințe din așezarea de la Molești (secolele X-XIII):
1, vatră; 2, steril.**

**Fig. 5. Locuințe din așezarea de la Molești (sec. X-XIII):
1, vatră; 2, steril.**

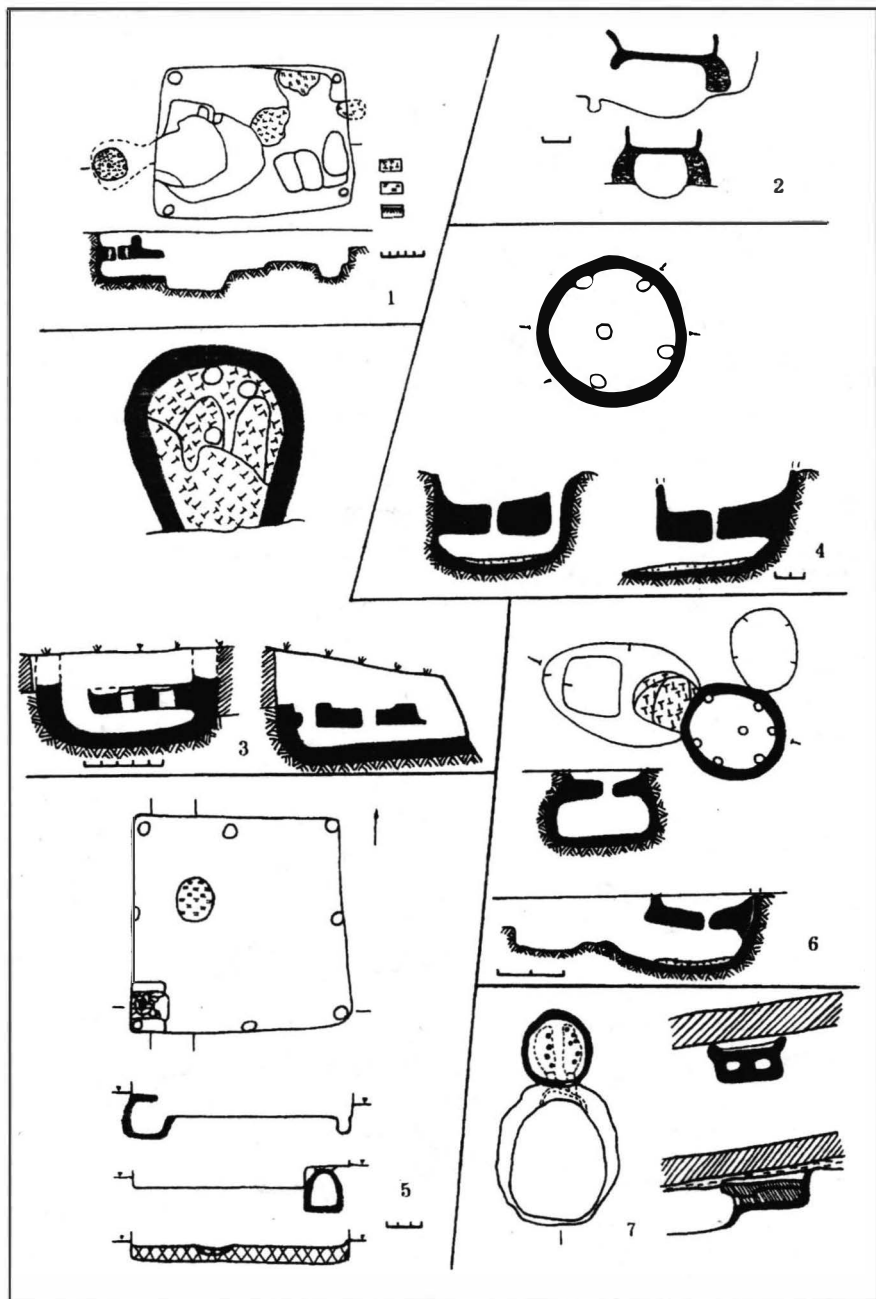

Fig. 7. Locuință, atelier, instalație pentru uscat cereale și cuptoare de ceramică de la Hansca (1, 5), Sveșenea V (2), Molești (3, 6), Durlești – Valea Babei (4) și Brănești XIII (7).

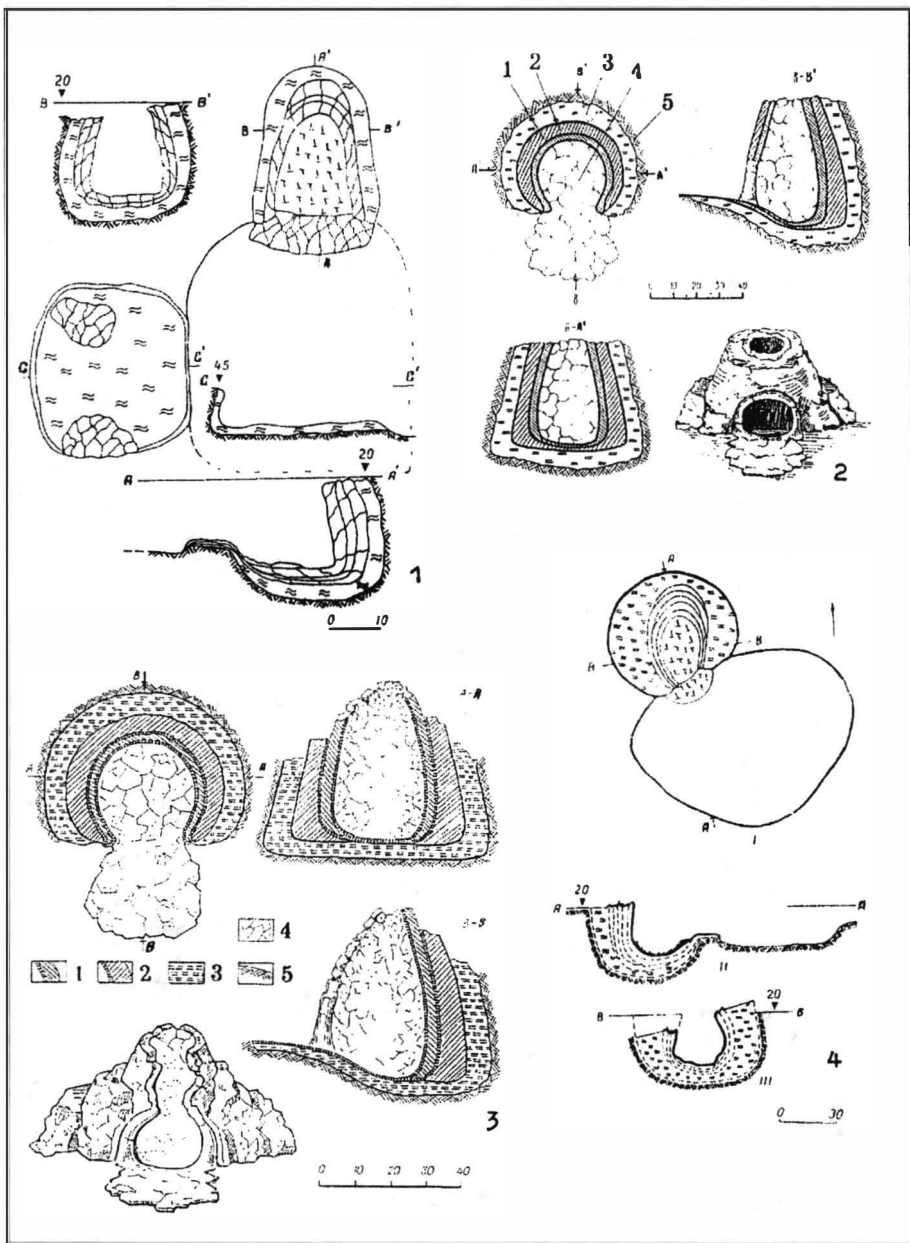

Fig. 8. Cuptor și furnale de la Pobărnicieni – Retruba (1, 4) și Scoe (2, 3): 1-2 straturi de materiale; 3, arsură; 4, vatră; 5, steril.

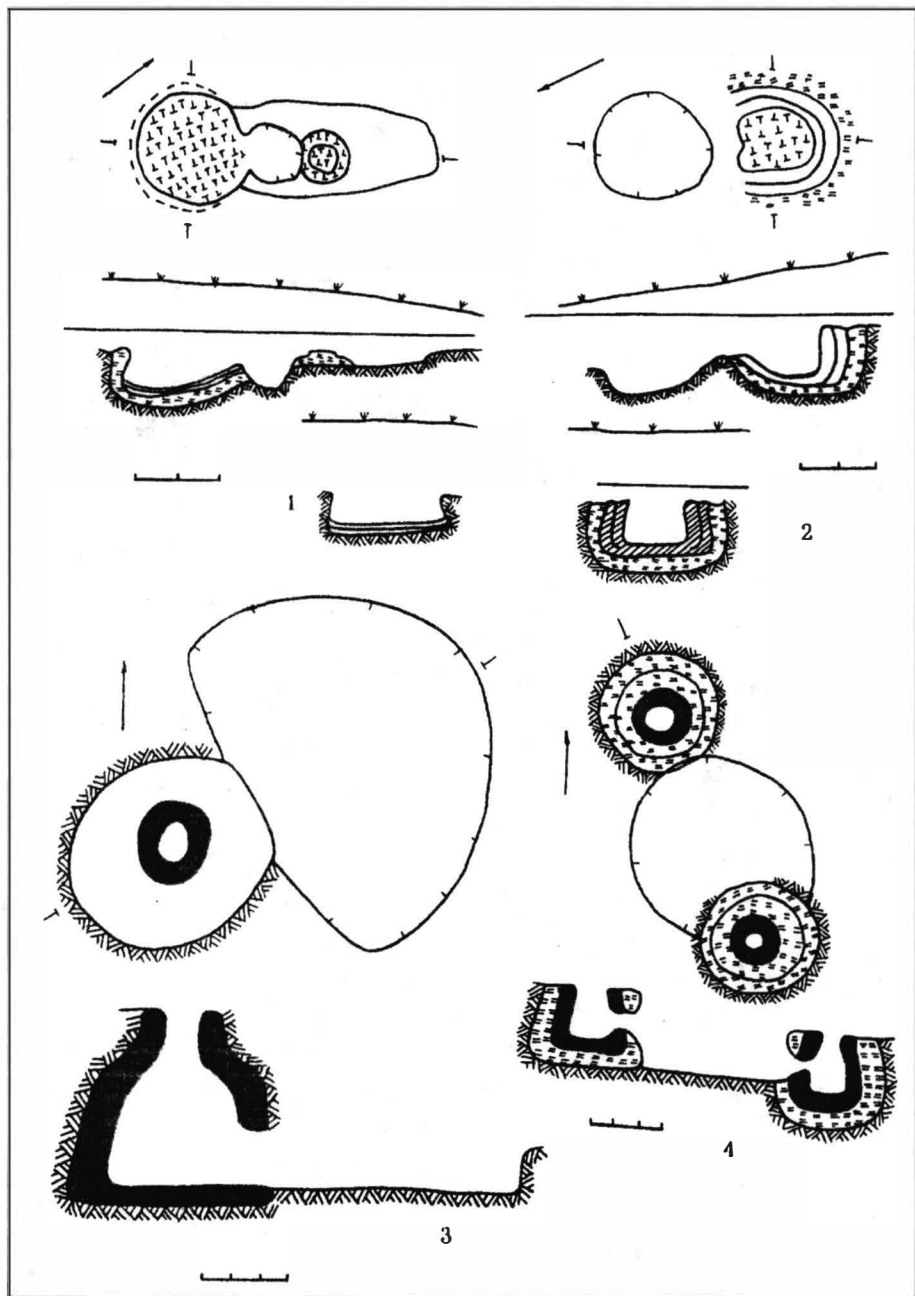

Fig. 9. Furnale din așezările din secolele X–XIII de la Hansca (3, 4) și X–XI de la Scoe (1, 2).

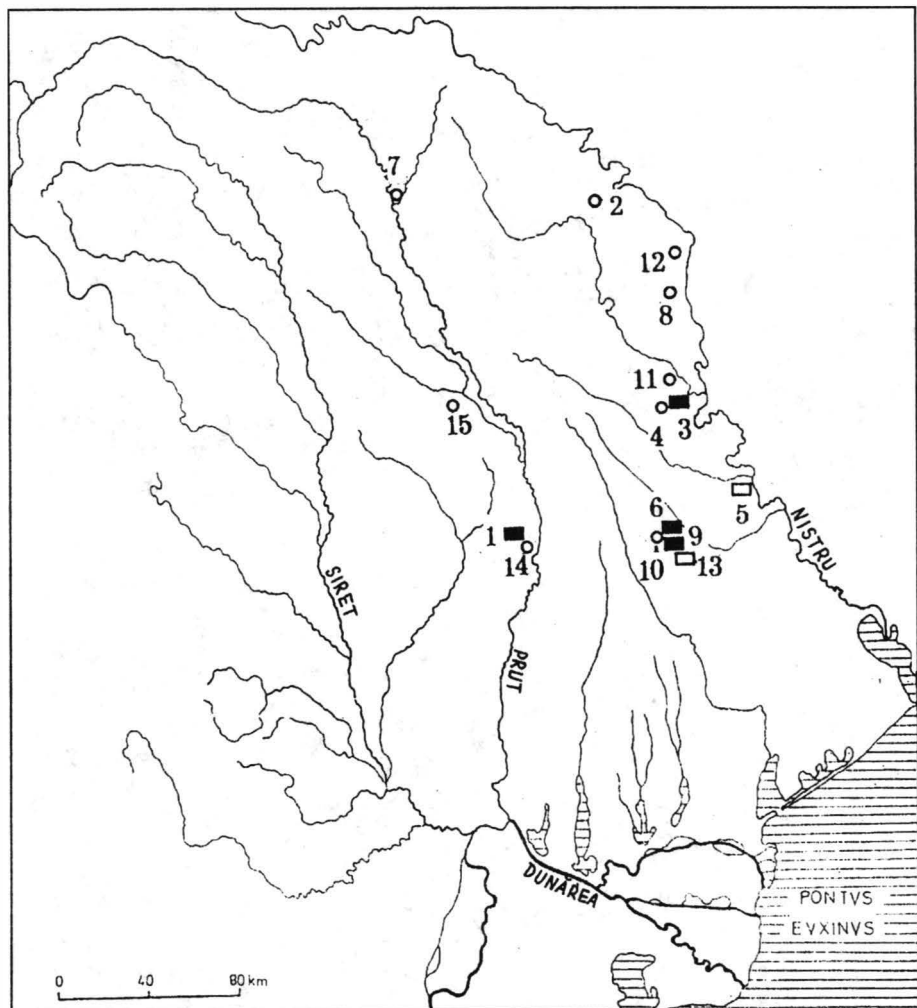

Fig. 10. Cimitire și morminte izolate din secolele XI–XIII dintre Siret și Nistru.

1. Arsura (Vaslui); 2. Băcsani (Soroca); 3. Brănești (Orhei); 4. Brănești XIII (orhei); 5. Calfa (Anenii Noi); 6. Hansca – Căprăria (Ialoveni); 7. Costești – Stânca Bălții (Râșcani); 8. Echimăuți (Rezina); 9. Hansca – Limbari (Ialoveni); 10. Hansca – La Cordon (Ialoveni); 11. Lucașeuca (Orhei); 12. Mateuți (Rezina); 13. Molești (Ialoveni); 14. Pâhnești (Vaslui); 15. Tomești (Iași)

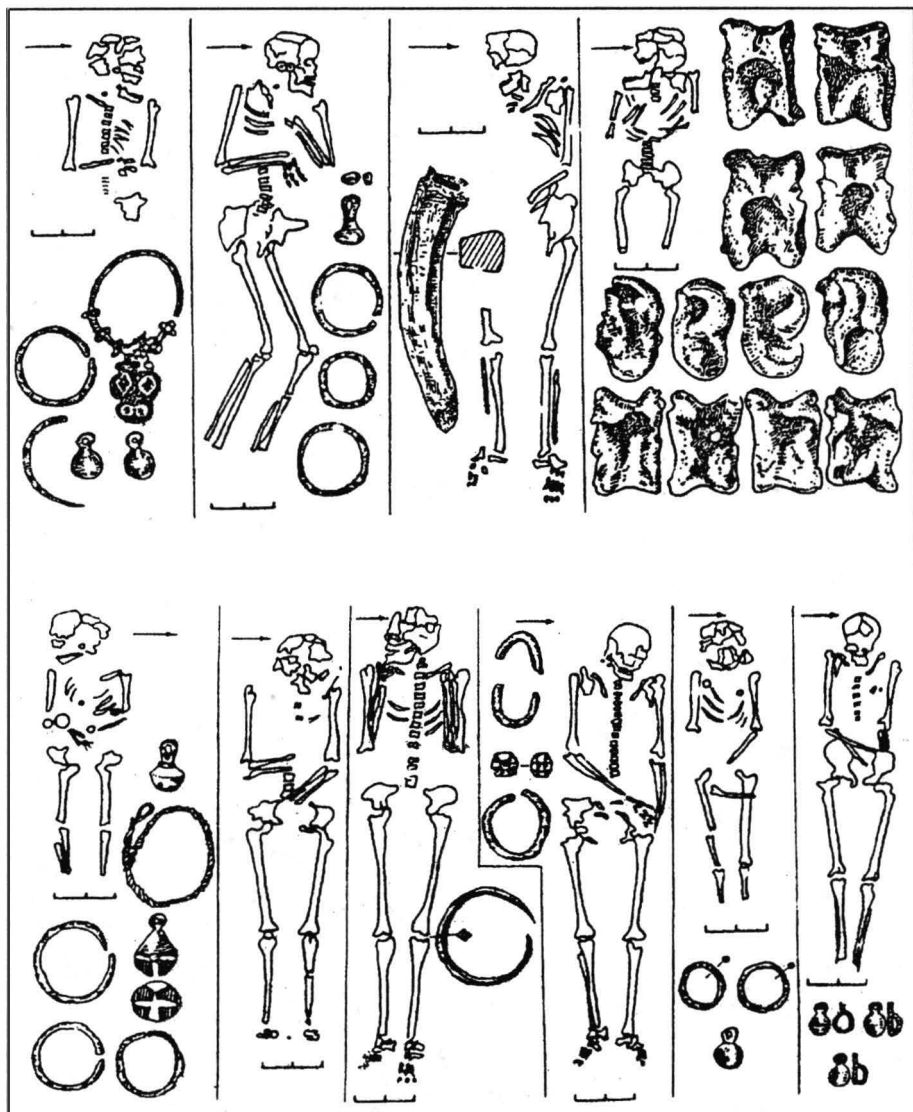

Fig. 11. Morminte și inventarul lor, din necropola de la Brănești (secolele XI–XIII) (după Gh.B.Fedorov și colab., 1984).

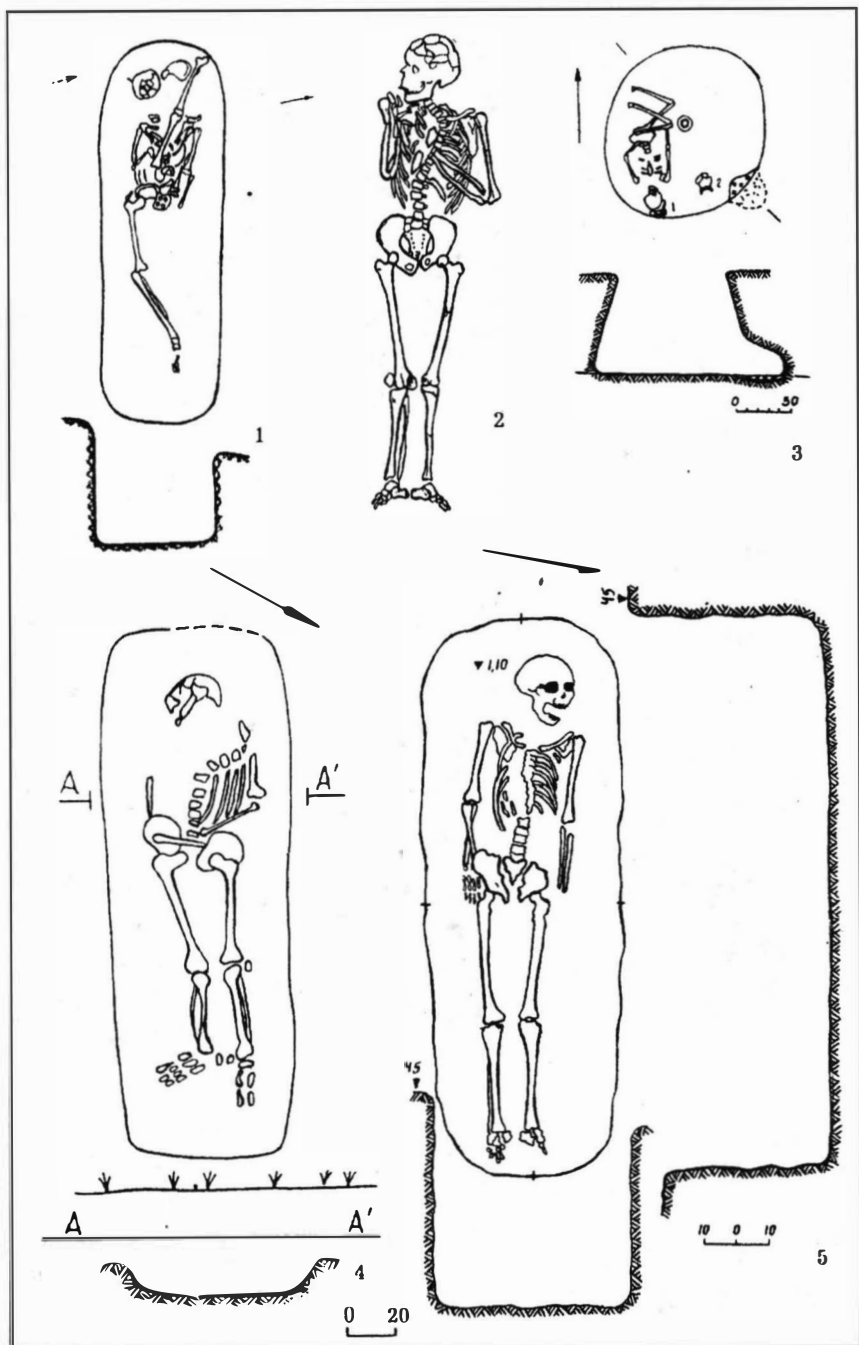

Fig. 12. Gropi de morminte și schelete din necropolele de la Hansca – Căprăria (1, 3), Hansca – Limbări (5), Molești (4) și Lucașeuca V (2).

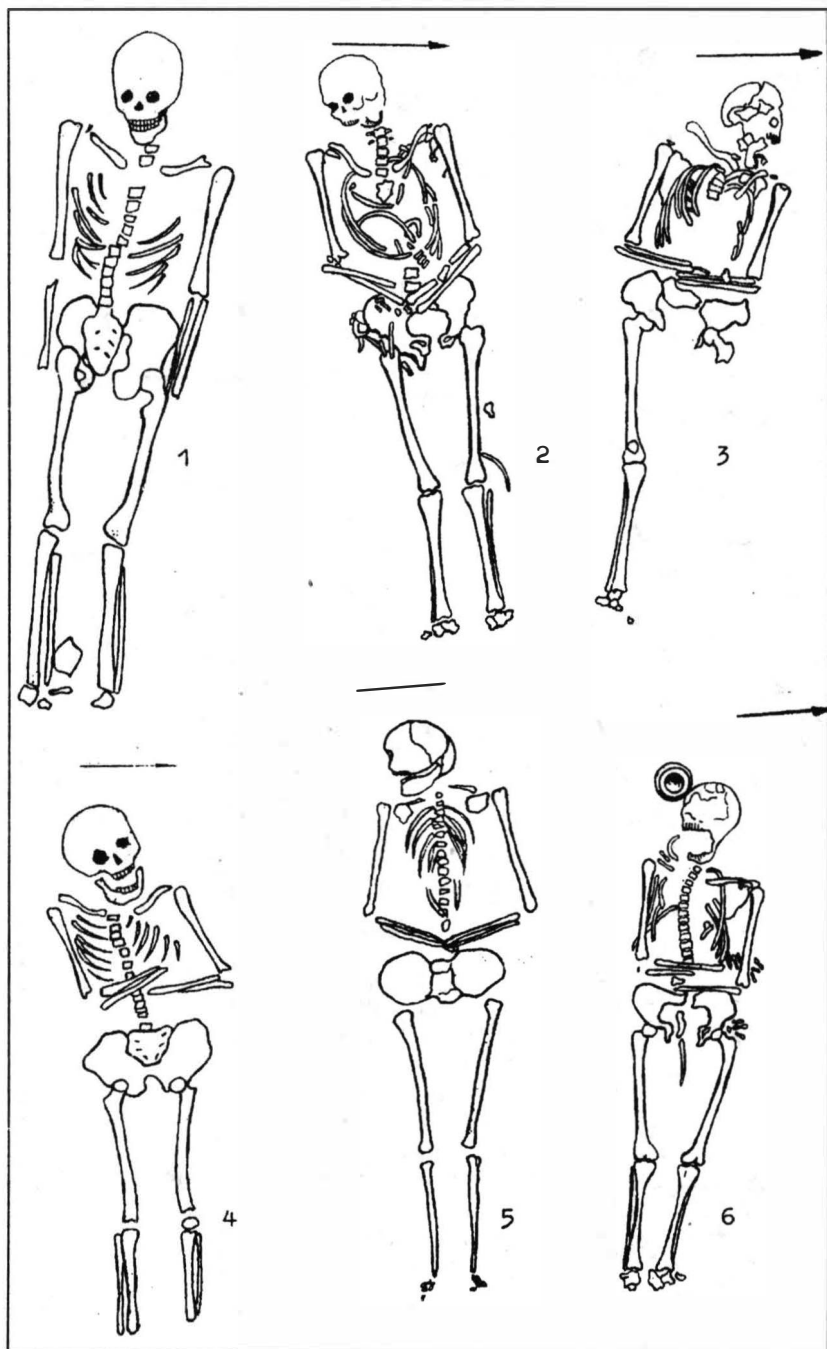

Fig. 13. Poziția brațelor scheletelor din necropola de la Hansca – Limbari.

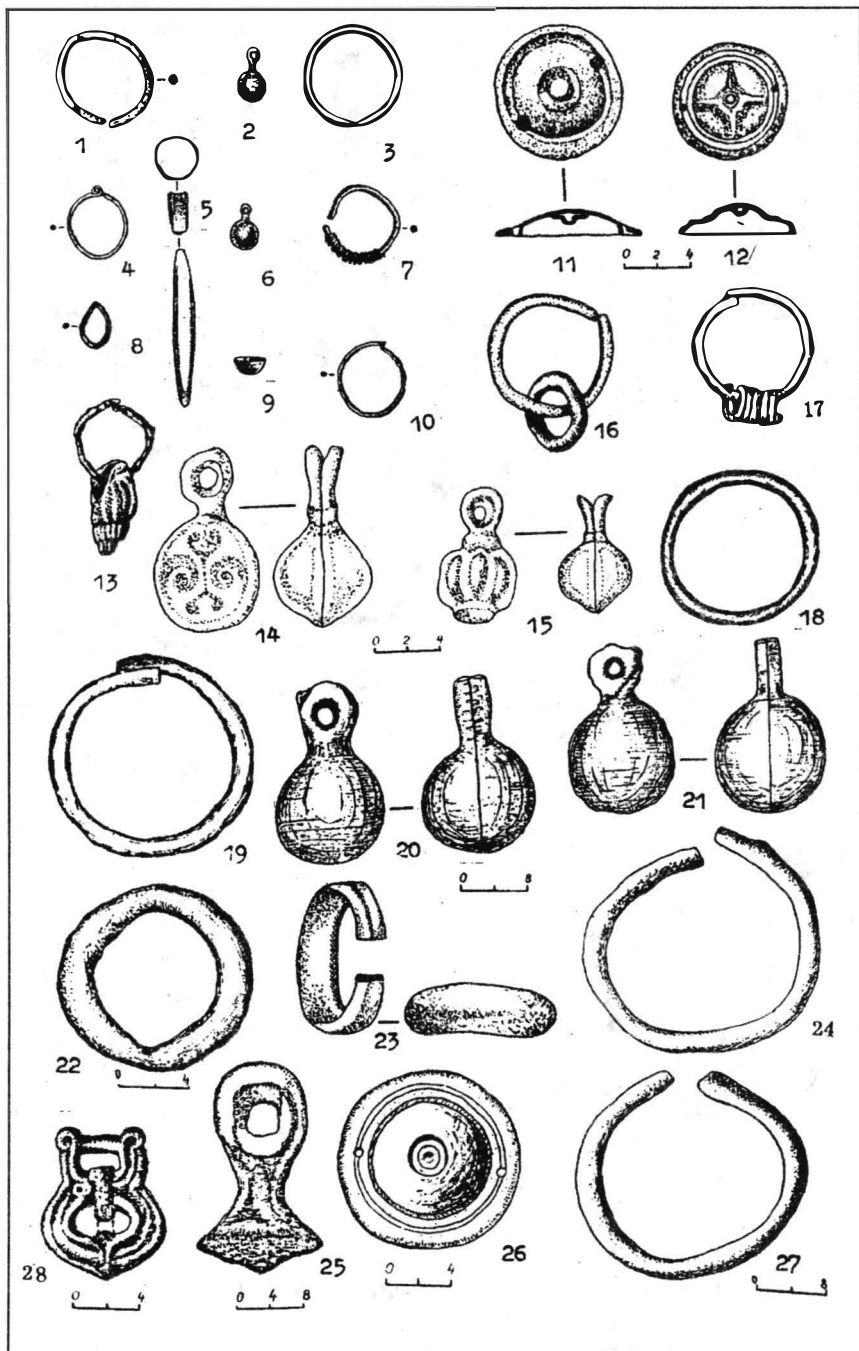

Fig. 14. Obiecte de inventar din necropolele de la Hansca – Căprăria și Hansca – Limbari (detalii în var. fr.).

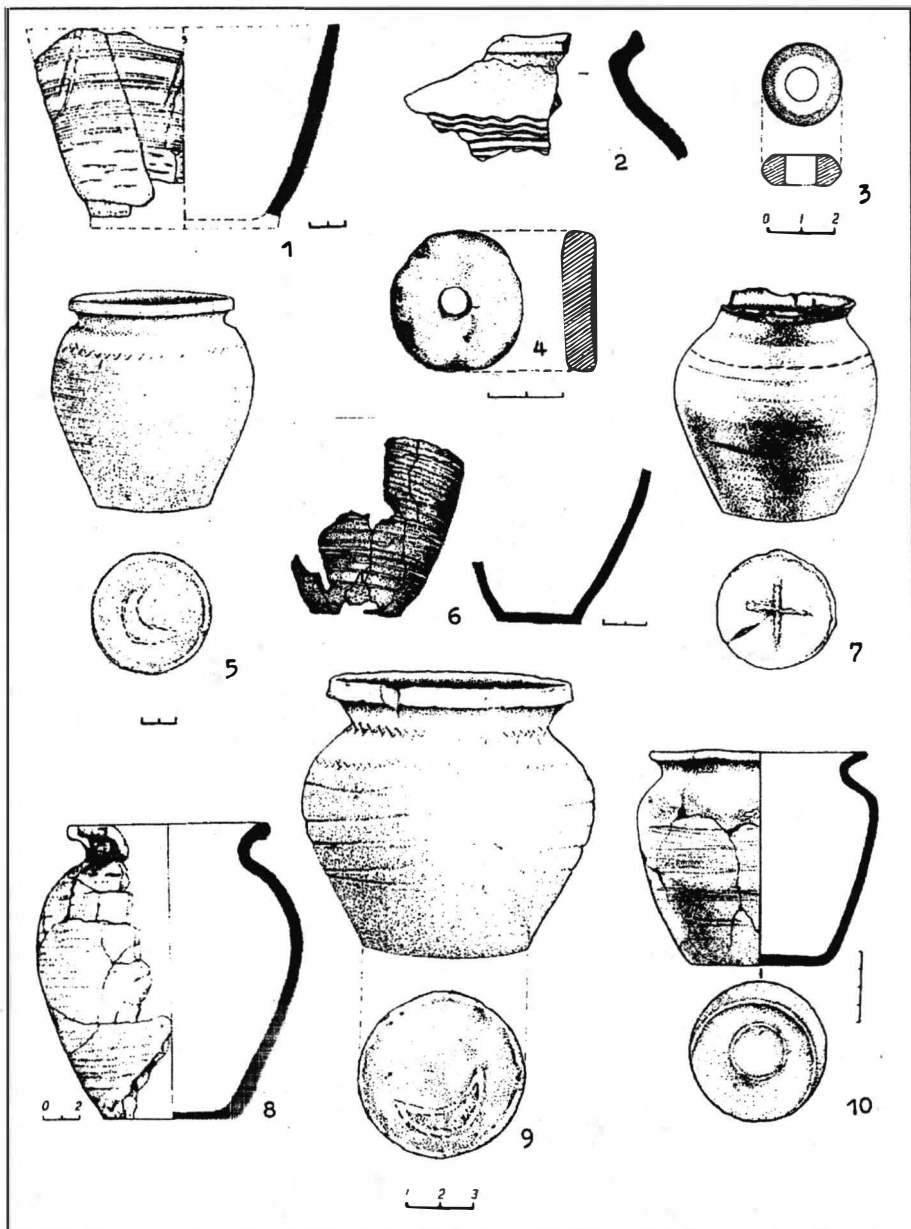
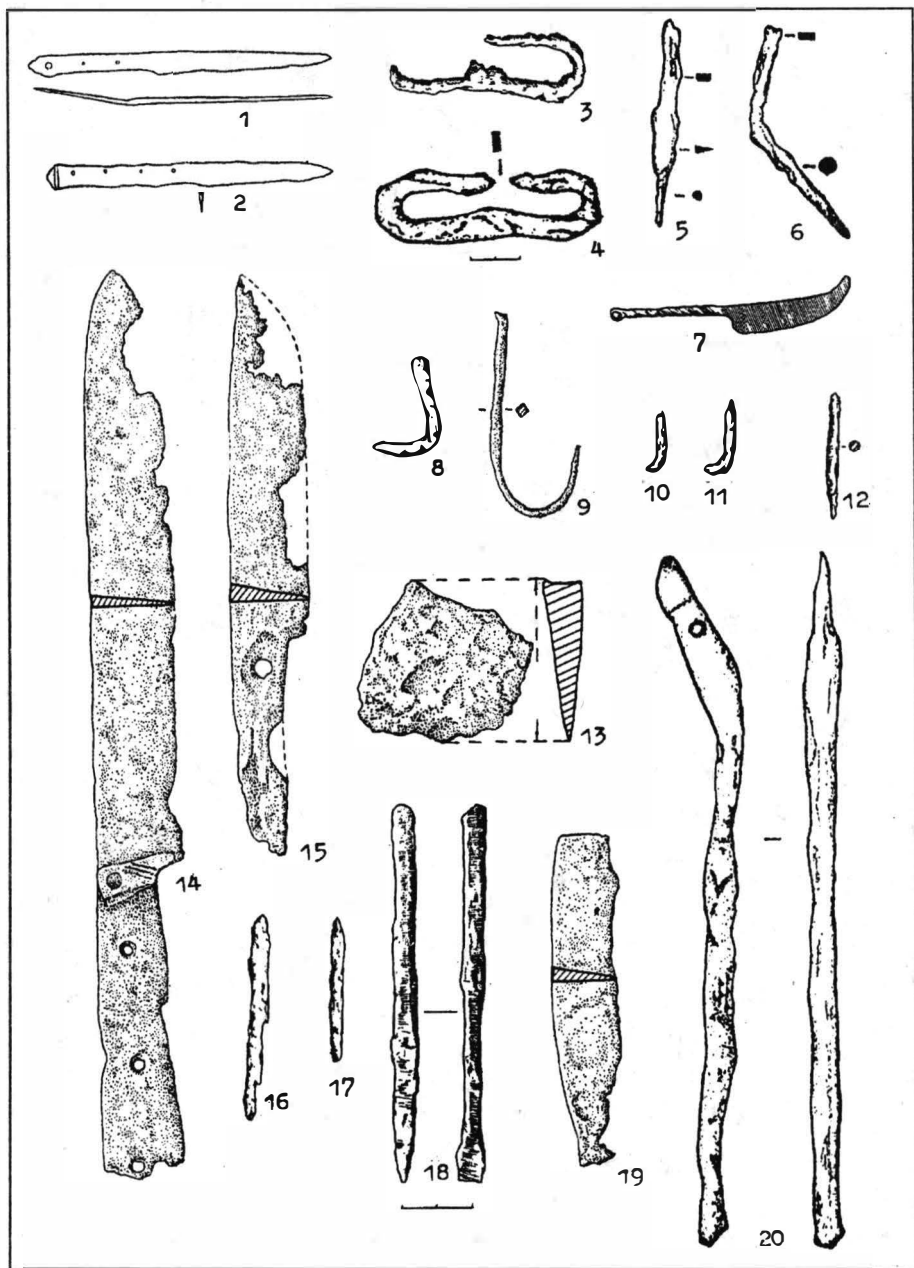

Fig. 15. Ceramică și fusaiole din mormintele de la Hansca – Căprăria și Limbari (detalii în var. fr.).

Fig. 16. Obiecte la Hansca (1, 4, 15, 17, 20, 23), Echimăuți (2,3,18,19), Elisaverca (14), Lucașeuca V (5-12,10), Păhărnicieni – Petruha (13), Durlști – Valea Babei (22) și Molești (21).

**Fig. 17. Obiecte de la Dodești (9, 13–15, 19),
Hansa (3–6, 8, 10–12, 16, 17, 20), Lucașeuca V (1, 2, 7) și
Pohărniceni – Petruha (18).**

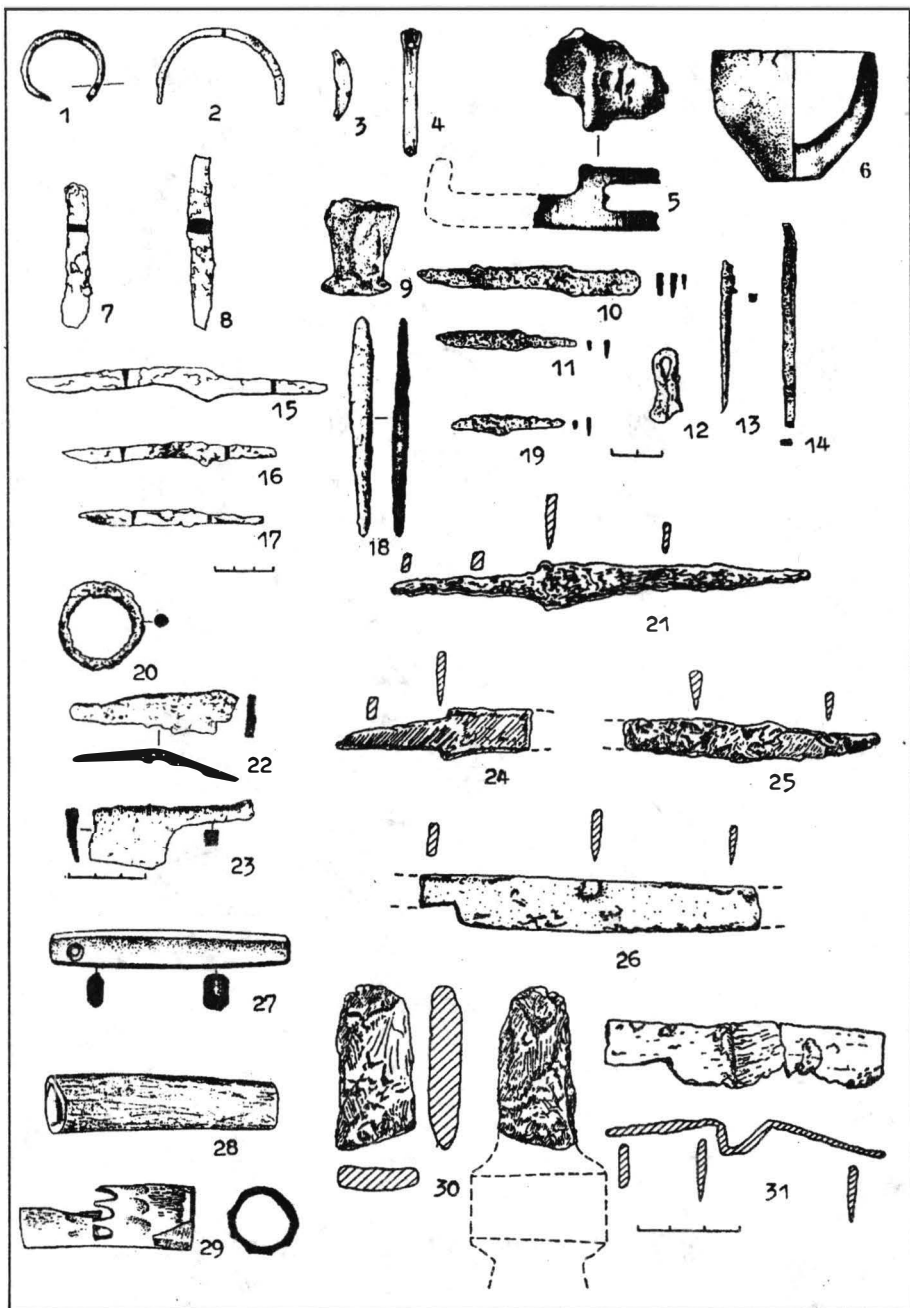
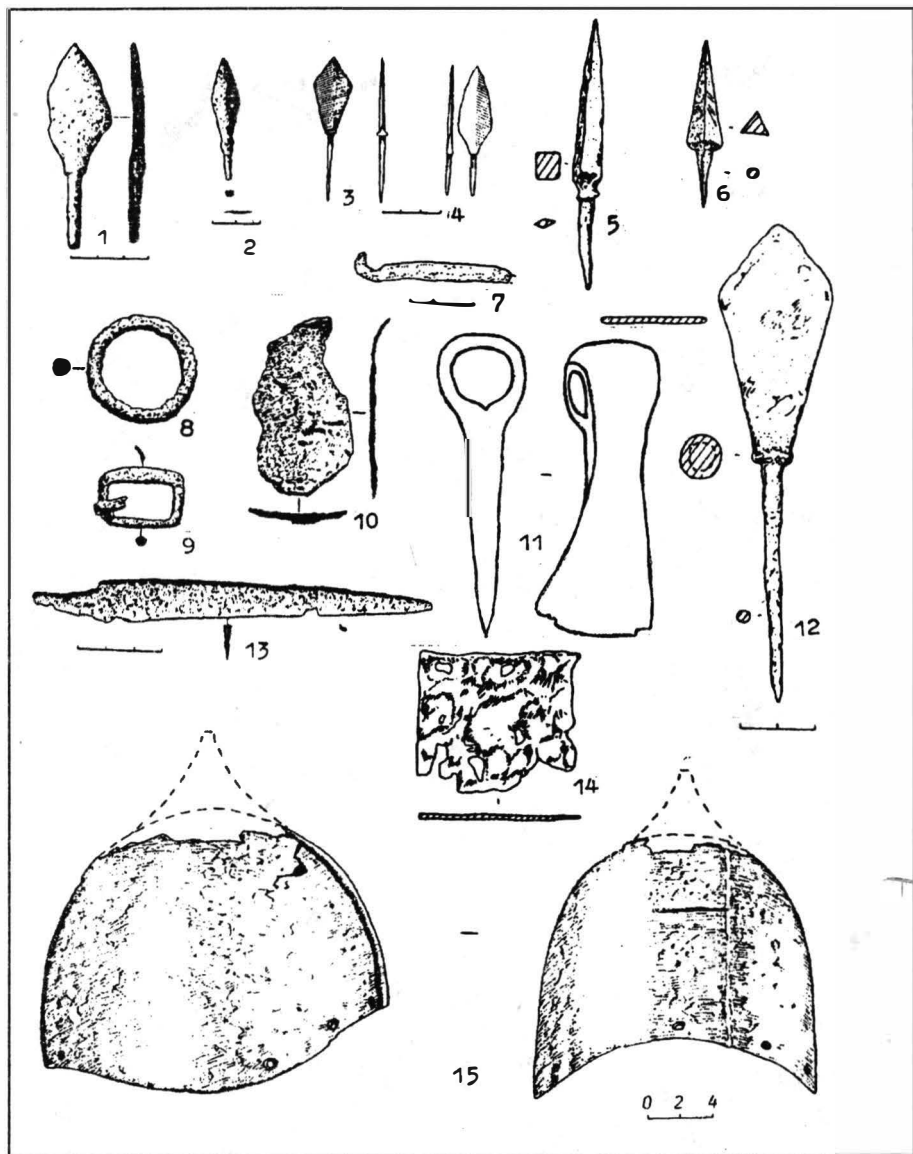
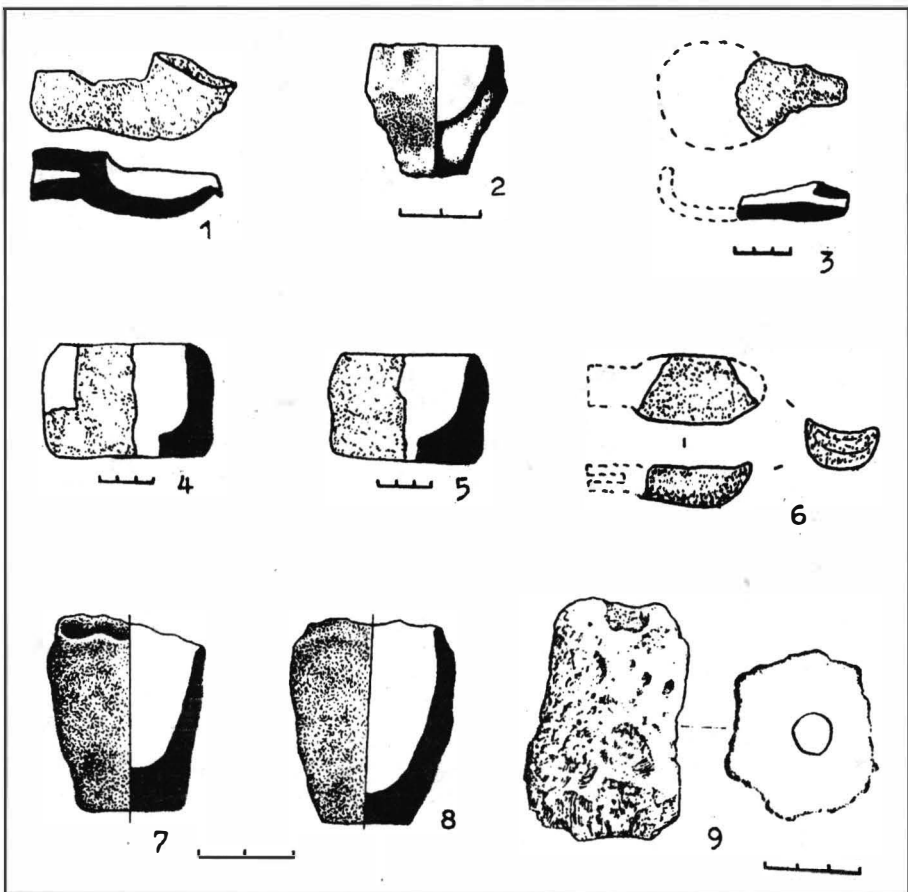

Fig. 18. Obiecte de la Poharniceni – Petruha (1–19, 27–29), Lucașeuca V (20– 23) și Hansca (24–26, 30, 31).

**Fig. 19. Obiecte de la Hansca (5, 6, 12),
Lucașeuca V (1, 3, 4, 8-10, 13, 15), Mateuți (11)
și Pohărnicieni – Petruha (2).**

**Fig. 20. Obiecte de la Hansca (1, 6), Ivancea II (3-5),
Durlești - Valea Babei (7, 8), Lucașeuca V (9)
și Pohârnicești - Petruha (7).**

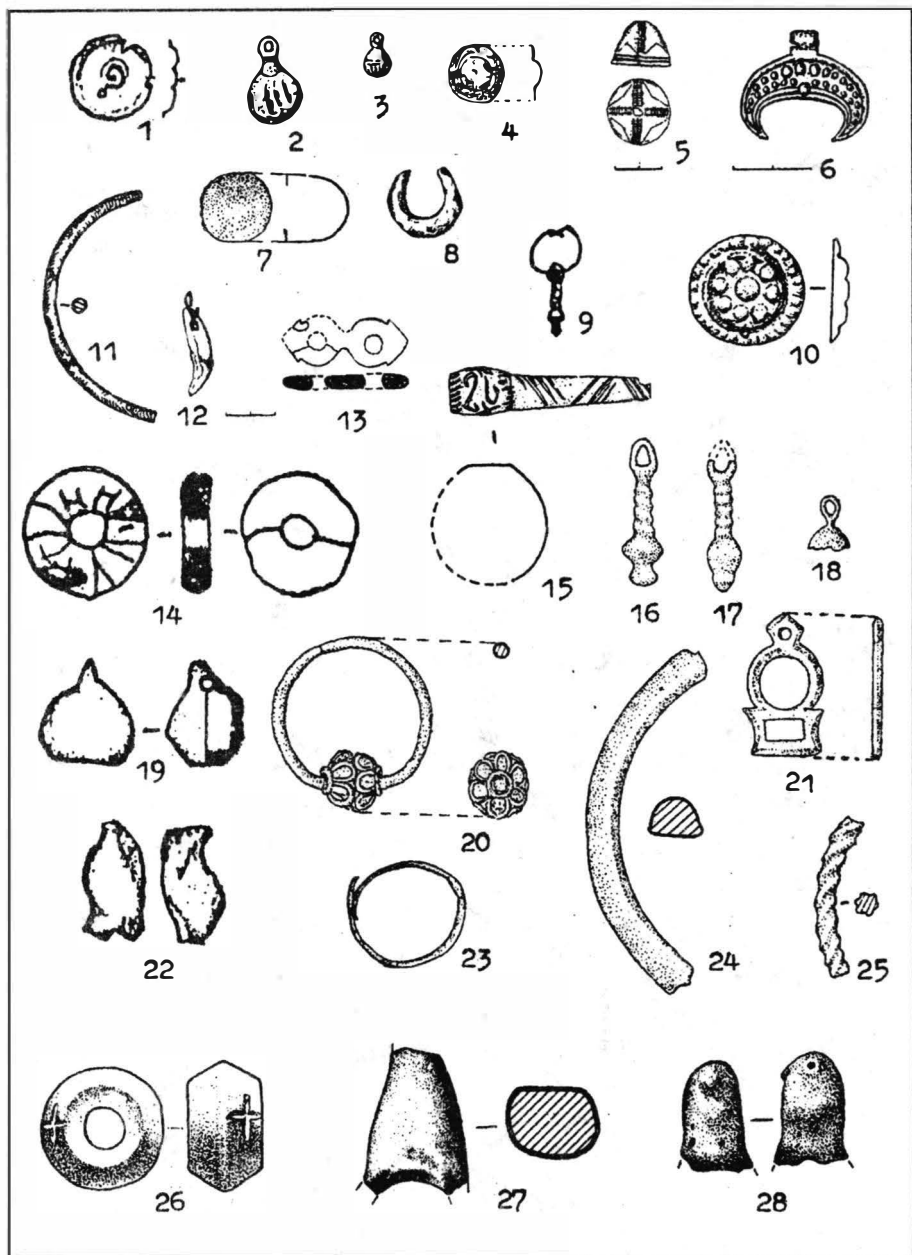

Fig. 21. Obiecte de la Brănești XIII (6), Dodești (7, 15-18, 20, 21, 23-25), Durlești - Valea Babei (27, 28), Hansca (1, 2, 8, 9, 11, 14, 19, 22), Lucașeuca V (4), Molești (10) și Pohârnicieni - Petruha (5, 12, 13, 26).

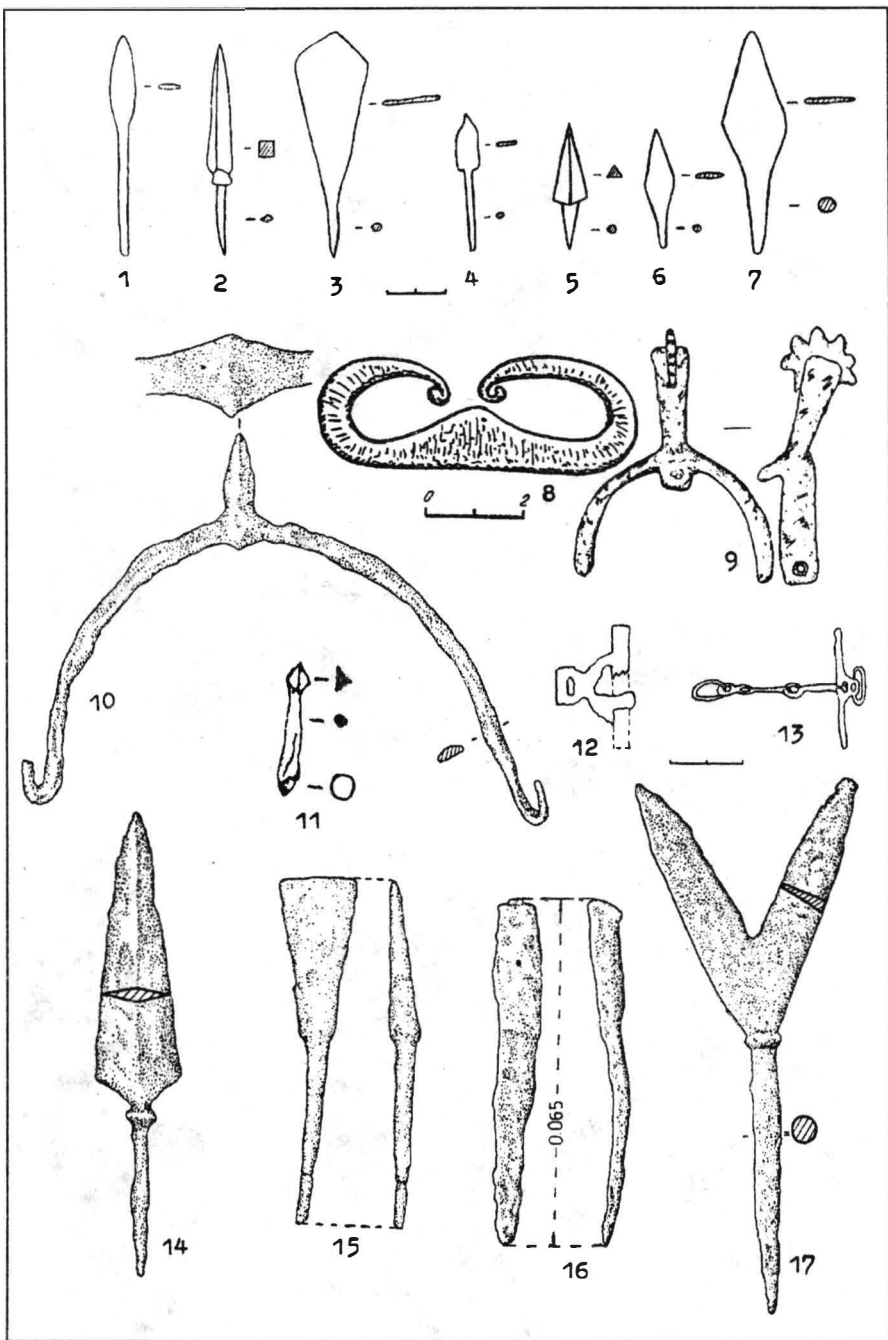

Fig. 22. Obiecte de la Dodești (10, 14-17), Hansca (1-7, 9, 11), Mateuți (8) și Pohărnicieni - Petruha (12).

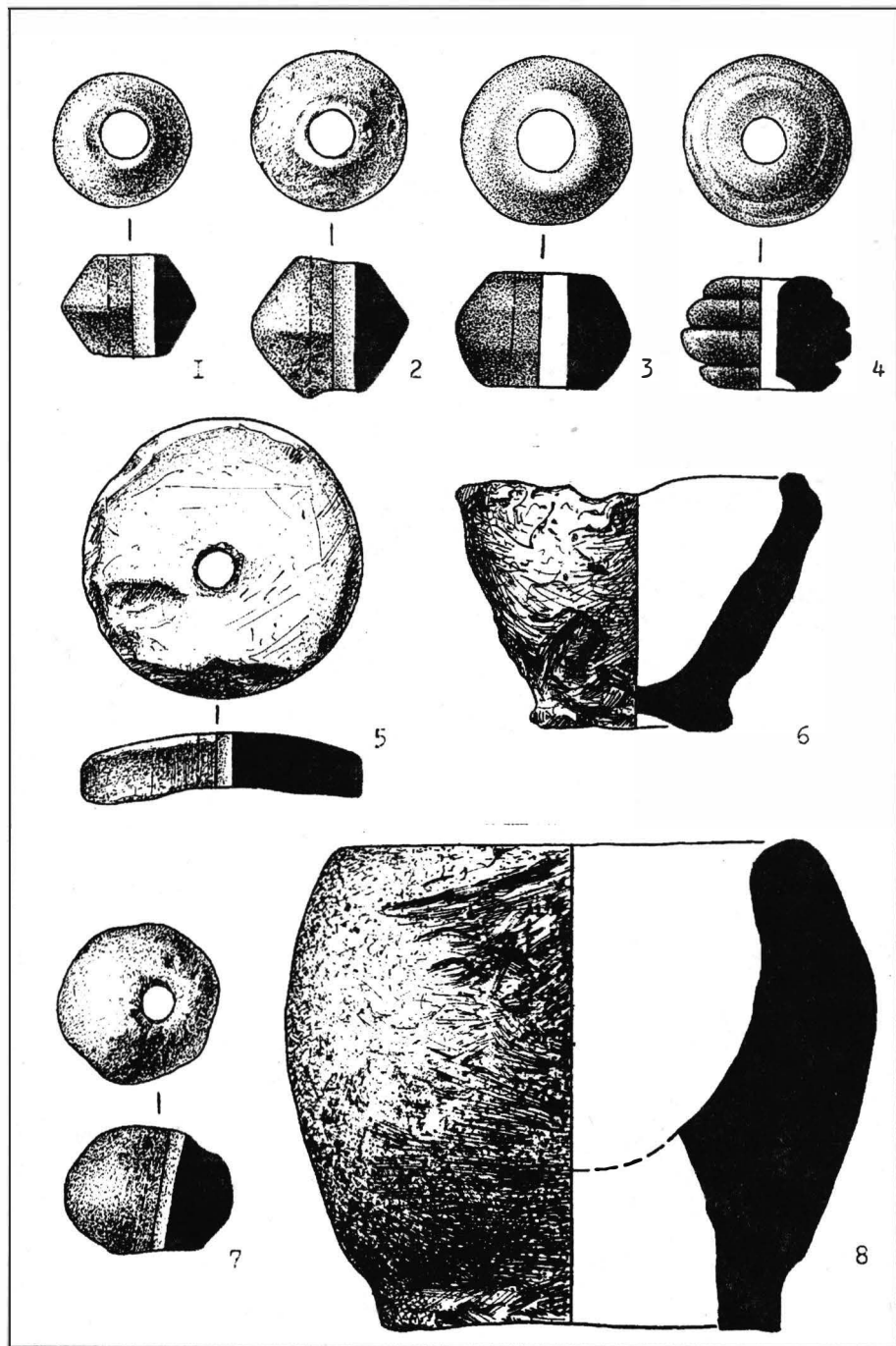

Fig. 23. Creuzete (6, 8) și fusaiole (1-5, 7) de la Molești.

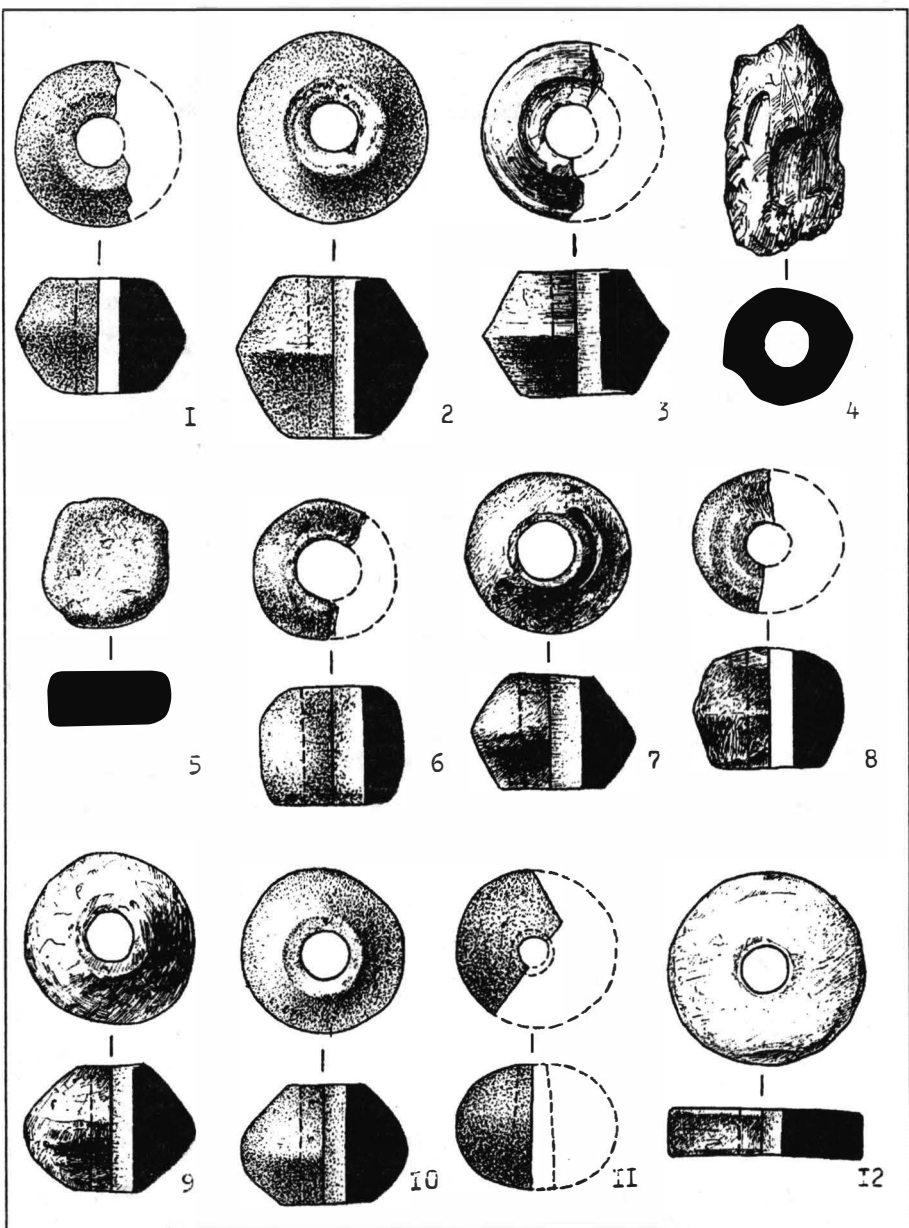

Fig. 24. Obiecte din aşezarea de la Moleşti.

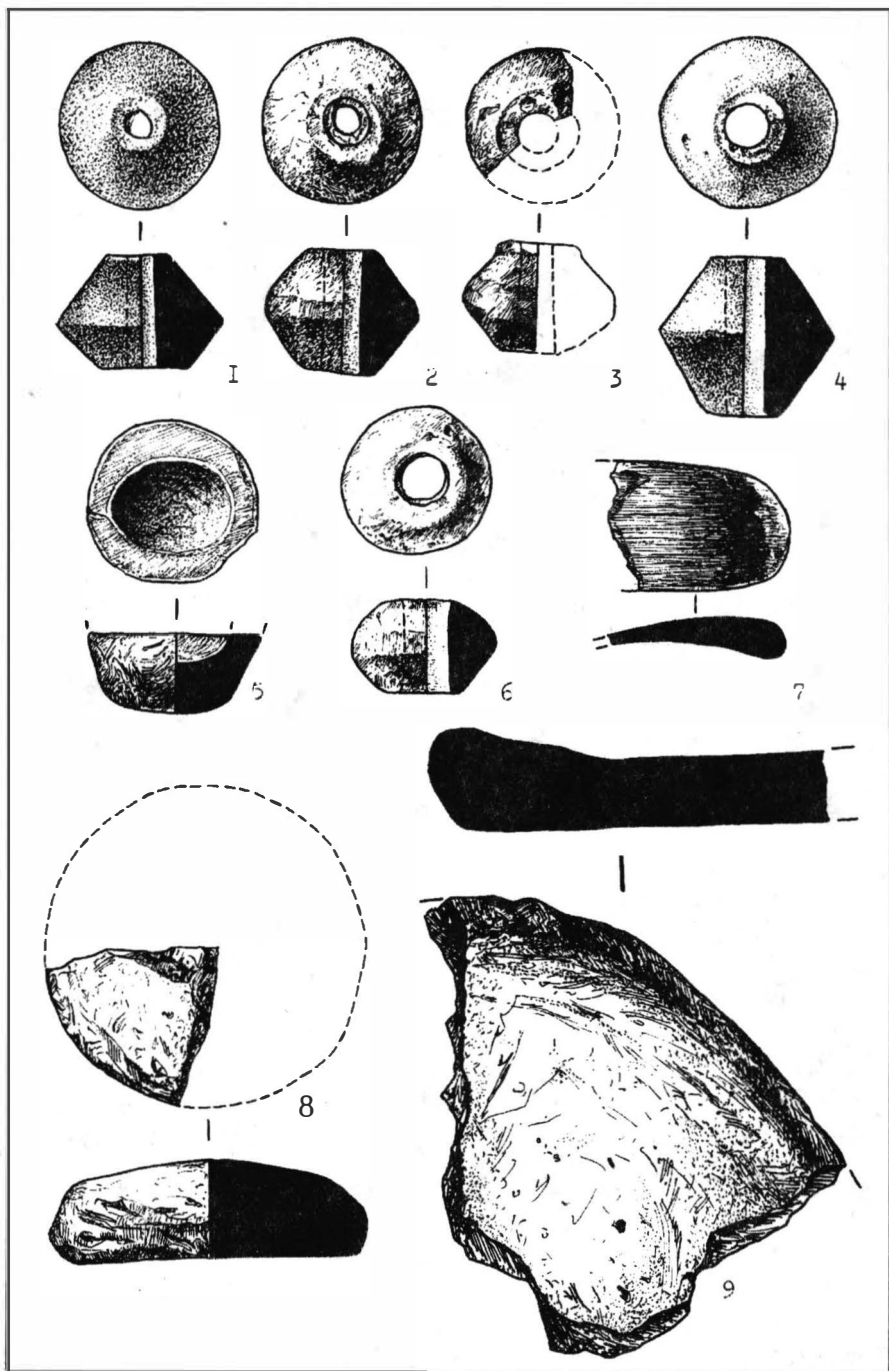

Fig. 25. Obiecte din aşezarea de la Moleşti.

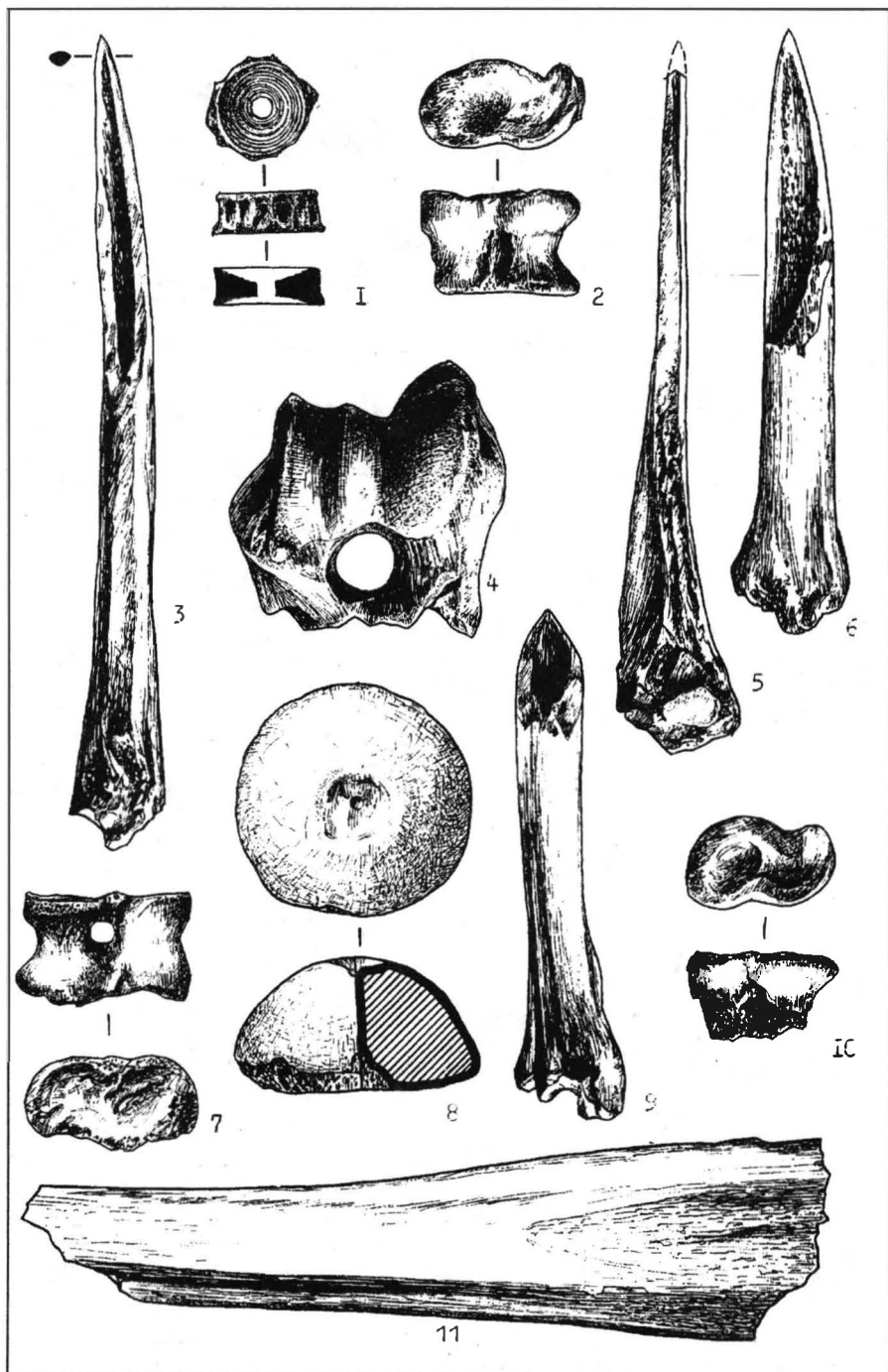
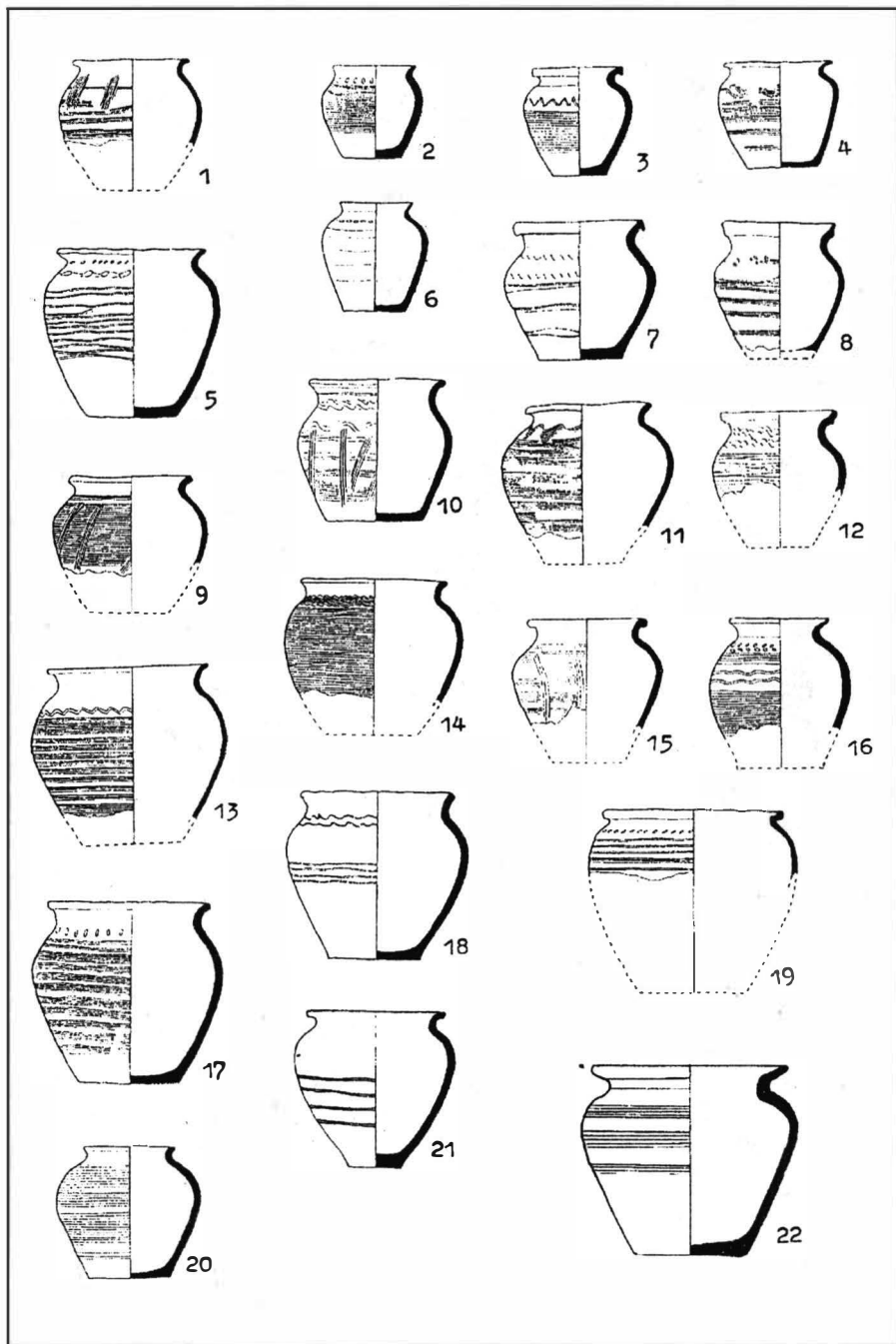

Fig. 26. Diverse obiecte descoperite la Molești.

**Fig. 27. Ceramică din secolele XI–XIII de la Hansca (1–21)
și Pohărnicieni – Petruha (22).**

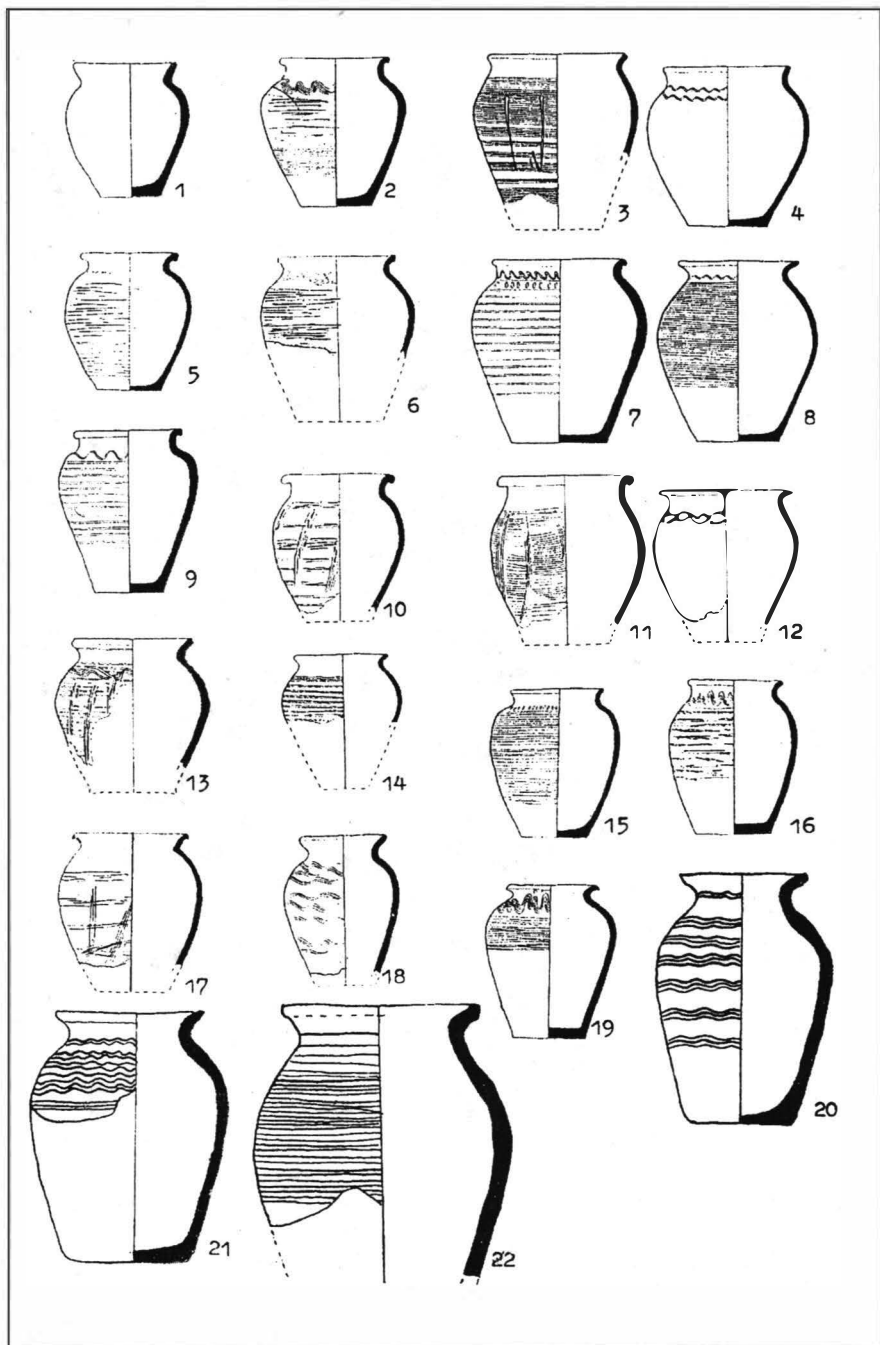

Fig. 28. Ceramică de la Hansca (1-19), Pohărnicieni - Petruha (20, 21) și Mășcăuți (22), din sec. XI-XIII.

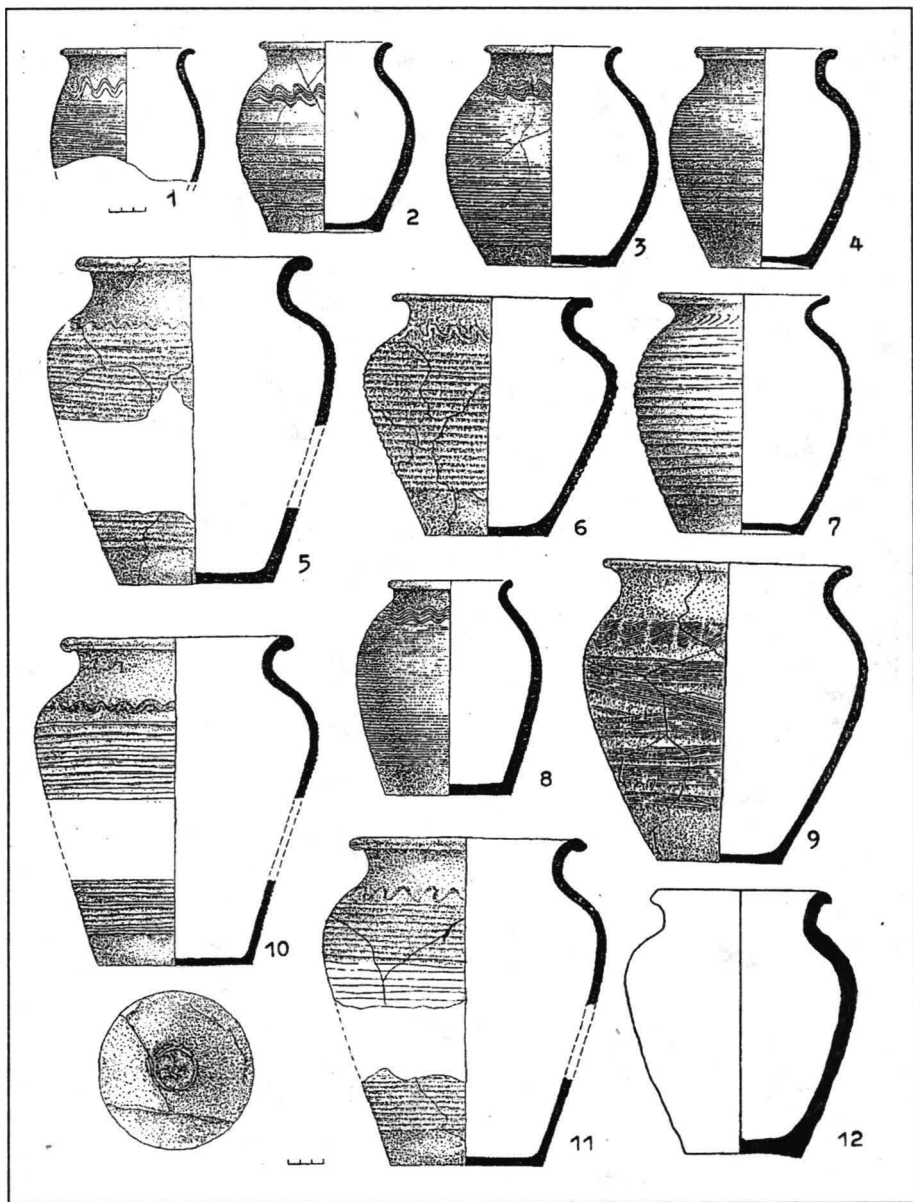
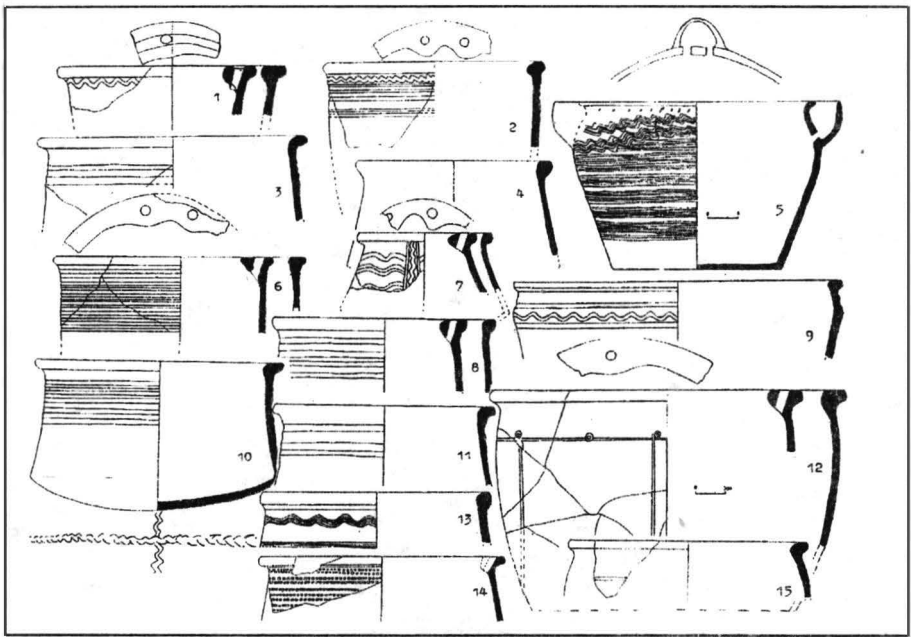

Fig. 29. Ceramică din așezările de la Molești (1-11) și Hansca (12) din secolele XI-XIII.

**Fig. 30. Căldări de lut descoperite la Răducăneni (1–4, 5–15)
și Molești (5).**

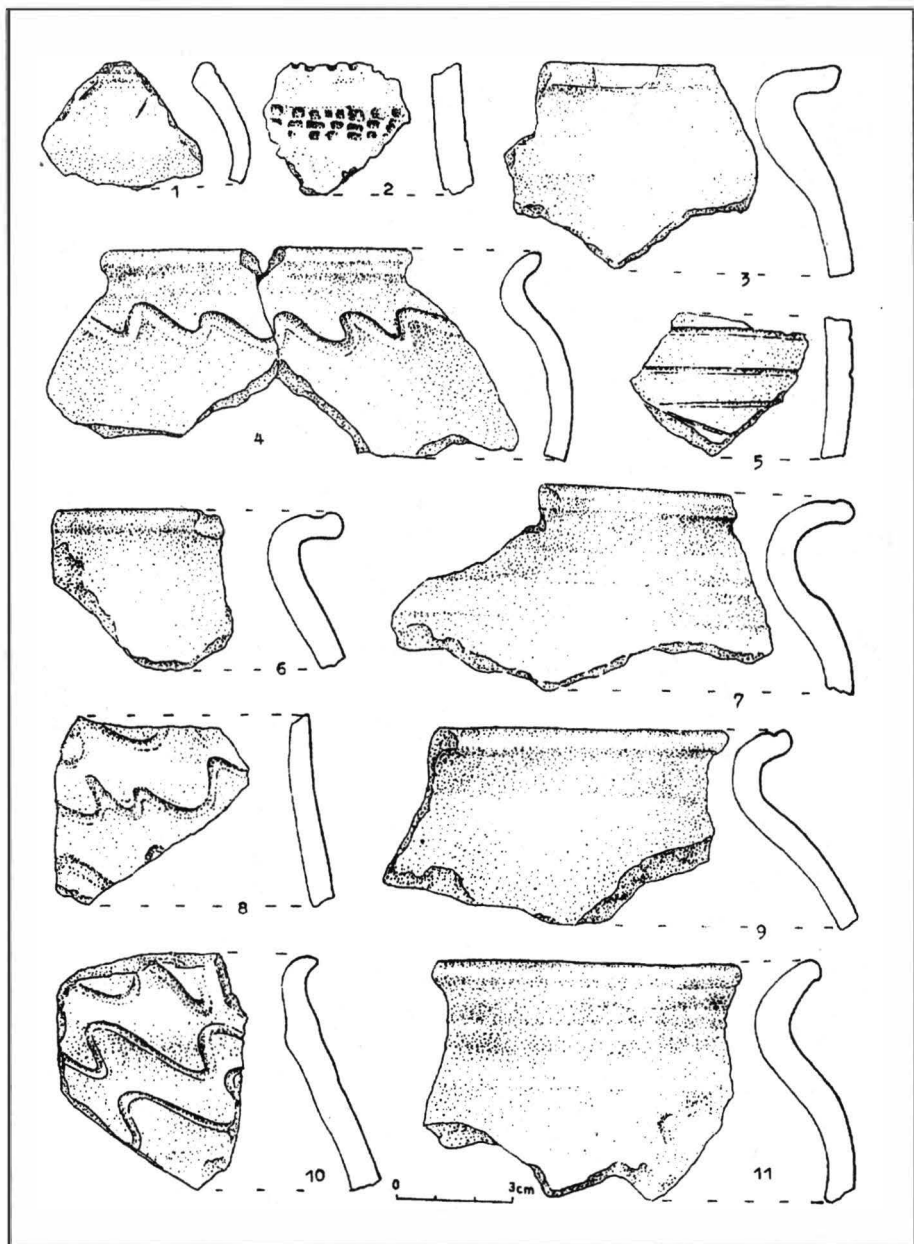

Fig. 31. Fragmente ceramice din secolul al XIII-lea de la Iași – Nicolina (după V. Spinei, 1994).

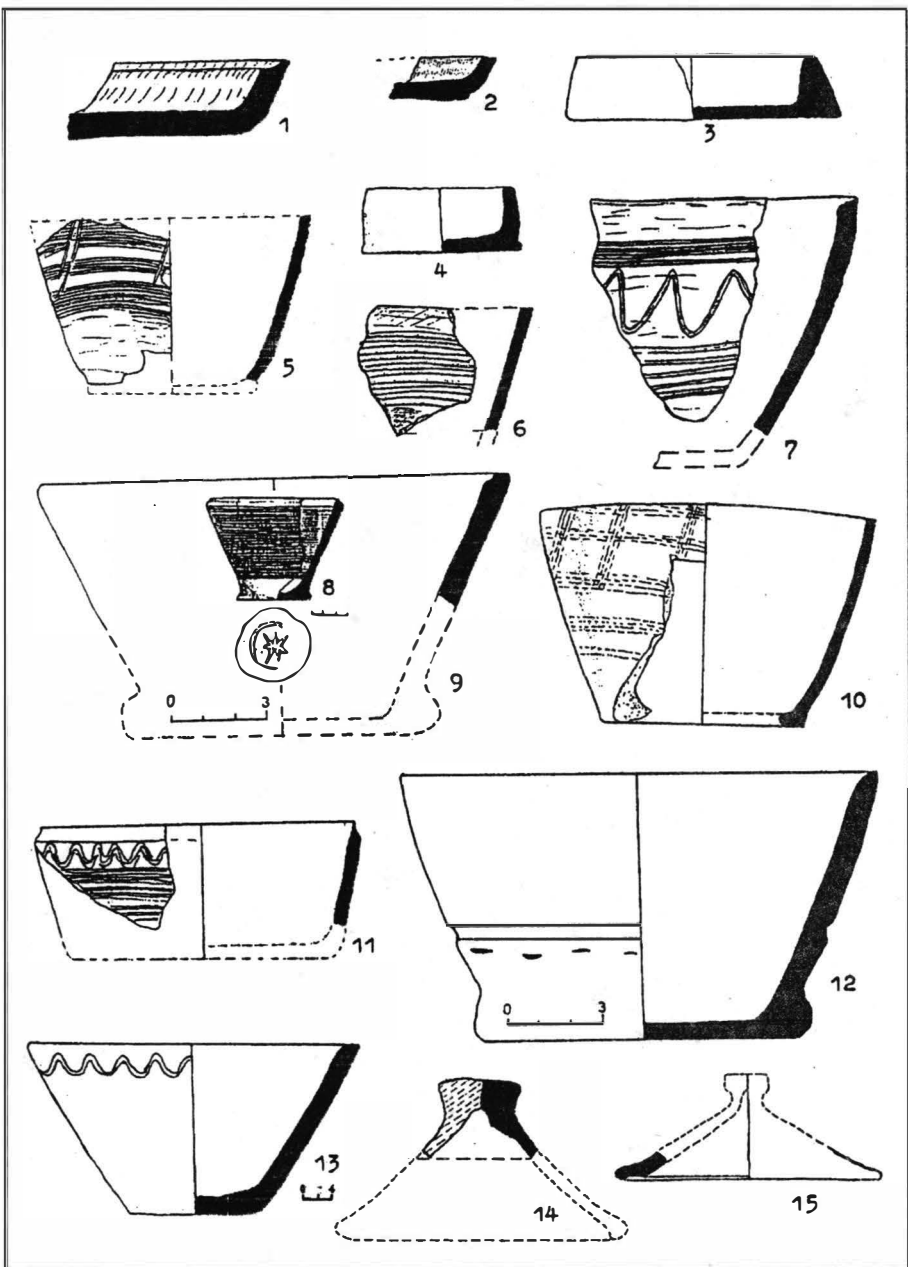

Fig. 32. Ceramică din aşezările de la Lucaşenca V (1, 2, 5-7, 14, 15), Pohărnicieni - Petruha (8, 10), Răducăneni (9, 12) şi Hansca (3, 4, 11, 13).

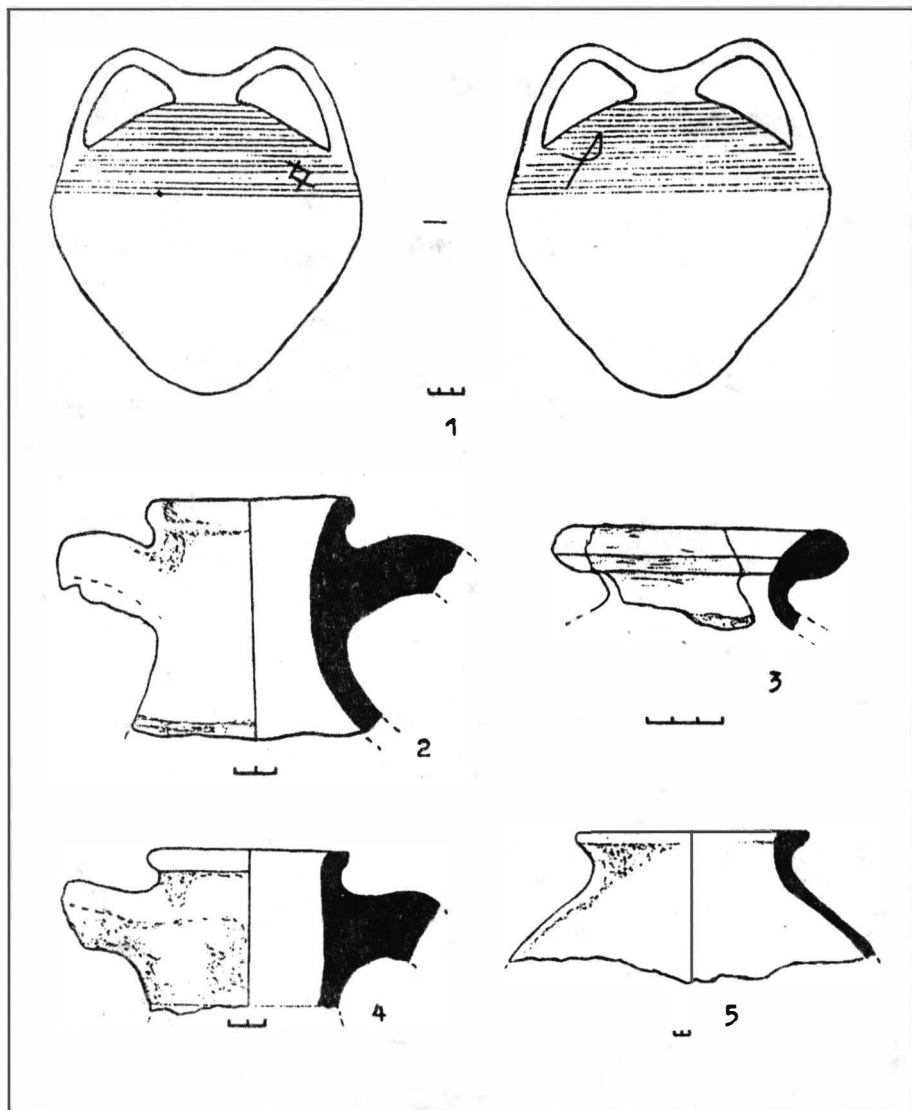

Fig. 33. Ceramică de import din așezările de la Cîrligeni (1) și Hansca (2-5), sec. X-XIII.

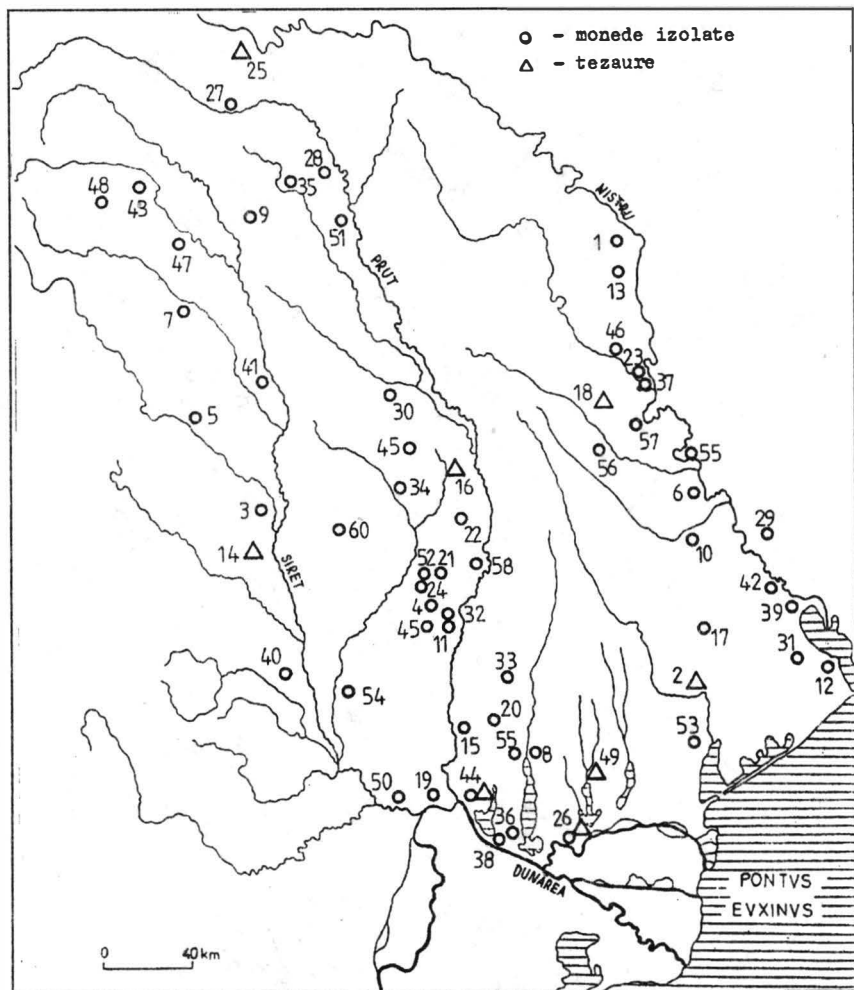

Fig. 34. Monede izolate și tezaure din secolele X–XIII la est de Carpați

1. Alcedar (Rezina); 2. Arciz (reg. Odessa); 3. Bacău; 4. Bărlălești (Vaslui); 5. Bîtca Doamnei (Pitca Doamnei) (Piatra Neamț); 6. Bender – Tighina (Suceava); 8. Bolgrad (reg. Odessa); 9. Botoșani; 10. Căușeni; 11. Cârja (com. Murgești, Vaslui); 12. Cetatea Albă (reg. Odessa); 13. Cinișeuți (Rezina); 14. Cleja (Bacău); 15. Colibaș (Vulcănești); 16. Dolhești (Iași); 17. Faraonovca (reg. Odessa); 18. Făurești (Goeni, Criuleni); 19. Galați; 20. Găvănoasa (Vulcănești); 21. Giurcani (Vaslui); 22. Grumezoia (Vaslui); 23. Holercani (Dubăsari); 24. Horga (Vaslui); 25. Hotin (reg. Cernăuți); 26. Izmail (reg. Odessa); 27. Lencăuți – Cernăuți; 28. Manoleasa (Botoșani); 29. Mereșeni (Slobozia); 30. Miroslava (Iași); 31. Mologa (Cetatea Albă, reg. Odessa); 32. Murgeni (Vaslui); 33. Musait (Taracalia); 34. Negrești (Vaslui); 35. Nicolae Bălcescu (Botoșani); 36. Novosel'skoe (Reni, reg. Odessa); 37. Orheiul Vechi (Orhei); 38. Cartal (Orlovca, reg. Odessa); 39. Palanca (Ștefan Vodă); 40. Panciu (Vrancea); 41. Pașcani (Iași); 42. Purcari (Ștefan Vodă); 43. Rădăuți (Suceava); 44. Reni (reg. Odessa); 45. Sărățeni (Vaslui); 46. Sloboda – Hodorogea (orhei); 47. Suceava; 48. Sucevița (Suceava); 49. Suvorovo (reg. Odessa); 50. Șendreni (Galați); 51. Ștefănești (Botoșani); 52. Șuletea (Vaslui); 53. Tatarbunar (reg. Odessa); 54. Tecuci (Galați); 55. Teia (Grigoriopol); 56. Trușeni (Sîrășeni); 57. Vadul lui Vodă (Chișinău); 58. Vetrișoia (Vaslui); 59. Vinogradovca (Bolgrad, reg. Odessa); 60. Voinești (Vaslui).

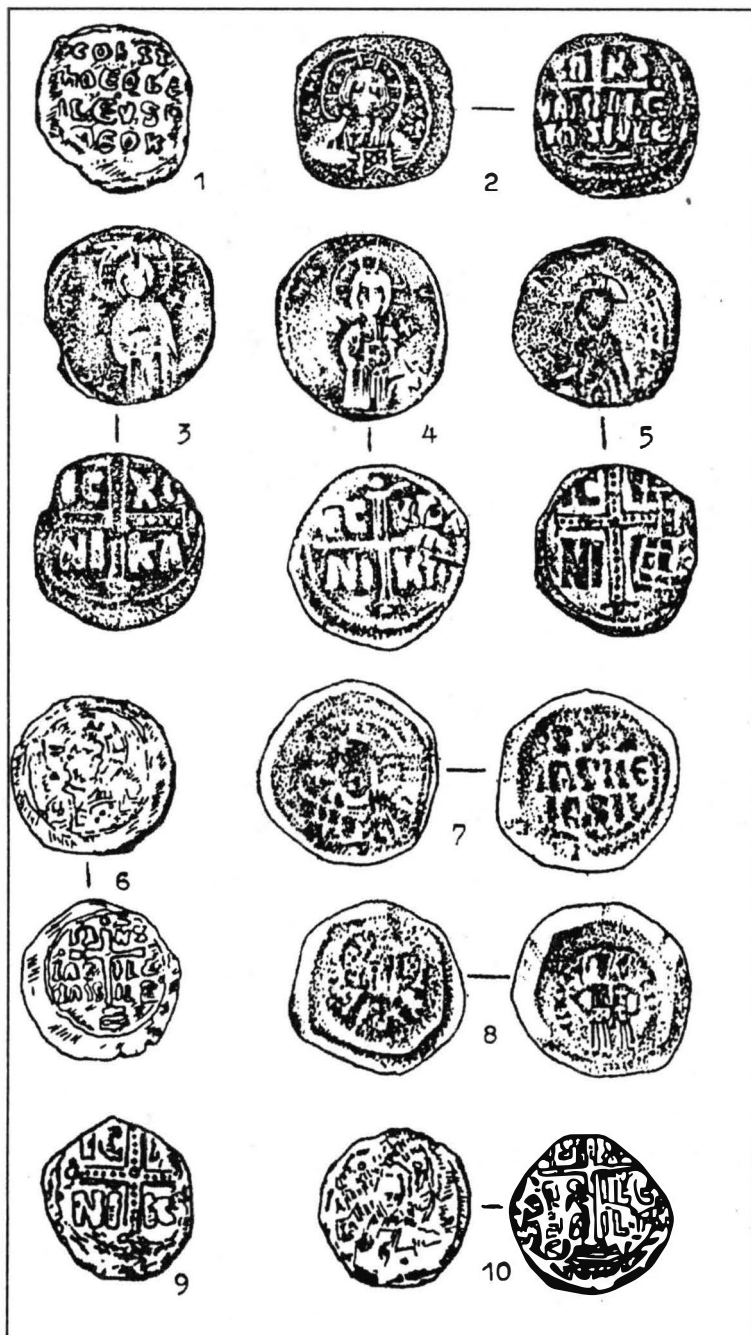

Fig. 35. Monede bizantine din bronz de la Tecuci (1, 9), Reni (2, 8), Orlovca – Cartal (3–5, 7), Șendreni (6) și Palanca (10).

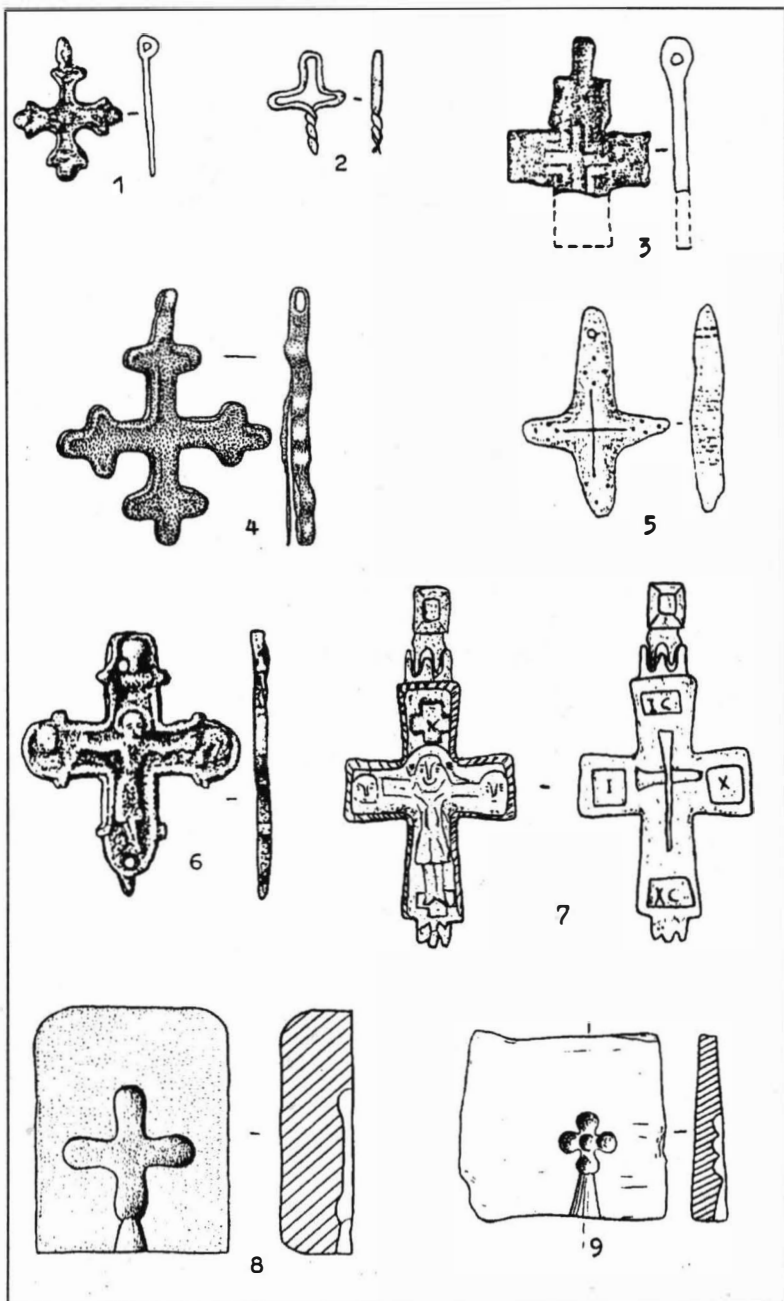

Fig. 36. Cruciulițe și matrițe din secolele X–XIII de la Hansca (2, 8, 9), Pepeni (Sângerei) (5), Orheiul Vechi (1, 3, 4), Soroca (6) și localitate neidentificată din Moldova (7).

CUPRINS

INTRODUCERE	7
CAPITOLUL I	
CARACTERISTICA AȘEZĂRILOR, LOCUINȚELOR ȘI A ANEXELOR GOSPODREȘTI	20
CAPITOLUL II	
OCUPAȚIILE DE BAZĂ	57
CAPITOLUL III	
VIAȚA SPIRITUALĂ. RITUL ȘI RITUALUL FUNERAR	146
CAPITOLUL IV	
FORMELE DE ORGANIZARE SOCIAL-POLITICĂ ȘI RELAȚIILE CU LUMEA BIZANTINĂ, SLAVĂ ȘI TURANICĂ	193
CONCLUZII	225
LISTA ABREVIERILOR	229
LA POPULATION DE LA MOLDAVIE CENTRALE PENDANT LES XI ^E - XIII ^E SIECLES	
RESUME	232
LEGENDE DES ILLUSTRATIONS	238

LISTA LUCRĂRILOR TIPĂRITE

- LA CIVILISATION DE CUCUTENI EN CONTEXTE EUROPÉEN, I, IAȘI, 1987
- LA GENÈSE ET L'ÉVOLUTION DES CULTURES PALÉOLITHIQUES SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE, II, IAȘI, 1987.
- VASILE CHIRICA, THE GRAVETTIAN IN THE EAST OF THE ROMANIAN CARPATHIANS, III, IAȘI, 1989
- LE PALÉOLITHIQUE ET LE NÉOLITHIQUE DE LA ROUMANIE EN CONTEXTE EUROPÉEN, IV, IAȘI, 1991.
- VASILE CHIRICA, ILIE BORZIAN, NICOLAE CHETRĂRU, GISEMENTS DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR ANCIEN ENTRE LE DNIESTR ET LA TISSA, V, IAȘI, 1996.
- CODRIN-VALENTIN CHIRICA, ARTA ȘI RELIGIA PALEOLITICULUI SUPERIOR ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI RĂSĂRITEANĂ, VI, IAȘI, 1996
- TUDOR ARNĂUT, RODICA URSU NANIU, VESTIGII GETICE DIN CEA DE-A DOUA EPOCĂ A FIERULUI ÎN INTERFLUVIUL PRUTO-NISTREAN, VII, IAȘI, 1996
- DAN GH. TEODOR, MEȘTEȘUGURILE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS ÎN SECOLELE IV-XI, VIII, IAȘI, 1996